

Управління культури Рівненської обласної державної адміністрації
Державний історико-культурний заповідник м. Острога
Рівненське обласне об'єднання Всеукраїнського товариства
"Просвіта" ім. Т. Шевченка

Історія музейництва, пам'яткоохоронної справи, краєзнавства і туризму в м. Острозі і на Волині

Науковий збірник

Випуск I

Острог 2006

**ББК 79.1(4 Укр)
І-90**

У збірник увійшли матеріали наукової конференції "Історія музейництва, пам'яткоохоронної справи, краєзнавства і туризму", яка 3 вересня 2006 року відбулася в м. Острозі Рівненської області з нагоди 90-річчя історичного музею і 25-річчя історико-культурного заповідника у домонархальному граді князів Острозьких за участю дослідників, які представляють всі п'ять сучасних областей на території історичної Волині.

Редакційна група: Микола МАНЬКО
Марія ДАНИЛЮК
Тетяна ГЛУШМАН
Іван ГЛУШМАН

Дизайн обкладинки: Микола БЕНДЮК

Рецензенти: Алла АТАМАНЕНКО, кандидат історичних наук, директор інституту дослідження діаспори НАНУ, доцент кафедри історії Національного університету "Острозька академія";
Інна ШОСТАК, кандидат історичних наук, доцент Національного університету "Острозька академія".

Матеріали друкуються згідно з оригіналами авторських текстів.

У разі передруку посилання на науковий збірник обов'язкове.

Передмова

Місту Острогу, перша літописна згадка про яке відноситься до 1100 р., належить визначне місце в історії українського народу і його багатовікової культури. Майже три століття (із середини XIV ст.) місто було резиденцією і “домоначальним градом” князівського роду Острозьких, що дав Україні видатних полководців, меценатів, будівничих, покровителів православної церкви і визнаних національних провідників. Тут в 1576 році постала Острозька слов'яно-греко-латинська академія - перша вища школа в Україні, у східних слов'ян і православних народів Європи, що водночас була і першою вітчизняною науковою установою. Друкарня, що діяла при академії, в 1581 р. здійснила перше в світі повне видання біблійних книг Старого і Нового Заповіту церковнослов'янською мовою. В сузір'ї імен, що походженням, навчанням, викладанням, науковою і літературною співпрацею були пов'язані з Острогом та його академією XVI-XVII ст. – Герасим і Мелетій Смотрицькі, Іван Федоров, Іван Вишенський, Дем'ян і Северин Наливайки, Кирило Лукаріс, Петро Конашевич-Сагайдачний, інші визначні постаті того часу.

І після згасання Волинських Афін, як називали сучасники Острог періоду його найвищого розквіту, зримою залишалася присутність його спадщини в духовному житті України. Місто відвідували творці нового українського відродження - Тарас Шевченко, Микола Костомаров, Пантелеймон Куліш, Іван Нечуй-Левицький, Михайло Коцюбинський, тут здобули освіту Агатангел Кримський та Іван Огієнко; визначний внесок в дослідницьку Острогіану здійснили Михайло Максимович, Іван Франко, Орест Левицький, Михайло Грушевський.

Доля пам'яток острозької старовини не раз привертала увагу діячів української, польської, російської культури. Однак XIX ст. в цьому відношенні більше було часом безповоротних втрат. Мандрівники - художники і літератори - поспішали залишити замальовки і описи острозьких пам'яток, поки вони не були безповоротно втрачені. Лише зусиллями громадськості наприкінці століття вдалося відвернути загрозу знищення Вежі Мурованої і перебудови під дзвіницю Круглої вежі на Замковій горі.

XX ст. починалося обнадійливо. В 1907 р. в Острозький Богоявленський собор з Києво-Печерської Лаври було перенесено частку мощей преподобного князя Федора Острозького. Наступного

року широко відзначалося 300-річчя з дня смерті засновника Острозької академії князя Василя-Костянтина. Ці дві події спонукали місцеву інтелігенцію до конкретних справ, провідником яких в життя стала релігійно-просвітницька і науково-краєзнавча організація - Братство імені князів Острозьких під покровом преподобного князя Федора. Установчі збори Братства відбулися в лютому 1909 р., а 11(24) травня цього ж року - в день святих Кирила і Мефодія - був обнародований його статут. Першим головою Братства був обраний директор гімназії Іван Окоймов; пізніше цю посаду обійняв мировий посередник Ілля Івашкевич. Ініціатором створення Братства, його провідним діячем, організатором всіх справ і починань був спостережник ("наблюдатель") церковно-парафіяльних шкіл Острозького повіту священик Михайло Тучемський (1872-1945 р.р.). Своїм головним завданням Братство імені князів Острозьких визначило збереження, вивчення і популяризацію пам'яток острозької старовини. Наприкінці 1909 р. воно розпочало народні читання з лекціями на історико-краєзнавчі теми, здійснювало випуск популярних видань (серед яких - підготовлені М. Тучемським "Преподобний Феодор, князь Острожский", "Сторожевой замок князей Острожских в Остроге", "Город Острог в современном князю К. К. Острожскому состоянии"). В 1910 р. при Братстві були засновані давньосховище і бібліотека, почали комплектуватися збірки стародруків, рукописних книг, архівних документів, нумізматики, церковного мистецтва, археології, інших старожитностей, насамперед, пов'язаних з добою князів Острозьких. Список колекції давньосховища відкривали Острозька Біблія 1581 р., два підсвічники князя Василя-Костянтина Острозького 1575 р., печатка м. Острога 1700 р.

Головна заслуга Братства перед Острогом, Волинню, українським народом – врятування і реставрація визначної пам'ятки вітчизняної архітектури XIV ст. – Вежі Мурованої на Замковій горі. Її відбудова, що здійснювалася на народні пожертви, відбувалася в 1913-1914 р.р.; керівником і автором проекту ремонтно-реставраційних робіт в замку був волинський єпархіальний архітектор Володимир Леонтович, консультантом проекту – академік архітектури Петро Покришкін. Сприяння і допомогу надавали Київське товариство охорони пам'яток старовини і мистецтва, Імператорська Археологічна Комісія в Санкт-Петербурзі, депутати Державної Думи від Волині, особливо єпископ Кременецький Никон (Безсонов). Роботи у Вежі Мурованій в

Передмова

основному були здійснені до літа 1914 р., але початок 1-ї світової війни не дав змоги відразу втілити у життя головну мету Братства – відкрити у відреставрованих приміщеннях замку історичний музей. Натомість тут розташувався військовий госпіталь місцевого комітету Червоного Хреста для поранених солдатів російської армії. Лише в 1916 р. в день пам'яті покровителя міста преподобного князя Федора Острозького – 11 (24) серпня – у Вежі Мурованій відкрився Музей імені князів Острозьких, в основу якого лягли зібрані під керівництвом М. Тучемського – першого керівника і хранителя музею – колекції братського давньосховища. Там же розмістилася науково-історична бібліотека і зал для народних читань. В 1916 р. співробітник музею студент Московської духовної академії Михайло Струменський опублікував перший музейний каталог – опис рукописних книг. Братство імені унязів Острозьких заклало міцний фундамент систематичній науково-музейній праці та краєзнавчим дослідженням в Острозі.

Заслугує особливої поваги праця інтелігентів, об'єднаних в Острозькому комітеті охорони пам'яток історії і мистецтв, що діяв при історичному музеї Острога в 1919-1920 рр. Йосип Новицький, Михайло Струменський та інші члени комітету робили все можливе, щоб у вихорі війни та революції зберегти в Острозі і його околицях скарби матеріальної й духовної культури, примножити музейні колекції.

В міжвоєнне двадцятиліття – за польської влади у 1920-1930 рр. – Братство імені князів Острозьких було усунуто від керівництва історичним музеєм і (під іменем Свято-Федорівського братства) зайнялося виключно храмовими справами Богоявленського собору. Управління музеєм спочатку здійснював призначений державою куратор, згодом міський магістрат за допомогою громадського "Товариства друзів Музею імені князів Острозьких". Діяльність музею занепала, наукова робота не велася, частина музейних колекцій була втрачена або – за розпорядженням воєводської адміністрації – вивезена в Луцьк. Зміни на краще настали в 1938 р., коли музей перейшов під керівництво острозького відділення Польського краєзнавчого товариства, кістяк якого складали педагоги міста на чолі з магістром Мечиславом Єсьманом. Належало б відзначити постійну увагу польських освітян цього часу до острозького краєзнавства, залучення вчителів і учнів до самостійних досліджень і підготовки публікацій, випуск ними власної краєзнавчої періодики,

ілюстрованого путівника по Острогу.

Після входження Острога до складу Радянського Союзу Острозький історичний музей у лютому 1940 р. отримав державний статус і відповідне бюджетне фінансування.

До його складу увійшла збірка приватного музею Йосипа Новицького, що в 1920-1930 рр. діяв при місцевому відділенні Російського благодійного товариства, а сам він зміг після тривалої перерви повернутися в Замок і працювати директором музею. Музейна діяльність не припинялася і в роки гітлерівської окупації міста, коли Й. Новицькому знову доводилося рятувати пам'ятки острозької давнини, в тому числі і єврейські старожитності, що залишилися без господарів після акцій фашистського геноциду.

Повоєнні десятиріччя не були милостиві до долі острозьких пам'яток. Були знищені польське і єврейське давні кладовища міста, вулички і квартали давньої забудови, що вціліли у воєнних пожежах, з грубим порушенням архітектурних і пам'яткоохоронних вимог велася нова забудова в центрі міста, руйнувалися закриті і пристосовані для інших потреб храмові будівлі. Однак, десятки тисяч відвідувачів щороку переступали поріг Острозького краєзнавчого музею, зусиллями громадськості врятованого від закриття під час реорганізації музейної мережі республіки у 1954 р.

1963 р. в місті було відкрито пам'ятник Т. Шевченку. Земля із Канева лягла тоді в острозьку землю недалеко від місця, де стояла найперша академія. 1978 р. в Острозі відбулися Федорівські читання присвячені 400-річчю Острозького друкарства; в честь цього ювілею було відкрито пам'ятний знак.

В 1981 р. на основі краєзнавчого музею міста був створений Державний історико-культурний заповідник м. Острога – спадкоємець пам'яткоохоронної і науково-просвітницької діяльності Братства імені князів Острозьких. В 1985 р. у відреставрованій будівлі Луцької вежі – брами XVI ст. заповідник при допомозі Товариства книголюбів відкрив другий в Україні Музей книги та друкарства, а також - до 40-річчя перемоги над фашизмом – меморіальний музей генерала армії Олексія Антонова, експозиція якого, на жаль, до сьогодні не збереглася. Пізніше в склад заповідника був переданий музей с. Вілія (меморіальний будинок письменника М. Островського), відкрито нове фондосховище і постійнодіюча нумізматична виставка при ньому.

Передмова

На сьогодні до складу заповідника входять 11 пам'яток архітектури та історії, в яких працює 4 музеї, 3 культові пам'ятки (Богоявленський собор, Межирицький оборонний монастир, Успенський костел), передані в користування релігійним громадам, інші пам'ятки використовуються в екскурсійному показі. Музейні фонди заповідника нараховують біля 57 тисяч одиниць зберігання – колекції стародруків, рукописних книг, археології, іконопису, живопису, скульптури, нумізматики, етнографії, давньої і новітньої історії. Біля 45 тисяч відвідувачів щороку переступають поріг острозьких музеїв, для них проводиться до 1200 оглядових і тематичних екскурсій. У 1993-1995 рр. заповідник спільно з Інститутом українознавства імені І. Крип'якевича НАН України проводив Острозькі академічні читання, а спільно з Острозьким науково-краєзнавчим товариством «Спадщина» імені князів Острозьких, створеним колишнім директором музею, краєзнавцем Петром Андруховим (1924-1996) започаткував з 1990 р. щорічні науково-краєзнавчі конференції «Острог на порозі 900-річчя» (нині – Острозькі краєзнавчі читання), які сприяли відродженню Острога наприкінці ХХ ст. як культурного, освітнього і наукового осередку, наслідком якого стало відновлення в Острозі 1994 р. вищої школи – нині Національного університету «Острозька академія» та відзначення у 2000 р. на загальнодержавному рівні 900-літнього ювілею міста.

В останні роки заповідник м. Острога започаткував видання «Острозького краєзнавчого збірника», а також збірника «Волинська книга: історія дослідження, колекціонування». Проведення наукової конференції «Історія музейництва, пам'яткоохоронної справи, краєзнавства, туризму в Острозі і на Волині», видання однойменного збірника в дні відзначення 15-ї річниці Незалежності України, 425-річчя Острозької Біблії, 90-річчя історичного музею і 25-річчя історико-культурного заповідника в Острозі – наш внесок у справу наших незабутніх попередників і наставників.

Микола Манько,
заступник директора з наукової роботи
Державного історико-культурного
заповідника м. Острога, член прав-
ління Всеукраїнської спілки краєзнавців

НЕЗАБУТНІ

(Постаті острозького музейництва і краєзнавства)

Аполоній СЕНДУЛЬСЬКИЙ (1830-1882) – православний священник с. Сивки Острозького повіту (нині Білогірський район Хмельницької області), церковно-освітній діяч, краєзнавець, автор понад 40 нарисів про міста, містечка і села Волині, в т.ч. про Острог та інші володіння Острозьких. Спорудив у своїй парафії перший храм в честь святого Федора, князя Острозького.

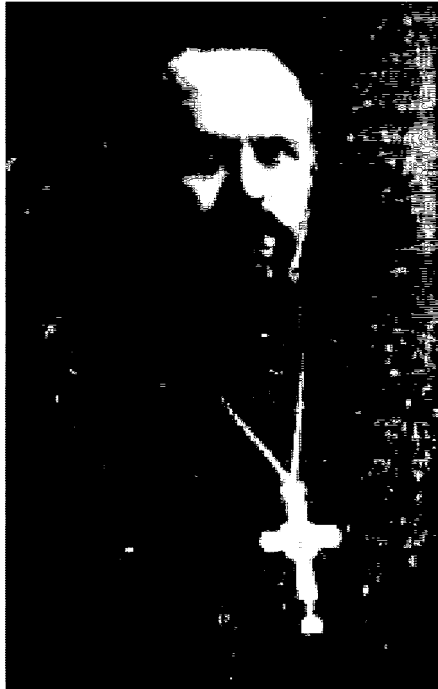
Микола ТЕОДОРОВИЧ (1856-після 1915) – церковний історик-краєзнавець, довголітній викладач Волинської духовної семінарії в Кременці, автор п'ятитомного "Історико-статистичного опису церков і парафій Волинської єпархії" — цінного джерела з історії Острога і населених пунктів Острожчини.

Архієпископ МОДЕСТ (Данило Стрельбицький) (1823-1902) – православний ієрарх, архієпископ Волинський і Житомирський в 1889-1902 рр., церковний історик, організатор краєзнавчих досліджень і музейної справи, засновник Волинського єпархіального давньосховища і Волинського церковно-археологічного товариства, а також церковних музеїв у Нижньому Новгороді і Холмі. Освятив у 1891 році відбудований Богоявленський собор в Острозі.

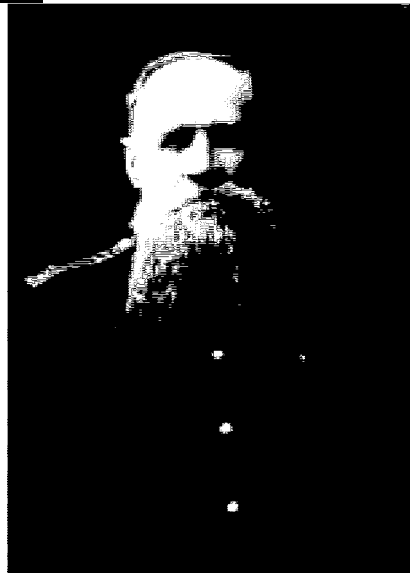

Орест ФОТИНСЬКИЙ (1862-1931) – історик, організатор краєзнавчих досліджень і музейної справи на Волині, провідний діяч Волинського єпархіального давньосховища, Волинського церковно-археологічного товариства і Товариства дослідників Волині. Наприкінці XIX ст. провів наукову екскурсію в Острозі; досліджував дерманську старовину.

Михайло ТУЧЕМСЬКИЙ (1872-1945) – волинський священик, церковний і освітній діяч, краєзнавець і музейник; в 1904-1917 рр. – спостережник церковно-парафіяльних шкіл Острозького повіту; один із організаторів релігійно-просвітницького і науково-краєзнавчого Братства імені князів Острозьких (1909), засновник і перший завідувач та хранитель історичного музею в Острозі (“Музей імені князів Острозьких”).

Ілля ІВАШКЕВИЧ () – мировий посередник Острозького повіту, громадський діяч, краєзнавець, голова братства імені князів Острозьких з 1912 року, один з ініціаторів реставрації замку в Острозі та створення в ньому історичного музею.

Володимир ЛЕОНТОВИЧ (1881-1968) – доктор архітектури, основоположник української школи реставрації архітектурних пам'яток, автор проекту, керівник реставрації Вежі Мурованої XIV ст., замку князів Острозьких в Острозі, в якому 24 (11) серпня 1916 року відкрився історичний музей. Виступив з доповіддю на відкритті музею. Керівник робіт по створенню меморіалу “Козацькі могили” під Берестечком.

Петро ПОКРИШКІН (1870-1922) – російський архітектор, дійсний член Санкт-Петербурзької Академії мистецтв. Обстежував пам'ятки архітектури Волині і Холмщини. Консультант від Імператорської Археологічної комісії з реставрації замку князів Острозьких в Острозі у 1913-1914 рр.

Петро ШУМОВСЬКИЙ (1902-1966) – український лікар і аматор-краєзнавець, учасник Другої світової війни в складі польської армії Андерса і битви під Монте Кассіно. З 1946 р. – лікар в Англії. Випускник Острозької чоловічої гімназії і учасник “Січі імені Івана Богуна” в острозькому замку у 1917-1918 рр. Автор монографії “Остріг” (Вінніпег, 1964).

Іван ОГІЄНКО (1882-1972) – видатний український вчений-енциклопедист, організатор освіти, державний і церковний діяч. З 1940 р. – архієпископ Холмський і Підляський Іларіон, пізніше – митрополит, предстоятель Української православної церкви в Канаді. Екстерном склав іспит на атестат зрілості в острозькій гімназії (1903). Важливе місце в науковій спадщині вченого займають питання острозького періоду в історії української культури (XVI-XVII ст.ст.), зокрема, острозького друкарства.

Ян ФІТЦКЕ (1909-1940) – польський археолог, дослідник і краєзнавець Волині. З 1937 р. – головний хранитель Музею Волинського товариства приятелів наук у Луцьку. У 1938 р. упорядковував колекції Музею імені князів Острозьких в Острозі, опублікував статтю про його перспективи. Розстріляний у Катині.

Давид БИЧКОВСЬКИЙ (1874-1937) – вчитель історії в жіночому училищі імені графа Блудова, краєзнавець, співробітник і перший лектор братства імені князів Острозьких, згодом настоятель Кирило-Мефодіївського храму в Острозі.

Йосип НОВИЦЬКИЙ (1878-1964) – визначний острозький краєзнавець, археолог, археограф, довголітній музейний працівник і завідувач історичного музею в Острозі. Випускник Московського археологічного інституту. Опублікував інвентарний опис Острога 1708 р.

Григорій РАВЧУК (1895-1986) – краєзнавець і етнограф, довголітній науковий працівник Острозького краєзнавчого музею в післявоєнні роки, дослідник, пропагандист і популяризатор острозької давнини, автор чисельних краєзнавчих нарисів про Острог і його околиці в періодиці і окремими виданнями.

Петро СОКОЛЯНСЬКИЙ (1913-1971) – освітянин, краєзнавець. Учитель історії Острозького педагогічного училища і школи-інтернату, у 1962-1964 рр. – директор Острозького краєзнавчого музею, довголітній член його науково-методичної ради.

Петро АНДРУХОВ (1924-1996) – острозький освітянин, краєзнавець і музейник. Учасник бойових дій у Великій Вітчизняній війні. Директор Острозького краєзнавчого музею в 1965-1968 рр. Ініціатор створення і перший голова Острозького науково-краєзнавчого товариства “Спадщина” імені князів Острозьких, організатор науково-краєзнавчих конференцій “Острог на порозі 900-річчя”. Немало зусиль доклав для відродження Острозької академії. Її перший почесний професор і керівник центру вивчення спадщини Острозької академії.

Олексій ФРІДРІХ (1922-1976)
– вчитель історії, краєзнавець,
довголітній науковий праців-
ник Острозького краєзнавчо-
го музею, головний зберігач
його фондів в останні роки
життя.

Павло ЖОЛТОВСЬКИЙ (1904-1986) – видатний український мистецтвознавець, доктор мистецтвознавства. Випускник Острозької чоловічої гімназії. Приділяв багато уваги розвитку музейної справи в Острозі і на Волині, експедиційному дослідженню пам'яток мистецтва (зокрема, іконопису) та архітектури краю, в 1950-1980 рр. постійно співпрацював з Острозьким краєзнавчим музеєм, досліджував і популяризував його пам'ятки.

Лідія СПАСЬКА (1915-2000) – художниця; з початку 1950-х рр. для музейної експозиції в Острозі намалювала десятки полотен і малюнків на історико-краєзнавчі сюжети. Автор ікон і розписів для багатьох храмів Острога і Волині.

Лілія ЧИКАНОВСЬКА (1953-2001) – довголітній науковий працівник Державного історико-культурного заповідника м. Острога, краєзнавець, дослідник історії острозької інтелігенції XIX-XX ст.ст., Кирило-Мефодіївського братства і Російського благодійного товариства в Острозі.

Антон НОВОСИЛЕЦЬКИЙ (1933-2004) – освітянин, учитель історії, краєзнавець, автор книги “Острог на Волині” (1999) та чисельних публікацій у періодиці.

Рафаель ШПІЗЕЛЬ (1927-2006) – кандидат медичних наук, лікар-хірург Острозької центральної районної лікарні. Автор чисельних праць з питань хірургії та історії медицини в Острозі і на Волині, а також з минулого волинського єврейства.

Підготували **Микола МАНЬКО**, **Марія ДАНИЛЮК**

Михайло Тучемський
(1872-1945)

Михайло Андрійович Тучемський (1872-1945) - відомий церковно-громадський діяч, краєзнавець і музейник Волині, один із останніх представників плеяди діячів вітчизняної культури із середовища волинського священства XIX - поч. XX ст. (1).

М. Тучемський народився 5(17) вересня 1872 р. у сім'ї священника с. Понебель Ровенського повіту. Середню освіту здобув у Волинській духовній семінарії в Кременці (2), духівником якої на той час став його батько -священник Андрій Іванович Тучемський (3). Багато проповідей А Тучемського свого часу опублікували «Вольнские епархиальные ведомости» (4). Духовна семінарія на той час була - за відсутністю вищих навчальних закладів на Волині - чи не головним місцевим осередком волинезнавства, де плідно працювали семінарські викладачі Микола Теодорович, Григорій Крижановський, Феофіл Давидович, Петро Бєляєв та ін. (5).

Після закінчення семінарії у 1893 р. М.Тучемський кілька років викладав загальноосвітні предмети і церковний спів у Почаївській лаврській двокласній церковно-парафіяльній школі; водночас він керував лаврським хором, привернувши своєю регентською працею увагу тогочасного архієпископа Волинського і Житомирського Модеста (Стрельбицького), відомого знавця церковного співу, організатора краєзнавчих досліджень та музейної справи (6).

У 1896 р. М.Тучемський отримав священницький сан і парафію в с. Загірці Кременецького повіту, ставши водночас керівником і законовчителем сільської церковно-парафіяльної школи. Організація ним зразкового церковного хору, позацерковні духовні бесіди з парафіянами із застосуванням «чарівного ліхтаря» запам'яталися місцевим селянам на багато десятиріч. Водночас у священника проявився хист і покликання до адміністративної сторони церковного і шкільного життя; його педагогічна праця в Загірцях була відзначена Волинською Єпархіальною Училищною Радою (7).

У 1904 р. М.Тучемський став наглядачем («наблюдателем») церковнопарафіяльних шкіл сусіднього з Кременеччиною

Острозького повіту і водночас священиком Богоявленського собору в Острозі. У різні роки він був законовчителем присоборної парафіяльної школи, місцевих жіночого вищого початкового училища і чоловічої гімназії (8). Його освітньо-адміністративна праця полягала у розширенні мережі церковно-парафіяльних шкіл у повіті, нагляді за будівництвом нових шкільних приміщень (деякі з них використовуються за призначенням до наших днів), фінансовому і навчально-методичному забезпеченні шкіл, підборі і підготовці вчительських кадрів. Слід відзначити, що вчителі керованих М.Тучемським шкіл підтримували зв'язки зі своїм наглядачем навіть перебуваючи на фронтах Першої світової війни (унікальна колекція фронтових листів 1914-1917 рр. учителів Острозького повіту М.Тучемському зберігається сьогодні у фондах Волинського краєзнавчого музею, над їх вивченням і публікацією працюють луцькі музейники) (9). Серед найактивніших учасників революційних подій 1917 -1920 рр. в Острозі і повіті - деякі вчителі сільських шкіл, з середовища яких вийшли як керівники більшовицького повітового ревкому, так і антибільшовицького Кунівського повстання (10).

Сімнадцять років (з 1904 по 1921 рр.) життя М.Тучемського - майже четверта його частина - пов'язані з Острогом. Це був найбільш плідний період його діяльності, на який не могла не вплинути особлива атмосфера колишнього родового міста князів Острозьких. Збереження і популяризація пам'яток Острозької старовини на довгі роки визначили життя священика і педагога. М.Тучемський був серед ініціаторів перенесення в Острозький Богоявленський собор із києво-лаврських печер частини мощів преподобного Федора, князя Острозького. Ця знаменна для подальшого релігійно-громадського життя Острога подія, що відбулася у 1907 р., знайшла відображення у виданій М.Тучемським брошурі (11).

За активної участі М.Тучемського в місті було відзначено 300-річчя з дня смерті засновника слов'яно-греко-латинської академії і друкарні в Острозі князя Костянтина-Василя Острозького. Цей ювілей став поштовхом до заснування в Острозі релігійно-просвітницького, добродійного та науково-краєзнавчого Братства імені князів Острозьких під покровом преподобного Федора, князя Острозького. Установчі збори Братства відбулися в лютому 1909 р. (12), його статут (13) був затверджений Синодом і оприлюднений в Острозі в травні 1909 р. Вже у першому річному звіті, опублікованому в 1910 р. за підписом діловода Братства М.Тучемського, повідомлялося про

перші значні справи новоствореного товариства - заснування давньосховища, наукової бібліотеки, організацію народних читань з історико-краєзнавчих, релігійно-моральних і природничих питань (14).

Організатором братства, головним ініціатором його просвітницької діяльності, насамперед, історико-краєзнавчої, пам'яткоохоронної і музейної, був М.Тучемський (15). Головна заслуга М.Тучемського і очолюваного ним Братства імені князів Острозьких перед Острогом, Волинню, українським народом – врятування та реставрація унікальної пам'ятки замкової архітектури XIV ст. – Вежі Мурованої в Острозі, здійснена на народні пожертви, та відкриття в її приміщеннях у 1916 р., у день пам'яті князя Федора Острозького – 11 (24) серпня – історичного музею, що діє до сьогодні у складі створеного у 1981 р. на його базі Державного історико-культурного заповідника м. Острога. В основу музейних колекцій були покладені зібрані і придбані для братського сховища під керівництвом і за безпосередньою участю М.Тучемського стародруки, рукописні книги, портрети, твори церковного мистецтва, архівні документи, інші старожитності, насамперед, пов'язані з родиною князів Острозьких та їх добою (16). З іменами М.Тучемського, як першого хранителя та керівника новоствореного музею, та студента Московської духовної академії М.Струменського пов'язаний початок систематичної науково-музейної праці в Острозі, зокрема, публікація в тому ж 1916 р. першого музейного каталогу, де був поданий опис рукописних книг (17).

М.Тучемський – автор кількох науково-популярних видань, присвячених історії Острога княжої доби (18). У передреволюційне десятиріччя він систематично друкувався у волинській духовній періодиці з історико-краєзнавчих, богословських, церковно-громадських і освітніх питань, висвітлював у своїх статтях і повідомленнях просвітницьку діяльність Братства імені князів Острозьких, сумлінно упорядковував братський архів (19).

У другій половині 1917 р. М.Тучемський займався передачею церковно-парафіяльних шкіл у відомство народної освіти. Як делегат від духовенства і мирян Острозького повіту, він брав участь у роботі Всеукраїнського Православного церковного Собору 1918 р. в Києві (20).

Після 1917 р. М.Тучемський змушений був відійти від керівництва Острозьким музеєм та участі в його безпосередній роботі. У 1921 р. він із сім'єю перебрався з Острога в с. Вербівець Кременецького повіту, обійнявши посаду парафіяльного священика та законовчителя

«повшехної» школи, і невдовзі отримав протоієрейський сан (21).

З середини 1920-х рр. (після прийняття ним польського громадянства у 1924 р.) М.Тучемський залучався керівництвом Автокефальної Православної Церкви в Польщі та її Волинсько-Кременецької єпархії до вищих церковно-адміністративних посад, став кафедральним протоієреєм єпархіального центру — м. Кременця, членом Волинської Духовної Консисторії, згодом і передсоборного зібрання АПЦП (22). З 1934 р. митрофорний протоієрей М.Тучемський став найближчим співробітником архієпископа Волинського і Кременецького Олексія (Громадського), неодноразово супроводжував його у візитаційних поїздках по єпархії, залишивши цінні описи цих поїздок, які й досі зберігають краєзнавчий та етнографічний інтерес для істориків; це ж стосується записаних та опублікованих М.Тучемським проповідей, виголошених архієпископом.

Окремими виданнями - українською мовою - побачили світ книга М.Тучемського «По глухих закутках Волинського Полісся» (опис подорожі владика Олексія по північно-західній частині Ковельського повіту) (1938) та брошура «Життя і діяльність святого рівноапостольного князя Володимира та охрещення при ньому Русі-України», присвячена 950-річчю ювілею цієї події (1938р.) (24).

Помер Михайло Андрійович Тучемський 23 квітня 1945 р. у м. Кременці, на 73 році життя.

Дев'ять десятиків років тому священик-краєзнавець, громадський діяч, просвітник стояв біля витоків відродження Острога, свідками якого ми стали напередодні 900-річного ювілею міста. На клопотання краєзнавчої громадськості одна з міських вулиць в Острозі отримала ім'я М.Тучемського (25).

Примітки

1. При підготовці статті використані документи з особистого архіву М.Тучемського, збережені в Кременці його дочкою Іриною Панфіловою; в 1995р передані нею через автора цих рядків Державному історико-культурному заповіднику м.Острога (далі - ОДІКЗ).

2. Теодорович Н. Волинская духовная семинария. История первоначального устройства ея и подведомственных ей духовных училищ. Списки воспитанников, окончивших в ней курс учення, а также начальников и наставников ея в период времени с 1796 по

1900г. - Почаев, 1901. - С.799.

3. Там же, С.665.

4. Серед проповідей Л.Тучемського - «Поученик в день 900-летия учреждения православной епископской кафедры на Волыни» (Вольнские епархиальные ведомости.- 1892.-№15.- часть неоф.- С.466-469.

5. Теодорович Н. Назв, праця. С.887-890, 891, 887, 875-876.

6. ОДІКЗ. -КН 28017.

7. ОДІКЗ. -КН 28023.

8. ОДІКЗ. -КН 28037.

9. Пушкар Н.Ю. Листи вчителів Острозького повіту з фронтів першої світової війни//Матеріали VI-ої Острозької науково-краєзнавчої конференції «Острог на порозі 900-річчя». 1995 рік. -Острог, (1996). — С.171-173.

10. Дем'янчук Г.С. «Куркульські» повстання в 1919 році//Велика Волинь: минуле і сучасне: Тези другої регіональної науково-теоретичної конференції. -Рівне, 1992. -С.48-49.

11. Тучемський М. Первое торжество на Волыни в честь преподобного Феодора, князя Острожского. - Почаев, 1907.

12. Тучемский М. Братство имени князей Острожских под покровом преподобного Феодора//Вольнские епархиальные ведомости. - 1909. - №6. -С.139.

13. Устав Братства имени князей Острожских под покровом преподобного Феодора. - Почаев, 1909.

14. Окоёмов И., Тучемский М. Деятельность Братства имени князей Острожских, под покровом преподобного князя Феодора, за первый год своего существования /1909- 1 августа- 1910г.// Вольнские епархиальные ведомости.- 1910. - №48. - С.881-884; №49. - С.901-902; №50. - 927-930.

15. Про це однотайно свідчили самі члени Братства, архітектор В.Леонтович, польські музейники 1920-х рр.. (див. ОДІ-КЗ. - КН 28045; КН 28052.

16. Див. укладений М.Тучемським систематичний каталог давньосховища та бібліотеки Братства імені князів Острозьких (ОДІ-КЗ. - КН 26984).

17. Струменский М. Из острожской старины. - Сергиев Посад, 1916.

18. Тучемский М. Преподобный Феодор, князь Острожский. - Почаев, 1911; Його ж. Город Острог в современном князю

К.К.Острожскому состоянию. - Почаев, 1913; Його ж. Сторожевой замок князей Острожских в г.Остроге. - Почаев, 1912.

19. Бірюліна О. Архів Братства імені князів Острозьких//Волинський музей. Історія і сучасність: Науковий збірник. - Луцьк, 1999. - Вип..II. - С.31-33; Ульяновський В. Краєзнавча діяльність Братства імені князів Острозьких// Минуле і сучасне Волині: Тези доповідей і повідомлень II-ої Волинської історико-краєзнавчої конференції. - Луцьк, 1988. - Ч.II. - С.210-212; Хведась А. Джерела з історії Братства імені князів Острозьких в Острозі (1909 - 1920-і рр.)// Острозька академія XVI-XVII ст.: Енциклопедичне видання. - Острог, 1997. - с.41-43.

20. ОДІКЗ. - КН 28039; КН 28036.

21. ОДІКЗ. - КН 28043 - КН 28046.

22. Соборний. Високе відзначення настоятеля Кременецького св. Миколаївського собору // Духовний сяч. - 1929. - №15. - С. 167. Див. також ОДІКЗ. - КН 28048-КН 28051.

23. Тучемський М. По глухих закутках Волинського Полісся. - Кременець, 1938.

24. Тучемський М. Життя і діяльність святого рівноапостольного князя Володимира та охрещення при ньому Руси-України. - Кременець, 1938.

25. Манько М. Серед уславлених імен Волині: Михайло Тучемський - краєзнавець, освітній і церковно-громадський діяч // Життя і слово. - 1996. - 13 квітня.

Література

Бірюліна О. Михайло Тучемський – волинський релігійний та культурно-просвітницький діяч // Матеріали VI-ої Острозької науково-краєзнавчої конференції «Острог на порозі 900-річчя». 1995 рік. - Острог, 1996 - С. 16-18.

Бірюліна О. Архів Братства імені князів Острозьких//Волинський музей. Історія і сучасність: Науковий збірник. -Луцьк: Вип. II. - 1999. - С. 31-33.

Манько М. Матеріали до біографії М.А.Тучемського - краєзнавця, освітнього і церковно-громадського діяча Волині // Матеріали Всеукраїнської науково-краєзнавчої конференції до 130-річчя Житомирської обласної наукової універсальної бібліотеки (23-25 травня 1996р.). - Житомир, 1996.- С.183-185.

Пушкар Н.Ю. Листи вчителів Острозького повіту з фронтів першої світової війни // Матеріали VI-ої Острозької науково-краєзнавчої

конференції «Острог на порозі 900-річчя». 1995 рік. - Острог, (1996.) - С. 171-173.

Струменский М. Реставрация замка князей Острожских в г. Остроге // Волыньские епархиальные ведомости. - 1917. - №5-6. - С. 10.

Струменский М. Из острожской старины. - Сергиев Посад, 1916.

Уляновський В.І, Краєзнавча діяльність Братства імені князів Острозьких // Минуле і сучасне Волині: Тези доповідей і повідомлень II-ої Волинської історико-краєзнавчої конференції. - Луцьк, 1988. - Ч.ІІ. - С. 210-212.

Хведась А.О. Архів Братства імені князів Острозьких як важливе джерело у вивченні історії Острозького краєзнавчого музею // Матеріали IV-ої науково-краєзнавчої конференції «Острог на порозі 900-річчя». - Сокаль, 1993. - С. 179-181.

Додаток

Деякі опубліковані праці М.Тучемського:

Первое торжество на Волыни в честь преподобного Феодора, князя Острожского. - Почаев, 1907.

К прославлению преподобного Феодора, князя Острожского, в родном ему г. Остроге. Документальные данные // Волыньские епархиальные ведомости. -1907. -Часть неоф. - №13- 14 - С. 410-414.

Братство князей Острожских под покровом преподобного Феодора// Волыньские епархиальные ведомости.- 1910. -Част неоф.- №6. -С. 137-140;

Первые страницы жизнедеятельности Братства имени князей Острожских в г. Остроге// Волыньские епархиальные ведомости. - 1908. - №41. - С. 867-872.

Деятельность Братства имени князей Острожских под покровом преподобного князя Феодора за первый год своего существования/ / Волыньские епархиальные ведомости. - 1910. - №48. - С.881-884; - №49. - С.901-902; №50. - С.927-930 (у співавторстві з І.Окойомовим)

Документальные материалы к решению вопроса о месте погребения и нахождения ныне драгоценного праха князя Константина Константиновича Острожского //Волыньские епархиальные ведомости. - 1910.-№52. -С. 965-966.

Преподобный Федор, князь Острожский. - Почаев, 1911.

Сторожевой замок князей Острожских в г. Остроге. - Почаев, 1912

Город Острог в современном князю К.К. Острожскому состоянии. - Почаев, 1913.

Життя і діяльність святого рівноапостольного князя Володимира та хрещення при ньому Русі-України. - Кременець, 1938.

Ольга ЗАВАДСЬКА

Напрямки краєзнавчої діяльності на Острожчині в 1918-1939 рр.

В даній статті прослідковується розвиток краєзнавчого руху, а саме, музейної, бібліотечної справи в Острозі в міжвоєнний період. Зазначено основні чинники, що впливали на формування краєзнавчого руху та проаналізовано основні дії влади усфері краєзнавства на зазначений території. Визначаються особливості організації Острозького відділу Польського краєзнавчого товариства музеїв, бібліотек та їх роботи в зазначений період.

Потреба у вивченні культури і історії краю через дослідження краєзнавчого руху, а саме, дослідження діяльності краєзнавчих та туристичних організацій, що діяли в міжвоєнний період на території Волинського воєводства, в підпорядкуванні яких перебували музеї, бібліотеки, шкільні гуртки (кола) є актуальною сьогодні. Шлях, пройдений музеями, викликає інтерес не тільки до краєзнавства (історії музейної справи), а й до музейної історіографії, яка прогнозує тенденції подальшого розвитку музейництва як спеціальної історичної дисципліни. Аналіз роботи бібліотек в міжвоєнний період дає можливість розкрити ще одну з невідомих сторінок в історії бібліотечної справи.

Відповідно до адміністративного поділу Польщі Острог входив до складу Волинського воєводства. Тому незаперечним фактом вважаємо розглядати розвиток краєзнавчого руху в Острозі через призму загальної ситуації у сфері краєзнавства, що мала місце на території Волинського воєводства. До питань краєзнавства на досліджуваній території у своїх працях зверталися, О. Бондарчук¹, С. Гаврилюк², А. Кравчук,³ М. Манько⁴, О. Михайлюк⁵, А. Хведась⁶ та ін. Крім опрацювання вище згаданої літератури були використані матеріали архіву Острозького державного-історико-культурного заповідника, що стосуються діяльності краєзнавчого музею в Острозі⁷, Державного архіву Рівненської області – статуту окремих

Напрямки краєзнавчої діяльності на Острожчині в 1918-1939 рр.

краєзнавчих товариств, що діяли на території Волинського воєводства в зазначений період,⁸ а також періодичні видання краєзнавчого характеру.⁹

Значну роль в наш час відводять дослідженню роботи бібліотек в міжвоєнний період на території Волинського воєводства тому, що політичні обставини, соціальні, економічні, культурні умови, в яких розвивався бібліотечний просвітницький рух на території Волинського воєводства мав свої характерні особливості, яких не знаходимо досліджуючи історію бібліотечної справи в інших регіонах. Важливим питанням є також аналіз напрямків діяльності громадських, приватних та державних бібліотек. Аналізом окремих аспектів діяльності бібліотек на території Волині займалася когорта дослідників, серед них такі, як о. В. Ковалів¹⁰, Н. Кінд - Войтюк¹¹, М. В. Поток¹², О.О. Руй¹³, І. П. Семенюк¹⁴, А. О. Хведась¹⁵, Л. І. Чикановська¹⁶ Проте, незважаючи на проведені дослідження, не була цілісно відновлена картина заснування та розвитку мережі бібліотек.

З метою аналізу роботи краєзнавчих товариств та музеїв, створених при них, а саме, визначення особливостей їх функціонування на території Волинського воєводства, і, зокрема, на Острожчині, виявлення шляхів створення музейних фондів та поповнення експозицій, формування і професійного зростання музейних працівників та виділення напрямків роботи бібліотек, шкільних краєзнавчих гуртків їх впливу на формування світогляду населення та ролі у збереженні національних традицій на території, керівництво якою здійснювала польська влада проводиться дане дослідження.

Після закінчення Першої світової війни на території Західної України, що входила до складу Польщі, було утворено 3 воєводства – Волинське, Львівське, Тернопільське. Волинське воєводство було мало досліджене, в силу політичних, економічних та соціальних обставин носило індивідуальний характер, що викликало неабиякий науковий інтерес. Варто було враховувати те, що етнографічні матеріали щороку підлягали знищенню, зважаючи на переважаючу кількість фабричних виробів громадське захоплення виробами людських рук зникало, тому стає зрозуміло чому збільшилась потреба у рятуванні того, що ще можливо було врятувати. В зв'язку з проведенням різного роду земельних робіт рік у рік гинули тисячі археологічних пам'яток, не раз надзвичайно цінних для науки, історії заселення і культури Волинського воєводства. Різноманітність і велика

кількість археологічних пам'яток, що знаходились на зазначеній території викликала появу систематичних досліджень. Такий стан речей свідчив лише про потребу проведення організованих досліджень в краєзнавчій сфері. Те саме можна було б сказати про збереження пам'яток мистецтва і архітектури, які нищились через брак належно організованої опіки, недооцінки реальної їх вартості і значення для історії культури існуючої держави. Надзвичайно важкі умови, в яких знаходилась польська наука в після Першої світової війни, значно б покращились якби громадськість, діючи у власних інтересах, перейняла на себе хоча б незначний тягар обов'язків, яких державна влада в той час не могла виконати. На таку ціль мушили знайти кошти, потрібна була не лише інтелектуальна підтримка, необхідно було потреби наукового життя поставити на рівень потреб щоденного існування. Наука мала б стати не справою обраних, а такою, яка б створила необхідне середовище для духовного і матеріального збагачення громадськості і служила б для реалізації головного завдання – поширення державних ідей серед усіх верств населення.¹⁷

В 1920-1930-х рр. питанням музейного будівництва на території регіону займалася Головна Рада Польського краєзнавчого товариства (ПКТ) керівництво якої знаходилось у Варшаві. В 1929 р. при товаристві створено музейну секцію. Незабаром був створений Союз польських музеїв. Головним краєзнавчим органом у міжвоєнний період в Волинському воєводстві був Волинський відділ ПКТ.¹⁸ В його склад входили секції - комісії, що були створені відповідно до напрямків їх роботи. Так, музейна комісія займалася координацією краєзнавчої роботи на місцях, створенням регіональних осередків – краєзнавчих музеїв. В умовах провінційного життя найбільш відповідним науковим осередком мав би стати регіональний музей, зі стисло окресленою сферою діяльності, який мав проводити серйозну дослідницьку роботу. В існуючих на той час умовах, можливо було реалізувати дане завдання таким способом, щоб регіональний музей став спочатку комунальною установою, яку б утримував повітовий сеймик і урядові установи даної провінції. Потрібно було створити координуючу установу для спрямування всіх зусиль у правильному напрямку – на розвиток краєзнавчої роботи в Волинському воєводстві. Успіх даної справи в певній мірі залежав від організаторських рис і дій в потрібному напрямку керівника музею, а також від зовнішньої кон'юнктури та популярності даної установи.

Напрямки краєзнавчої діяльності на Острозчині в 1918-1939 рр.

Тут шкільна молодь мала б можливість збільшити обсяг знань про свій край; крім того це дало б можливість навести лад у музейних архівах та збірках¹⁹. Такий музей потрібно було б організувати, як осередок культурної місцевої сили, який би мав значний вплив на розвиток туристично-краєзнавчого руху. При створенні такої установи мали б дотримуватись таких умов: музей мав бути сховищем всякого роду природно нагромаджених цінностей, мав повстати на твердій фінансовій основі, мати відповідне приміщення, фахове керівництво і стисло окреслений план діяльності²⁰. Саме дослідження роботи провінційних музеїв призвело до такого рішення. Волинська земля була настільки мало досліджена, що не вистачило б організованих краєзнавчих сил на розрізненість. Мусила б існувати певна центральна сила, яка без шкоди для локальних інтересів, взяла б відповідальність за наукову роботу, яка проводилась на той час, на себе, тим самим піддаючи їй якісно новим змінам і удосконалюючи її. Для покращення роботи музеїв потрібно було б розробити та відпрацювати схему відповідного оподаткування.

Рух, який виник в кінці 1920—х рр. за збереження культурної спадщини і призвів до появи на території Волинського воєводства ряду краєзнавчих відділів ПКТ. Один з них у 1927 р. було створено в Луцьку. Його очолив інженер Ф. Ксенжопольський. При товаристві з 1928 р. діяла історико-етнографічна секція. З метою координації роботи у сфері краєзнавства в 1933 р. до складу Польського краєзнавчого товариства, а саме, Волинського відділу Польського краєзнавчого товариства, який мав відділення в Володимирі, Острозі, Дубно, Ковелі, Костополі, Рівному та Кременці було включено Волинське краєзнавче товариство опіки над пам'ятками минувшини.²¹ При кожному відділенні діяла власна бібліотека.

Внаслідок проведеної роботи було створено відділення в Острозі. Історія його організації розпочалась ще до 1908 р., коли тут активно діяло науково-краєзнавче товариство під назвою "Братство ім. кн. Острозьких". Перші колекції музею почали формуватись ще в 1910 р. Початок дало давньосховище церковного спрямування. Перед Першою світовою війною тут містилося чимало археологічних предметів, рукописів та стародруків, церковних пам'яток, які мали мистецьку та історичну цінність. Музейні предмети були зібрані завдяки активній діяльності багатьох членів Братства ім. князів Острозьких і, в першу чергу, М. Тучемського, М. Струменського та ін. Експонати, які були виставлені у кімнаті верхнього поверху замку

кн. Острозьких, реставрація якого майже завершувалась, надходили з багатьох міст Волині, а також Петербургу, Керчі, Москви за конкретним призначенням "для музею г. Острога".²² Таким чином, активна краєзнавча і музеєбудівна робота Острозького культурно-освітнього товариства дала підставу стверджувати, що дата заснування музею належить до 1913 р.²³ Перша світова війна перервала музейну роботу в місті. Вона була відновлена лише в червні 1921 р., коли в Острозі створили комісію від магістрату міста з метою виявлення стану збереження музейних експонатів та інвентарних книжок. Після перевірки рішенням воєводи Я. Кжаковського музей в Острозі на деякий час був зачинений, а його завідувач "за безгосподарність" звільнений.²⁴ Про долю музею піклувалась Волинська духовна консисторія, про що свідчить лист від 25 квітня 1922 року з Кременця, в якому повідомлялося, що потрібно подати до консисторії матеріали, які дали б змогу запросити волинського воєводу про повернення Братству історичного музею, незаконно забраного шкільним інспектором Сегейко²⁵. На прохання була отримана ствердна відповідь, музейна робота в Острозі відновилась, але з однією значною зміною. Польська влада відібрала у православного Братства приміщення музею та його фонди, частина яких, набута в роки революційних подій, була повернена попереднім власникам. Опіку над музеєм ім. кн. Острозьких, як він став називатися, здійснювало створене міською владою "Товариство друзів музею ім. князів Острозьких", яке очолював голова магістрату²⁶. Діяльність Товариства здійснювалась відповідно до статуту затвердженого в 1914 р.²⁷ В краєзнавчому альманасі "Rocznik Wolyński" подаються відомості про те, що 1922 р. музей в Острозі був в занедбаному стані тому, зважаючи на цю обставину, було створено "Товариство друзів музею ім. кн. Острозьких", його головним завданням було визначено надання опіки музею, а також історичними пам'ятками, які знаходились на території острозького повіту.²⁸ Проте, дане товариство довго не проіснувало. Після його закриття місцева влада з метою збереження пам'ятки передала музей під нагляд одному зі своїх працівників -пану Куніцькому. Така неоднозначна ситуація зберігалась кілька років. В 1927 р. на Волині з ініціативи інженера Франца Ксенжопольського організовується Товариство краєзнавців, яке у 1933 р. увійшло до складу Польського краєзнавчого товариства і стало його регіональним відділом.²⁹ Воно координувало роботу краєзнавчих установ на території Волинського

воєводства.³⁰

Важливим аспектом дослідження розвитку краєзнавчого руху в регіоні, і, зокрема, на Острозчині, є прослідкування роботи бібліотек, які крім своєї основної функції – поширення знань, сприяли організації дозвілля членам краєзнавчих товариств, їх працівники організовували вечори для молоді, проводили мистецькі зустрічі. Бібліотечним відділом в Здолбунівському (до 1925 р.) – Острозькому повіті займався відділ безпеки повітового староства. Всі записи стосовно бібліотечної справи вносились в “Журнал обліку бібліотек.” Станом на 1935 р. в повіті нараховувалось 119 загальнодоступних і відомчих бібліотек, в тому числі, в самому Острозі – 12 бібліотек. Значна кількість бібліотек була в Здолбунові, Дермані, Мізочі і Здовбиці. Переважна кількість бібліотек належала школам, насамперед загальним. Книжковий фонд у них був невеликим, включав не більше кількох сотень томів, виключно польською мовою. Частина з них була загальнодоступною. Інша - призначалась виключно для користування педагогів та учнів. Невеличкі бібліотеки по кілька десятків томів на чеській мові утримували місцеві гуртки чеської шкільної молоді. В Мощаниці, Бударажі, Заліссі та Миротині.³¹

Бібліотеки, що діяли на території Волинського воєводства поділялись за формою власності на державні та приватні. Діяли також шкільні бібліотеки при середніх навчальних закладах та хати-читальні. Велика кількість бібліотек була створена ще до війни чи в роки війни і вони продовжували функціонувати в міжвоєнний період. Так, в Острозі функціонувала бібліотека ім. Г. Бокімера закладена в 1920 р., розміщувалась по вул. Дубенській, 5 і налічувала 3625 томів. Бібліотека польської шкільної молоді розміщувалась по вул. 11 листопада, 59. До її складу входила 1 постійна і 8 рухомих бібліотек. Рухома бібліотека Товариства розвитку Східних земель у 1936 р. налічувала 100 книжок. Бібліотека Господарчого об'єднання Здолбунівського повіту налічувала 299 книжок. Бібліотека Стрілецького об'єднання знаходилась в Стрілецькому клубі по вул. 11 листопада, 46.³²

В Острозі існували 3 приватні книгозбірні: книгозбірня юриста Адама Мрувчинського, яка в 1939 р. налічувала 200 томів. Вона була втрачена у червні 1941 р. Книгозбірня лікаря Яна Прушинського в 1939 р. налічував 300 томів, була спалена у 1939 р. Окрім названих книгозбірень в Острозі знаходилась частина книгозбірні Яна Сьвєжовича. Ця приватна бібліотека в 1939 р. налічувала 26000 томів. Вона розміщувалась в трьох місцях: Острозі, Львові, Сяно-

ку. В ній зберігались рукописи, стародруки, часописи, історичні книги, кореспонденція, художня література. Під час Другої світової війни загинуло біля 6000 томів³³.

Діяли бібліотеки місцевих відділів Російського благодійного товариства в Острозі і Здолбунові. Назване товариство було зареєстроване 28 червня 1924 р. Його очолював С. Хроневиц. При товаристві з 1925 р. діяла бібліотека, яка нараховувала 1733 книги на російській мові. Завідувачем бібліотеки був К. Моншанський, пізніше його обов'язки виконувала Є. Коломацька. В бібліотеці був велика читальна зала, де можна було ознайомитись з новинками літератури, переглянути періодику. В цьому приміщенні проводились літературні вечори. Кожної неділі тут організовувались Дні російської культури. Спочатку слухали доповідь, присвячену творчості одного з російських письменників, композиторів чи поетів, а після обговорення відбувалися концерти. Дуже часто члени товариства робили постановки за п'єсами О. Островського та М. Гоголя. Всі кошти, що були зібрані після кожного такого святкового вечора віддавалися в школи міста.³⁴

Бібліотеки створювались і громадськими організаціями. Власну мережу бібліотек мала польська шкільна молодь. Такі бібліотеки були у Здолбунові, Здовбиці. Бібліотека шкільної молоді в Острозі налічувала 3000 томів, розташовувалась в Острозі по вул. кн. Острозьких. Серед бібліотек навчальних закладів в м. Острозі виділяють бібліотеку державної гімназії ім. Конопницької. При систематизації бібліотечних каталогів зареєстровано 1967 томів літератури на польській, французькій, німецькій, грецькій, англійській та латинській мовах.³⁵

Велику роль у пропаганді української книги та захисті української культури від полонізації, поширенні ідей краєзнавства відігравали бібліотеки "Просвіти". Бібліотека "Просвіти" на території повіту була заснована навесні 1917 р. При реєстрації вона нараховувала 1260 книжок. Її відділи діяли в Дермані та Здовбиці. Острозький відділ "Просвіти" був зареєстрований місцевим старостою лише 13 липня 1921 р. під назвою "Українське товариство "Просвіта" в м. Острозі на Волині", на чолі товариства стояв М. С. Шугаєвський. При товаристві були організовані культурно освітні осередки, які носили назву "Хата-просвітянська" або хата-читальня. Такі хати читальні були створені як в місті, так і в селах повіту. В читальнях проводились читання та працювали курси для неписьмених, також курсу по підготовці хлопців

Напрямки краєзнавчої діяльності на Острозчині в 1918-1939 рр.

до школи. Крім того, члени товариства організовували концерти, ставили аматорські вистави. Тут працювали аматорські хори для дорослих та дітей, які часто були ініціаторами благодійних заходів.³⁶

У зв'язку з відсутністю у шкільних сільських бібліотеках українських книг наприкінці 20-х рр. гуртками освідчених селян стали створюватись хати-читальні, що нараховували кожна по кілька сотень книжок на українській та польській мовах. Хати-читальні дуже часто не мали власного приміщення, тому діяли в хатах їх засновників. Серед активістів, що створювали бібліотеки на селі, варто відзначити Григорія Муляра з Коростової, Уласа Українці з Плоски, Євгена Гонту з Новомалина, Петра Корницького з Хорова. Засновником подібної хати-читальні в Острозі в 1934 р. був член українського Волинського об'єднання сенатор Інокентій Гловацький.³⁷

Широку мережу бібліотек мало єврейське населення краю. Найбільшою з них була бібліотека ім. Герша Бокімера, заснована в 1920 р. Керував справами в ній Мортика Коплан. Її книгозбір становив 4500 томів. На польській, російській мовах та на мовах їдиш та іврит. Крім вище названої бібліотеки в Острозі діяли ще бібліотеки Палістинського еміграційного товариства та приватна платна бібліотека Хайма Ерікса.³⁸

Іншим напрямком поширення краєзнавчого руху було створення шкільних молодіжних гуртків. Так, ще на першому з'їзді краєзнавчої молоді, в 1927 р., було прийнято рішення про започаткування нової форми зібрань – молодіжних краєзнавчих злетів.³⁹ В жовтні - листопаді 1927 р. уряд Варшавського відділу Польського краєзнавчого товариства приготував і розіслав школам анкети, маючи на меті зібрання інформації про діяльність шкільних краєзнавчих кіл, що існували в Варшаві. Було розіслано 282 екземпляри анкет, з яких 174 до вищих шкіл, 88- до середніх, 20 – до професійних. Отримано тільки 34 відповіді, з яких виникало, що інтерес до краєзнавчого руху серед шкільної молоді був дуже низький, що говорило про недооцінку вчителями виховних ідей краєзнавства. Хоча ситуація не була критичною, якщо враховувати нагороди і відзнаки, інформацію про які було вміщено в попередніх номерах "Ziemi". Крім того всі номери молодіжного краєзнавчого часопису "Orli Lot" заповнювались статтями молоді. Найближчим часом Головна рада Польського краєзнавчого товариства планувала розіслати такі анкети по всій Польщі, з метою виявлення реального стану розвитку краєзнавчого руху серед шкільної і студентської молоді.⁴⁰

В 1938 р. в часописі "Ziemia Wolyńska" знаходимо перші сторінки діяльності Краєзнавчого кола шкільної молоді "Молодий краєзнавець" в Ковелі, під редакцією Б. Глодта. Перший номер видавався відповідно до рішення конференції вчителів географії - опікунів краєзнавчого кола і завдяки підтримці Волинського відділу РКТ⁴¹. В наступному номері часопису "Ziemia Wolyńska" знаходимо перші публікації членів кола. Стаття під назвою "Звичаї і пісні на заручинах та весіллях в с. Чацьк" написана А. Михайліком з Ківерець.⁴²

Існували краєзнавчі гуртки (кола) при гімназіях м. Острога. Найбільший з них - імені Є. Ромера. У 1938 р. в гімназії навчалось 240 чоловік більша частина яких займалась краєзнавчою роботою. Цьому, мабуть, сприяло те, що в роботі гуртка діяло 5 напрямків: фотографії екскурсії, картографії нумізматики, народної культури, що свідчило про розмах краєзнавчого руху, який існував в місті⁴³. Підбиваючи підсумки десятилітньої діяльності молодіжних краєзнавчих кіл, для окреслення результатів роботи, з метою винесення на загальну діяльність товариства було постановлено скласти звіт кожного кола, і провести перевірку за наступними критеріями: закреслити на карті сфери зацікавленості кола і місцевість, де проводяться мандрівки, де проведені краєзнавчі збори, де відбувалось нагромадження матеріалів краєзнавчого характеру, подати кількість членів від року заснування, подати список кількості і напрямків мандрівок кола, кількості рефератів, чи має коло збірки матеріалів, чи проводило виставки, культурно-масові заходи, чи має бібліотеку.

Розвиток краєзнавчого руху на Волині перервала війна. Проте за час проведення краєзнавчої роботи на території Волині, і, зокрема, в Острозі, в зазначений період слід підкреслити високу результативність діяльності краєзнавчих молодіжних товариств в реалізації головних завдань польського краєзнавчого руху, відмітити чітку організацію праці, що сприяло поглибленому вивченню історичної спадщини Волині, дослідженню її природних ресурсів, культурних надбань. Одним з головних результатів краєзнавчої роботи було заснування і функціонування на досліджуваній території відділів краєзнавчих товариств.

Незважаючи на обмежену матеріальну та фінансову базу, несприятливі політичні умови, існуючі бібліотеки сприяли розвитку освіти, знайомили населення зі здобутками української культури. Особливо потрібно підкреслити роль українських бібліотек, бібліотек

Напрямки краєзнавчої діяльності на Острожчині в 1918-1939 рр.

національних меншин, що в умовах польської урядової політики ополячення сприяли поширенню національної культури, відстоюючи власні культурні інтереси і часто відігравали роль осередків громадського життя на досліджуваній території. Великий вплив на формування світогляду молоді мали шкільні бібліотеки, які виконували роль культурних та освітніх центрів. Приватні бібліотеки носили характер нової літератури, в їхніх збірках можна було віднайти рідкісні книги.

Проте не варто забувати про політичну направленість краєзнавчої роботи, що проводилась польським урядом на підвладній території, а саме корегування громадської думки з елементом полонізації.

Примітки

¹ Бондарчук О.А. Кризь завісу часу // Місто.-1996.-№7.-24 серпня. - С.3; Бондарчук О.А. Починалося все так // Життя і слово.-2001.-15 серпня. - С.3.

² Гаврилюк С. Історичне пам'яткознавство Волині, Холмщини і Підляшшя (XIX - початку XX ст.).-Луцьк, 2002.-530 с.

³ Кравчук А. Історія Волинського музею в документах обласного архіву (1929-1933 рр.)// Волинський музей. Історія і сучасність. – Луцьк, 1998.-С.8.

⁴ Манько М. П. Дев'ятсотлітній Острог. - Острог, 2000.-35 с.; Манько М. П. Духовна скарбниця краю // Життя і Слово. - Острог.-1995.-17 травня. - С.4.; Манько М. П. Ян Фіцке про перспективи розвитку музейної справи на Волині на передодні Другої світової війни // Волинський музей. Історія і сучасність. - Луцьк, 1998. -С.8.

⁵ Михайлюк О. Історичне краєзнавство на Волині 1921-1939 рр./ / Волинський музей. Історія і сучасність. - Луцьк, 1998.-С.7-8.

⁶ Хведась А. О. До історії музейної справи на Волині в 1921-1939 рр. (На матеріалах архівів та музеїв Волинської, Рівненської та Тернопільської областей)// Матеріали У науково-краєзнавчої конференції "Острог на порозі 900-річчя". -Острог. -1994.- С. 142-147; Хведась А.О. Розвиток краєзнавчих музеїв в Західній Україні в кін. XIX - п. п. 40-х рр. XX ст. Джерела і література. (На матеріалах Волинської, Рівненської, Тернопільської областей): Автореф. дис... канд. іст. наук 07.00.06. Дніпропетровський держ. університет. - Дніпропетровськ, 1997. -19с.

⁷ Фонди Острозького державного історико-культурного заповідника (ОДІКЗ). Збірка польського періоду. - КН 2473, КН 4352,

КН 4353, КН 4361.

⁸ Statut Towarzystwa Przyjaciół Muzeum Imienia ksiązat Ostrogskich w Ostrogu. Державний архів Рівненської області. (ДАРО). - Ф. 129.- Оп.1. - Справа № 148; Statut Wolyńskiego Towarzystwa Krajoznawczego ? Opieki nad Zabytkami Przeszłości. - Warszawa, 1928. - ДАРО. -Ф.239. Оп 1.С.176-199; Statut Wolyńskiego Towarzystwa Krajoznawczego. - Warszawa, 1935.

⁹ Rocznik Wolyński. - Równe.- 1930, 1934, 1935, 1936, 1938, 1939; Rocznik Ziemi Wschodnich./Red. E. Ruchly. -1938.-266 s.; Ziemia. Miesięcznik krajoznawczy ilustrowany / Red. E Maliszewski.- ? 5.-1923; Ziemia. - а4.-1928; а 5.-1928; Ziemia. а 4.-1939.

¹⁰ Ковалів В. - Й. Католицькі та польські бібліотеки в Острозі / / Острозький краєзнавчий збірник, Острог. - 2004. - Випуск 1.- С. 52-53.

¹¹ Кінд-Войтюк Н. Товариство приятелів науки – осередок вивчення історії Волині (1935-1939 рр.)// Волинський музей: Історія і сучасність.-Наук. зб. - Луцьк, 2004.-С. 77-79.

¹² Поток М. В. Бібліотечна мережа Острога і повіту в 20-30-х рр. XX ст.// Матеріали ІУ науково-краєзнавчої конференції "Остріг на порозі 900-річчя". – Острог, 1993.- С. 134-136.

¹³ Руй О. О. Краєзнавча робота в школах міста в 30-ті рр. Матеріали ІУ науково-краєзнавчої конференції "Остріг на порозі 900-річчя". – Острог, 1993.- С.

¹⁴ Семенюк І. П., Жук В.М. Історія розвитку товариства "Просвіта" в Острозі // Матеріали ІУ науково-краєзнавчої конференції "Остріг на порозі 900-річчя". - Остріг, 2003.-С.158-159.

¹⁵ Хведась А. О. Пропаганда і популяризація пам'яток книжкової писемності в музейних установах краю (кінець ХІХ ст. до 80-х років ХХ ст.) Матеріали І- ІІІ науково-краєзнавчої конференції "Остріг на порозі 900-річчя" (1990-1992 рр.). Ч.2. – Острог, 1993.- Ч.2.– С. 91-94.

¹⁶ Чикановська Л. І. Русское благотворительное общество в Остроге в 20-х-30-х гг. ХХ века. - С. 187-191.

¹⁷ Sawicki L. W sprawie utworzenia „Muzeum prurodniczokrajoznawczego” na Wolyniu // Ziemia, 1928. -а 5. - s. 71-75.

¹⁸ Kulczycki Z. Zarys historii turystyki. Warszawa, 1980.- s. 24 – 31.

¹⁹ Sawicki L. W sprawie utworzenia „Muzeum prurodniczokrajoznawczego” na Wolyniu // Ziemia, 1928. -а 5. - s. 74.

²⁰ Sawicki L. W sprawie... - s. 75.

Напрямки краєзнавчої діяльності на Острозчині в 1918-1939 рр.

- ²¹ Михайлюк О. Історичне краєзнавство на Волині 1921-1939 рр.// Волинський музей. Історія і сучасність. - Луцьк, 1998.- С.7-8.
- ²² Фонди ОДІКЗ. Збірка польського періоду.- КН 4353.
- ²³ Хведась А. О. Пропаганда і популяризація...- С. 189.
- ²⁴ Манько М. П. Дев'ятсотлітній Острог. - Острог, 2000.-35 с.
- ²⁵ Манько М. П. Духовна скарбниця краю // Життя і Слово. - Острог. -1995.-17 травня. -С.4.
- ²⁶ Манько М. П. Дев'ятсотлітній Острог... -35 с.
- ²⁷ Statut Towarzystwa Przyjaciół Muzeum Imienia książąt Ostrogskich w Ostrogu. ДАРО. - Ф. 129.- Оп.1. - Справа № 148.
- ²⁸ Манько М. П. Духовна скарбниця....- С.4.
- ²⁹ Михайлюк О. Історичне краєзнавство на Волині 1921-1939 рр.// Волинський музей. Історія і сучасність.-Луцьк, 1998.-С.7-8.
- ³⁰ Ziemia Wołyńska. Miesięcznik poświęcony sprawom krajoznawczym i kulturalnym. Organ Okręgu Wołyńskiego polkiego towarzystwa krajoznawczego. Luck.-№2.-1938.
- ³¹ Поток М. В. Бібліотечна мережа...- С. 136.
- ³² Ковалів В. - Й. Католицькі...- С. 52.
- ³³ Там само.- С. 52.
- ³⁴ Чикановська Л. І. Русское благотворительное общество...- С. 187-191.
- ³⁵ Руй О. О. Краєзнавча робота... - Острог, 1993.- С. 119 - 122.
- ³⁶ Семенюк І. П., Жук В.М. Історія розвитку...- С. 158.
- ³⁷ Поток М. В. Бібліотечна мережа...- С. 136.
- ³⁸ Там само. - С. 137.
- ³⁹ Kulczycki Z. Zarys historii turystyki. Warszawa, 1980.- S.24-31.
- ⁴⁰ Ziemia. Miesięcznik krajoznawczy ilustrowany / Red. E Maliszewski.- 1928.- S.63.
- ⁴¹ Ziemia Wołyńska. Miesięcznik poświęcony sprawom krajoznawczym i kulturalnym. Organ Okręgu Wołyńskiego polkiego towarzystwa krajoznawczego. Luck.-1938.-S. 133-134.
- ⁴² Ziemia Wołyńska. Luck.-1938.-S. 151-153.
- ⁴³ Руй О.О. Періодична преса шкільної молоді Острога в 30-х рр. XX ст. //Бюлетень товариства "Спадщина". - Острог, 1998. - С.7-9.

Микола БЛИЗНЯК

Острозький музейник, краєзнавець, етнолог Григорій Равчук

Краєзнавство м.Острога сягає ще першої половини XVIII ст. (1). Вивченням його історії займався цілий гурт дослідників, до якого слід віднести Ігнація Стебельського, Михайла Максимовича (1804-1873), Якова Перлштейна, Станіслава Кардашевича (1826-1887), о. Михайла Тучемського (1872-1945), Йосифа Новицького (1878-1964), Прокопа Соколянського (1913-1971), Олексія Фрідріха (1921-1976), Петра Андрухова (1924 -1996) та інших.

Окреме місце серед вищезгаданих краєзнавців належить випускнику київського університету Св. Володимира, місцевому історичу і етнологу - Григорію Романовичу Равчуку (1895-1986), монографічні та постатейні студії якого ще й до сьогодні мають значну цінність для висвітлення подій з історії Острога та Острожчини. У 90-ті рр. XX ст., вже у незалежній українській державі, стало можливим об'єктивно оцінити багатогранну творчу спадщину та науковий доробок відданого своїй справі дослідника, про що свідчать: конференції «Острог на порозі 900-річчя», «Діячі науки і культури рідного краю», «Волинь незабутня»; бібліографічний довідник «Фольклористи Рівненщини», довідник «600 імен в історії Великої Волині»; публікації в обласній та районній пресі (2).

Незважаючи на увагу до постаті довголітнього музейного працівника, слід зауважити те, що все-таки не всі етапи його життєдіяльності з'ясовані повною мірою!

Джерельна база, що є основою для написання цієї розвідки, представлена справами Державного архіву Рівненської області та Відділу фондів ОДІКЗ (де зберігаються окремі документи Г. Р. Равчука). Значне місце у цьому нарисі посідають і мемуари, за використання яких слід завдячувати жителю с. Борисова - Володимиру Трохимовичу Хеленюку (1936 р.н.) та мешканцю м. Острога Петру Юхимовичу Карчевському (1929 р.н.). Йому, працюючи з 1961 р. дільничним лікарем-терапевтом, доводилось не раз відвідувати Г.Р.Равчука, мати з ним розмови на історичну тематику. Лікар зберіг деякі документи пацієнта, які він люб'язно надав для

Острозький музейник, краєзнавець, етнолог Григорій Равчук

опрацювання. Окремі відомості були почерпнуті зі спогадів Михайла Єгоровича Більдіна (1923 р.н.) -директора Острозького краєзнавчого музею 1950-1962рр. Іконографія нарису репрезентована лише кількома фотознімками.

Народився Григорій Романович Равчук 20 квітня 1895 року (3)в с. Борисові Ізяславського району Хмельницької області. Його батьки - Анастасія та Роман - походили із заможних православних селян. Як підкреслив В. Т. Хеленюк - вони були посесорами с. Вітовці (сучасне с. Заріччя Хмельницької області), яке було надане їм у розпорядження плужнянською графинєю. Крім сина Григорія, у сім'ї Равчуків (яка мала прізвисько «Романі», а Григорій був відомий як «студент») було ще двоє братів, імена яких невідомі. За браком відповідних джерел достатню інформацію про них встановити не вдалось. Незважаючи на це, відомо, що вони обрали собі військову кар'єру: брали участь у Першій світовій війні 1914-1918рр. в загонах царської армії. Добре себе зарекомендувавши, і, напевне, маючи військову освіту, брати Равчуки поступово підвищувались у званнях. Так, у роки громадянської війни один з них командував полком, а інший -дивізією. Після завершення подій громадянської війни вони втекли до Чехословаччини, там і залишились. Подальша їх доля невідома (4).

Маючи потяг і можливості до навчання, майбутній історик почав його в Борисівській церковно-приходській школі. Закінчивши її з відзнакою, він отримав рекомендацію для навчання у гімназії. Слід підкреслити те, що середню освіту Григорій Равчук здобув в Острозі, з яким він пов'язав свій життєвий шлях в повоєнний період - у стінах Острозької чоловічої гімназії, у якій навчався протягом 1905-1913рр.(5)

1913 р. Г. Р. Равчук став студентом історичного відділення історико-філологічного факультету університету Св. Володимира. Тут, у Києві, можливості дослідника збільшуються завдяки архівам та бібліотекам. Важливо відзначити і те, що в період навчання у Києві сформувався його світогляд, виявились наукові нахили, з'явилось зацікавлення філософією українського мислителя Г. С. Сковороди. В університеті Св. Володимира Г. Р. Равчук слухав лекції з історії видатного українського політичного діяча та вченого Михайла Сергійовича Грушевського (6), який «велику увагу приділяв у своїх творах старому Острогу часів його могутності (XV-XVI ст.), роду князів Острозьких» (7). Закінчив університет Григорій Романович 1918 р. з дипломом другого ступеня (оригінал якого зберігається у музеї Книги,

а копія - Відділі фондів ОДІКЗ), який був виданий, як зазначено в оригіналі, 17 вересня 1919р. під №323.

Зразу ж після отримання вищої освіти 1918р. починається трудова діяльність на освітянській ниві. Він працює викладачем української мови в Богуславській гімназії. Через деякий час завідує Борисівською чотирикласною школою, а згодом там же і бібліотекою (8). Перебуваючи на роботі у рідному селі Борисові, молодий педагог одружується на початку 20-х рр. з місцевою дівчиною - Анною Шинкарук (9). 1925року у молодій сім'ї Равчуків народжується син Роман, доля якого була трагічна. У віці 19-ти років він був мобілізований до рядів Червоної Армії. Через кілька місяців після мобілізації, 6 листопада 1944р., як констатує цей факт Книга Пам'яті України (10), він загинув.

Батько Григорія Равчука - Роман - 1921р. перетнув радянсько-польський кордон, прибувши з с. Борисова до Острога (на Нове місто) (11). Тут він одружився вдруге з представницею роду священників Тучемських; оселився на вулиці Церковній, 24 (за радянських часів вулиця Горького, сучасна - Тучемського), де в повоєнний період і до кінця свого життя постійно проживав його син - Григорій. Від другого шлюбу 1923р. народжується Любов Романівна (12), яка більшу частину свого життя пропрацювала педагогом.

Після діяльності на освітянській ниві у с. Борисові Г. Р. Равчук 1923 р. переходить до м. Острога, де обіймає посаду секретаря Острозького товариства «Просвіта» (13), що постало навесні 1917 р. в Острозі. Товариство відіграло величезну роль у відродженні української культури у древньому місті і селах Острожчини, у захисті національних прав нашого народу (14). З діяльності Г. Р. Равчука як просвітянина відомо мало, проте той факт, що він перебував у раді товариства, говорить про його значне місце у просвітянському русі 20-х рр. та дозволяє поставити його в один ряд нарівні з Левом Маркевичем, Сергієм Козицьким, Миколою Шугаєвським, Іваном Талашуком та іншими відомими Острозькими просвітянами.

З 1924р. Г.Р. Равчук працював учителем української мови та літератури в м. Бровари Київської області. Особливо в цей період його діяльності в 20-30 рр. викристалізовується його зацікавлення історією та зокрема етнологічними процесами під впливом Етнографічної комісії ВУАПа в освоєнні програм, методик академіка А.М. Лободи, етнографа, фольклориста В.Г. Кравченка (15). Григорій Романович починає вивчати матеріальну культуру, легенди, перекази, свята, обряди та фольклор волинських сіл та містечок.

Острозький музейник, краєзнавець, етнолог Григорій Равчук

Внаслідок цього він опублікував матеріали в «Етнографічному віснику», який видавався у Києві.

Після такого плідного етапу своєї діяльності, яка була розцінена як «прояви націоналізму», етнологу довелось на деякий час відмовитись від дослідницької роботи. Тому він вже з 1931р. працює в тресті «Кузбас-вугілля», потім з 1935р. - рахівником будівельної контори у Чернігові. Деякий час займався сільським господарством: був обліковцем в с. Талка Архангельської області (16).

У 1937р. Г.Р. Равчук зазнав репресій, причиною яких послужила його участь у товаристві «Просвіта» в першій половині 1920-х рр. 1944р. Г.Р. Равчук повертається з Сибіру в с. Борисів (17) у пошуках роботи (була пропозиція працювати бухгалтером у Борисівському колгоспі - відмовився (18)).

У 1949р. досвідчений етнолог почав працювати рахівником в Острозькому музеї. У цей час він знайомиться із здобутками Острозького краєзнавства, вивчає історію краю - ним збираються нові етнологічні матеріали, виникають нові ідеї. 1956р. Г.Р.Равчук фактично отримує диплом за сприянням М.Є. Більдіна (причиною ранішого його неотримання був обов'язковий внесок певної суми грошей, яких, на жаль, у дослідника не було). З цього часу Григорій Романович обіймає посаду наукового працівника музею.

З самого початку праці в музеї Григорій Романович постійно збагачує експозицію цієї установи. Людиною, яка добре розуміла музеолога-початківця, була Ольга Володимирівна Войталевич (наглядач музею). Вона боролася з викрадачами музейних експонатів, які Г.Р. Равчук з труднощами діставав у старожилів. Речі, які відносились до історії України чи мали релігійний зміст, частково «списувались». Тому Ользі Володимирівні часто-густо за його порадою доводилось переховувати музейні раритети та берегти їх від псування. Таким чином, зі спогадів П.Ю. Карчевського «це були люди, які все своє життя віддали збиранню музейних експонатів, бо розуміли їх значення для культури українського народу, для прийдешніх поколінь»(19).

В Острозі Г.Р.Равчук читав лекції на історико-культурологічні теми, проводив екскурсії, плідно працював як дослідник.

У архіві редакції видання зберігається невідома машинописна праця Григорія Романовича датована 7 жовтня 1952р. До нашого часу вона дійшла не в повному обсязі. Праця співробітника Острозького краєзнавчого музею має значну наукову цінність. Акцент

у ній зроблено на висвітленні історії рідного Григорію Романовичу с. Борисова в контексті розвитку Волині, Острога та повіту, починаючи з давніх часів до середини ХХ ст. До написання праці автором була залучена репрезентативна джерельна база: А1ОЗР, Архів кн. Сангушків матеріали ЦДІА України (Київ), Церковний літопис с. Борисова; максимально використана література. У дослідженні висвітлено соціально-економічний, культурний та інші рівні розвитку сіл Острозького повіту та с. Борисова зокрема. Краєзнавець подав історію регіону як таку, що не можна розглядати без залучення до неї етнологічних джерел (легенди, перекази, народні пісні). Про вірогідність останніх Г. Р. Равчук відмітив: «місцеві народні перекази про селянські заворушення в нашому краї, мають деякі підтвердження в історичних документах»(20). Тому він досліджував історію краю з урахуванням етнологічних джерел. На його думку «погляди українського народу на історичні явища, свідком яких він був, яскраво відбилися в народних переказах і піснях» (21). Як не дивно, автор відмовився від марксистсько-ленінської методології відображення історичного процесу. Саме тому, на наш погляд, праця і не вийшла у світ в радянські часи.

Вже в 1953р. зі зібранням та оформленням конкретних історичних і етнологічних джерел написано нарис під назвою «Пам'ятні події на Волині в роки Визвольної війни 1648-1654рр. (До 300-річчя возз'єднання України з Росією по матеріалах експозиції Острозького краєзнавчого музею)». Ця машинописна праця до сьогодні не опублікована і зберігається у Фондах ОДГКЗ (Справа Г.Р. Равчука). Вона складається з дев'ятих розділів, зокрема : «Острозька Академія», «Згадки про Острозьку школу в творах українських письменників», «Вихованці Острозької Академії» та інші.

Важко було працювати досліднику в радянський час. Як відзначив І.Г. Пашук: «У роки тоталітарного радянського режиму краєзнавство було розгромлене ... Лише зрідка і то з волюнтариською чисткою ідеологів з'являються окремі публікації Л. Кравцова, Г. Равчука, О. Молчанова»(22).

Г.Р. Равчук був відомий як етнолог і в столичних колах дослідників -він тісно співпрацював з Інститутом Мистецтвознавства, фольклору та етнографії Академії наук УРСР.

Острозький етнолог був запрошений персонально на Республіканську нараду збирачів народної поетичної творчості, що відбулась 8-11 січня 1957р. у м. Києві. Етнологічні джерела в

Острозький музейник, краєзнавець, етнолог Григорій Равчук

дослідницькій роботі історика мають значну цінність, про що свідчать власноручно написані ним рядки: «В народних переказах і піснях, які збереглися з далекого минулого до наших днів, знайшли своє відображення історичні події в житті України, як їх уявляв собі народ з давніх часів. Українські думи та історичні пісні належать до найдорогоцінніших перлин народної поетичної творчості, яскраво і правдиво розкривається в них історія народу, його заповітні мрії, найкращі сподівання»(23). Як відзначив Сі. Шевчук: «Равчук Г.Р. прагнув, щоб пісенні зразки записувались одночасно збирачами з музичною, філологічною, історичною освітою» (24). Нотний запис зразків народного поетичного мистецтва здійснював учитель музики Олексій Никифорович Ярошенко, який співпрацював з Григорієм Романовичем в цьому напрямку. Важливо і те, що в міру своїх можливостей він додавав коментар (інтерпретацію) неологізмів, що траплялися у фольклорних записах. Таким чином, саме така їх обробка повністю відповідала задуму вченого у відтворенні історичної дійсності.

З 1957р. Григорій Романович співпрацює з журналом «Народна творчість та етнографія», про що читаємо в листі редакції до етнолога: «Вельмишановний тов. Равчук.

Редакція журналу «Народна творчість та етнографія» (орган Міністерства культури У РСР і Інституту мистецтвознавства, фольклору та етнографії Академії Наук Української РСР) в особі головного редактора М.Т. Рильського дякує Вам за сприяння у роботі і розповсюдженні журналу»(25).

Незважаючи на перешкоди, досвідчений музеолог 1958р.впорядкував та видав «Путівник по історичних пам'ятках м. Острога», про якого відгукнулись і в районній газеті: «Науковий працівник музею Г.Р. Равчук зробив корисну справу, впорядкувавши путівник. Невеличку книжечку із задоволенням прочитають численні відвідувачі музею»(26). Подібні путівники з ідентичною назвою були видані в 1960, 1961 та в 1964 роках.

Багатогранну діяльність колеги відзначив О. Швед: « Науковий працівник Григорій Романович Равчук докладає багато зусиль, щоб пропагувати історію ... Зараз по ініціативі т. Равчука зібрані матеріали для організації музейних кутків у клубах сіл Межирічі та Розваж. Матеріали відображають минуле і сучасне цих сіл.

Григорій Романович дбає про те, щоб створити художній відділ музею, в якому експонуватимуться зразки образотворчого мистецтва»(27).

Вже через кілька років кореспондент районної газети В.Монаєнков згадував, що «Збиранням історичних відомостей про село Межирічі займається завідуюча клубом Феонія Литвинчук. Велику допомогу в цьому їй надає Григорій Романович Равчук»(28). Отже, він як музеолог, намагався популяризувати історію країни, краю, донести до народу усвідомлення його як такого, і що має свою власну багатовікову історію, культуру, традиції, звичаї та обряди.

У 1960р. вийшла з друку у книжково-журнальному видавництві м.Львова книга Григорія Равчука «Острог і його околиці» в серії «Нариси з історії західноукраїнських міст і сіл». Книга має науково-популярний характер. Як зазначено у вступі, «автор цієї книжки не ставив завданням написати монографію, або повний виклад історії Острога, а старався зібрати лише ті відомості, які можуть цікавити кожного, хто вивчає минуле і сучасне свого рідного краю» (29). Слід відзначити і те, що автор, на нашу думку, мав би бути знайомий, зокрема, з діяльністю Мечислава Єсьмана - вчителя Острозької гімназії (1929-1939), краєзнавця і пропагандиста історії краю. Він автор науково-популярних краєзнавчих праць «Острог і його околиці», «Сфери впливу міста Острога» та інших»(30).

Книга охоплює період з XI (саме під 1100р. датована перша згадка про місто у давньоруському літописі за Іпатієвським списком) до середини XXст. Вся праця складається із вступу і десяти розділів: I. Загальна характеристика. II. З далекого минулого. III. Острог у добу розвитку феодално-кріпосницьких відносин на Україні. IV. Острог у XVIII столітті. V. Острог в епоху капіталізму. VI. Боротьба трудящих Острога за владу Рад на Волині. VII. Відродження. VIII. Історико-архітектурні пам'ятники. IX. Історичні відомості про окремі старовинні поселення. X. Що можна почитати про Острог. Тут охарактеризовано природні багатства Острога і району, ознайомлено читачів з історією Острожчини, починаючи ще з часів її заселення першими людьми - з палеоліту, багато уваги приділено археологічним експедиціям та їх результатам. У контексті історичних подій знайшла своє відображення інтерпретація назви міста-«Острог». Важливо згадати і те, що в книзі помилково вказано надання м. Острогу Магдебурзького права, про що професор М.П. Ковальський зазначив: «Дослідники історії Острога XIX-XXст. не знали точної дати надання Острогу такого статусу (С. Кардашевич, Й. Новицький, М. Тучемський, П. Шумовський). Помилково приписали 1528 роком такий статус нашому місту Г Равчук і О. Молчанов, поширивши це в українських

енциклопедіях, бо сплутали назви двох міст - Острога і Острожця, який саме і одержав магдебурзьку грамоту у той рік. Насправді ж магдебурзька грамота Острогу датована 7 липня 1585 року ...»(31)- Висвітлені факти дають підстави говорити про бачення Острога автором як надзвичайно потужного і важливого економічно-торговельного, військового та культурно-освітнього центру середньовічної України. У багатьох випадках історію Острога розглянуто в контексті історичних подій Волині, висвітлено соціально-економічні стосунки та суспільно-політичне становище міста та губернії в цілому в часи кріпацтва та капіталізму. Встановлення радянської влади, часи польської влади, довоєнні і окупаційні роки та повоєнний період («Відродження») посідають особливе місце в нарисі. Важливо те, що зазначено і про «історико-архітектурні пам'ятники»: ті, які існували в минулому, та ті, які збереглись до нашого часу, що підкреслило могутність древнього Острога. У довідковому розділі «Історичні відомості про окремі старовинні поселення» подано за річковими басейнами вибірково інформацію про давні навколишні поселення. У кінці книги автор рекомендує джерела та літературу, з яких можна почерпнути інформацію про місто Острог різних періодів.

Г.Равчук висловив «глибоку подяку кандидатам історичних наук І.Г.Шовкоплясу, Д.Я. Телегіну, М.М.Ткаченко, О.П.Лолі, кандидатам філологічних наук М.С.Грицюті за консультації та допомогу при написанні... праці»(32). До написання книги залучено певний комплекс джерел: АЮЗР, літописи, інвентарі Острога, документи та їх копії. Автором використано значну кількість іноземної та вітчизняної літератури XIX-XX ст. та районної преси. Нарис підсилено ілюстраціями, планом і археологічною картою м.Острога та його околиць, присутній коментар історичних подій.

В цілому книга має значну цінність, бо вперше за часів радянської влади була видана праця, автор якої виділив історію Острога та Острожчини з загально-історичних подій країни з найдавніших часів до кінця 1950-х рр.

У Державному архіві Рівненської області зберігається справа (33), у якій наявний короткий історичний нарис: «Справка по истории городов Корец, Острог и Межиричи», написаний Г.Равчуком. Під такою назвою ця праця не була видана, лише окремо були опубліковані статті в пресі про Острог, Корець, Межиричі.

У річному звіті Острозького краєзнавчого музею за 1963 рік,

складеному П.А.Соколянським, який керував ним з 1962 по 1964р., зазначено, що «до редакції журналу «Народна творчість та етнографія» надіслано статтю «Фольклорно-етнографічні матеріали Острозького краєзнавчого музею»(3-4).Стаття вийшла 1964р. у №1 цього ж журналу за авторством Г. Р. Равчука. Тут проаналізовано експозицію музею на початок 1960-х рр., подано фольклорні матеріали з їх характеристикою.

Отже, Григорій Романович Равчук займався історією рідного краю, його етнологічною спадщиною, музеєзнавством - був сподвижником у цих справах.

1968 р. Григорій Романович виходить на пенсію (35). Незважаючи на не, він продовжує досліджувати минуле Волині, зокрема Острога, робота в цьому напрямку виявилась найбільш плідною: «Саме тут розкривається повною мірою його талант, обдарування ретельного дослідника, пропагандиста і популяризатора історичної спадщини, цікавого лектора, вмілого екскурсовода, автора ряду видань»(36).

6 квітня 1986р. життєвий шлях, як відзначив П.Ю.Карчевський «музейного працівника від Бога» Г.Р.Равчука раптово закінчився. За словами Петра Юхимовича, «це була глибоко віруюча, працьовита та чуйна людина, яка впродовж усього свого життя суворо дотримувалась принципів християнської моралі»(37). В Острозькій районній газеті з приводу його кончини був поміщений некролог: «Колектив Державного історико-культурного заповідника міста Острога глибоко сумує з приводу смерті колишнього працівника заповідника Равчука Григорія Романовича і висловлює співчуття рідним та близьким покійного»(38). Посмертно, в 1987р.було видано краєзнавчий нарис «Острог» Г.Р.Равчука у співавторстві з І.О.Ткачем.

Своїми дослідженнями: історичними, етнологічними, роботою в галузі музеєзнавства Г.Р.Равчук значно збагатив історіографію Острогів та Волиніани, доклав багато зусиль для популяризації історії краю. Отже, йому по праву належить почесне місце серед Острозьких просвітників ХХст.

Примітки

1. Ковальський М.П. Етюди з історії Острога. Нариси. - Острог, 1998. - С. 179. Також див. Ковальський М. П. Проблеми історії Острога в історіографії XVIII - початку ХХст.// Наукові записки (Острозька Академія). - Острог, 1997. - Т. 1. - С.13.

2. Шевчук С.І. Фольклор Волині в народознавчих студіях Г.Р. Равчука // Матеріали I-III науково-краєзнавчих конференцій «Острог

Острозький музейник, краєзнавець, етнолог Григорій Равчук

на порозі 900-річчя» (1990- 1992рр.). - Острог, 1992. - Частина друга. - С. 102-103.

Гладуненко О. Дослідник волинського краю Г.Р. Равчук //Діячі науки і культури рідного краю. Матеріали і тези науково-практичної конференції студентів, аспірантів та молодих викладачів вузів м.Рівного /23-25 травня 1994 року/ - Рівне, 1994.- С.19-20.
Пащук І.Краєзнавча діяльність на Волині у ХІХ-ХХст. // Волинь незабутня. Тези V регіональної науково-краєзнавчої конференції.- Рівне, 1994. - С.74. Столярчук Б. Фольклористи Рівненщини. Бібліографічний довідник. - Рівне, 1994. - С.33-34.

Андрухов П. 600 імен в історії Великої Волині. - Острог, 1993. - С.65.

Пащук І. Краєзнавці Рівненщини. Бібліографічний довідник /' Вільне слово. - 1998. - №33-34

Швед О. У залах музею // ЗК. - 1959. 24 грудня. -№151.

Монаснков В. Музейні кімнати і кутки // З К. -1961. -31 січи.....№14.

3. Відділи фондів ОДІ-КЗ. Справа Г'Р. Равчука. Дата його народження зазначена в копії диплома.

4. Особистий архів автора. Зі спогадів В.Т.Хеленюка, записаних в серпні 1999 року.

5. Пащук І. Краєзнавці Рівненщини. Бібліографічний довідник// Вільне слово. - 1998. -№33-34

6. Особистий архів автора.Спогади дільничного лікаря-терапевта П.Ю.Карчевського з розповідей Г.Р. Равчука (записаних у серпні 1999 року).

7. Мицик Ю.А. Із Острозької кореспонденції Михайла Грушевського // Місто. - 1997. 14 лист. - №34.

8. Гладуненко О. Вказ. праця. - С.19-20.

9. Особистий архів автора. Спогади В.Т.Хеленюка.

10. Книга Пам'яті України. Історико-меморіальне багатотомне видання. Хмельницька область. Ізяславський район - Красилівський район. - Хмельницький, 1995. - Т.4. - С.224.

11. Особистий архів автора. Спогади П.Ю. Карчевського.

12. Книга записів про відправлення похоронів Свято-Воскресенсько-го храму (що в Острозі, на Новому місті). Тут вказано, що Любов Романівна Равчук померла 12.03.1993р., у віці 70 років.

13. Відділ фондів ОДІ-КЗ. Справа Острозької Просвіти 20-х рр.

14. Манько М. Виставка до ювілею // Місто. - 1997. - 12 грудня. - №38.

15. Шевчук С І. Вказ. праця. - С.103.

*Історія музейництва, пам'яткоохоронної справи, краєзнавства
і туризму в м. Острозі і на Волині*

16. Гладуненко О. Вказ. праця. - СІ 9.
17. Особистий архів автора. Спогади М.Є. Більдіна записані, у вересні 1999 року.
18. Особистий архів ангора. Спогади В.Т.Хеленюка .
19. Особистий архів автора. Спогади П.Ю.Карчевського.
20. Поточний архів Університету «Острозька Академія». - Спр. 11.-Арк.6.
21. Там само. - Арк.7.
22. Пашук І.Краєзнавча діяльність на Волині у ХІХ-ХХст. // Волинь незабутня. Тези V регіональної науково-краєзнавчої конференції. - Рівне. 1994. -С.74.
23. Відділ фондів ОДІКЗ. Справа Г.Р. Равчука.
24. Шевчук С. І. Вказ. праця. - С.103 .
25. Відділ фондів ОДІ-КЗ. Справа Г.Р.Равчука.
26. Швед О. Острозький краєзнавчий музей // - 3 К . - 1961. - 29 квітн. - №52.
27. Швед О. У залах музею // - 3 К. - 1959. - 24 грудн. - №151.
28. Монаєнков В. Музейні кімнати і кутки // 3 К. - 1961. 31 січн. -№14.
29. Равчук Г. Нариси з історії західноукраїнських міст і сіл. Острог і його околиці. - Львів, 1960. - С.7.
30. Андрухов П. Вказ. праця. - С.25.
31. Ковальський М. Традиції міського самоврядування // Місто. - 1996.- 7липн. -№3. Також див. Ковальський М. Етюди з історії Острога. Нариси. - Острог, 1998. - С.25-26.
32. Равчук Г. Нариси з історії... - С.7.
33. Держархів Рівненської області. Ф. Р-478, оп.3, од. зб. 228.
34. Там само. Ф.Р- 418, оп.3, од. зб. 187, арк.2,3.
35. Гладуненко О. Вказ. праця. - С.20.
36. Там само.
37. Особистий архів автора. Спогади П.Ю. Карчевського.
38. 3 К. - 1986. - 8 квітня. - №42.

Бібліографія праць Г.Р.Равчука

1. Равчук Г.Р. Слідами історичної слави // Соціалістична культура. - 1957. - №5.
2. Равчук Г.Р. Путівник по історичних пам'ятках м.Острога. - Рівне, 1958.
3. Равчук Г. Пам'ятки природи потрібно берегти // 3К. - 1959. 22

Острозький музейник, краєзнавець, етнолог Григорій Равчук

липня. - №86.

4. Равчук Г, Швед О. Острозька друкарня // З К. - 1959. - 6 верес. - №106.

5. Равчук Г. Сторінки історії. Боротьба трудящих Острозького району за звільнення від окупаційного режиму і фашистської диктатури буржуазно-поміщицької Польщі // З К. - 1959. - 21 жовт. - № 125.

6. Равчук Г. Нариси з історії західно-українських міст і сіл. Острог і його околиці. - Львів, 1960.

7. Равчук Г.Р. Путівник по історичних пам'ятках м. Острога. - Рівне, 1960.

8. Равчук Г.Р. Путівник по історичних пам'ятках м.Острога. - Рівне, 1961.

9. Равчук Г. Сплав лісу по річці Горинь у ХІХ столітті // З К. - 1961. - 29 квіт. - №52.

10. Равчук Г. Про походження назв площ і вулиць м.Острога // З К. -1961. - 10 черв. -№70.

11. Равчук Г. Одвічні джерела // З К. - 1961. - 30 лист. №143.

12. Равчук Г. Музей пропагує передовий досвід // З К. - 1961.-7 груд. - №146.

13. Равчук Г. Для вас, заочники. Вийшли з друку нові книги // З К. - 1961. -23 груд. -№153.

14. Равчук Г. Вони вчилися в Острозі. Літературознавець П.К.Волинський // З К. - 1962. - 13 січн. - №6.

15. Равчук Г. Нові книги. Історія Української РСР // З К. - 1962. - 24 берез. - №36.

16. Равчук Г. Рубрика: "Міста і села Управління». Гоца // Р Ж. - 1962.-8 черв. -№5.

17. Равчук Г. Рубрика: «Міста і села Управління». Острог // Р Ж. - 1962. -20 черв. -№12.

18. Равчук Г. Рубрика: «Наші міста і села». Корець // Р Ж. - 1962. - 3 серп. - №37.

19. Равчук Г. Рубрика: «Наші міста і села». Межиріч // Р Ж. - 1962. -29 серп. - №52.

20. Равчук Г. До 150-річчя Бородінської битви. Вітчизняна війна 1812 року // Р Ж. - 1962. - 5 серп. - №52.

21. Равчук Г. Минуле острозьких селян // Р Ж. - 1962. - 16 груд. - №113.

22. Равчук Г. З історії нашого краю. Документи Богдана

*Історія музейництва, пам'яткоохоронної справи, краєзнавства
і туризму в м. Острозі і на Волині*

Хмельницького // Р Ж. - 1962. - 28 грудня. - №128.

23. Равчук Г.Р. Фольклорно-етнографічні матеріали Острозького краєзнавчого музею // Народна творчість та етнографія. - 1964. - №1. - С.69-71.

24. Равчук Г.Р. Путівник по історичних пам'ятках м.Острога. - Рівне, 1964.

25. Равчук Г.Рубрика: «Село на Ровенщині». Новомалин // Червоний Прапор. - 1964. – 15 січня. - №11.

26. Равчук Г. Рубрика:» Історія міст і сіл нашого району». Новомалин // Р Ж. - 1964. - 18 лютого. - №21.

27. Равчук Г. Великий Кобзар на Волині // Р Ж. - 1964. - 7 берез. - №29.

28. Равчук Г. До 400-річчя книгодрукування на Україні. Перші книги на Україні // Р Ж. - 1964. - 14 берез. - №32.

29. Равчук Г. До 25-річчя возз'єднання західно-українських земель з Радянською Україною. По залах музею // Р Ж. - 1964. - 8 верес. - №107.

30. Равчук Г.Р. Документальний нарис. Северин Наливайко // ЗК. -1972. - 18квіт. - №47.

31. Равчук Г.Р. Документальний нарис. Северин Наливайко. Продовження // З К. - 1972. - 18квіт. - №47.

32. Равчук Г Творчість його незабутня // З К. - 1972. - 2 груд. - №144.

33. Острозький район. Острог. //Історія міст і сіл Української РСР. Ровенська область. - К., 1973. - С.431-446.

34. Равчук Г.Р., Ткач І.О. Острог. Краєзнавчий нарис. - Львів, 1987.

Прийняті скорочення:

ЗК - «Зоря комунізму» (м. Острог)

РЖ - «Радянське життя» (м.Гоща)

ОДІКЗ - Острозький Державний історико-культурний заповідник

Збірка іконопису Острозького історико-культурного заповідника (історія формування та дослідження)

Формування іконописної збірки Острозького музею було розпочато на початку ХХ ст. Братством імені князів Острозьких – релігійно-просвітницькою та науково-краєзнавчою організацією, що була утворена в 1909 р. місцевою інтелігенцією для збереження та вивчення пам'яток острозької старовини. Одним з головних завдань Братства було врятування від руйнації та реставрація унікальної пам'ятки архітектури XIV-XVI ст. – замку князів Острозьких, у якому Братство планувало відкрити музей. Паралельно із реставрацією замку члени Братства збирали експонати для майбутнього музею, зокрема, ікони. Отже, в Історичному музеї (“Музеї князів Острозьких”), відкритому 11 (24) серпня 1916 року, на основі колекцій заснованого в 1910 р. братського давньосховища, серед інших експонатів були представлені і ікони, про що пише у своєму краєзнавчому нарисі (1918р.) один з провідних діячів Братства А.І.Івашкевич¹. У 1938 р. в журналі “Ziemia Wołyńska” була опублікована стаття директора Луцького музею Яна Фітцке “Музей князів Острозьких Польського краєзнавчого товариства в Острозі і зауваження на тему музейної політики на Волині”², у якій автор, висловлюючи пропозиції що до побудови музейної експозиції, радить розмістити колекцію ікон та культових речей у двох залах верхнього поверху, що і підтверджує наявність іконопису в музеї. Проте ікон, напевно, було небагато. До теперішнього часу зі старих музейних фондів збереглась тільки одна ікона “Св. Параскева з житієм” XVII ст. (№ КН- 6905) (іл. 1) та картина “Марія Магдалина покутниця” пензля Ф.А. Бруні (№ КН-6371) з Кирило-Мефодіївської церкви м. Острога³.

Збірка іконопису музею почала фактично створюватись в 1963 році, коли після закриття острозького Богоявленського собору до музею було передано близько семидесяти ікон. Переважна їх більшість була написана в ост. чв. XIX ст. в зв'язку з відбудовою храму в 1886-1891 роках⁴, (багато з цих ікон були повернуті парафіянам храму в 1989 році), проте, крім пізніх ікон з собору

поступило 24 твори XVIII століття. Оскільки до початку відбудови Богоявленська церква не використовувалась більше 250-ти років, очевидно, що ці ікони походять з інших острозьких церков, які припинили своє існування з різних причин до часу реставрації собору. Так в 1848 р. була розібрана Миколаївська церква⁵. У ній знаходився монументальний образ Преподобного князя Феодора Острозького кінця XVIII століття (іл.2), який потім опинився в соборі⁶. У липні 1889 р. під час великої пожежі, що тривала в Острозі кілька днів, згоріли Успенська церква та церква Св. Параскеви П'ятниці⁷. З них у собор були перенесені ікони, які вдалося врятувати від вогню. Це припущення підтверджує той факт, що в соборі зберігались ікони "Успіння Богородиці" XVIII ст. (іл.3) та "Микола з житієм" XVIII століття, які могли стояти в намісних рядах іконостасів вищезгаданих церков. Найбільш цікавими з ікон, що знаходились в Богоявленській церкві є "Деїсис", "Юрій-Змієборець"(іл.4), "Поклоніння волхвів"(іл.5), "Христос виноградар" (іл.6), що належать до Острозької іконописної майстерні п. пол. XVIII століття і мають спільні стилістичні риси: подібні типи обличчя з короткими стрілчастими бровима та ледь усміхненими устами з тонкою верхньою та повною нижньою губою, подібне декорування тла, оздобленого різаним по левкасу орнаментом з листків аканту і посрібленого, та подібне колористичне вирішення, побудоване на співставленні яскравих насичених локальних фарб.

У 1975 р. в музей були передані три уніатські ікони на полотні кінця XVIII ст. з недіючої кладовищенської Воздвиженської церкви Острога: "Богоматір скорботна", "Страсті Христові" та "Христос – Добрий пастор". Остання ікона цікава тим, що в ній зберігся тип обличчя, близький до ікон Острозької майстерні.

До середини 1970-х років ікони поступали до музею спорадично, від випадку до випадку, в основному тоді, коли закривалась та чи інша церква. Початок систематичного комплектування іконописної збірки музею пов'язаний з ім'ям відомого дослідника, доктора мистецтвознавства Павла Миколайовича Жолтовського. У червні 1977 р. він разом із зав. фондами музею Л.С.Мазуренко вперше провів обстеження майже всіх церков Острозького району, під час якого було взято на облік чимало творів іконопису, скульптури та книгодрукування XVII-XVIII століть. Музейна збірка поповнилась двома цінними іконами "Деїсис" XVIII ст. з с. Оженіно та "Спас Вседержитель" XVIII ст. з с. Плоска.

У 1978 р. із закритої каплички на кладовищі Острога було привезено кілька уніатських ікон XVIII століття, майже аналогічних

іконам з цвинтарної Воздвиженської церкви.

У липні 1980 р. за наказом обласного управління культури музей провів ряд експедицій, під час яких були обстежені 24 церкви району та взято на облік 250 художніх пам'яток. В експедиціях взяли участь директор музею Р.Ф.Руй, зав. фондами Л.С.Мазуренко, археолог О.А.Бондарчук та зав. художнім відділом музею – авторка цих рядків. Велику допомогу в обстеженні церков надали аспірант Львівського університету О.В.Халецький та працівник Львівської картинної галереї І.З.Мицько. Поїздки по церквах району виявились надзвичайно плідними в справі збору експонатів. До музейної збірки давнього малярства надійшло 16 ікон XVII-XVIII ст. Тоді ж музей придбав свої найцінніші ікони XVI століття: "Юрій Змієборець" з с. Точивики (іл.7) та "Богородиця Одигітрія" з с. Стадники (іл.8), яку громада церкви погодилась обміняти на ікону, намальовану відомою острозькою художницею Л.І.Спаською; на дзвіниці церкви в Стадниках була знайдена 1/3 частина ікони "Різдво Богородиці" (іл.9). Із церкви с. Лючин був привезений монументальний образ "Спас Емануїл" (церковно-слов'янська назва "Ангел великого совета") XVII століття (іл.10).

На жаль, багато пам'яток іконопису не вдалось врятувати через невігластво місцевої влади. Атеїстична ідеологія партії вела до зневажання релігії, безбожного виховання молоді, переслідування священиків, закриття і сплюндрування храмів. Влітку 1981 р. працівниками райвиконкому був влаштований справжній погром закритої церкви в с. Теремно, під час якого по-варварськи був знищений різьблений позолочений іконостас, виготовлений, як свідчить на ньому напис, майстром Яном Трафінським у 1890 році в с. Ходаках⁸. Після погрому церкви частини іконостасу, зокрема царські врата, розбиті на десятки шматків, та ікони були привезені до музею. У Теременській церкві знаходились ікони і з більш старого іконостасу XVIII століття. За переказами, якась їх частина була спалена. Директору музею Р.Ф.Руй вдалось привезти до музею лише частину апостольського ряду із зображенням трьох апостолів та одну з ікон пределли, на якій була зображена "Спокуса Христа хлібами" – один з найбільш рідких іконографічних сюжетів. Сплюндрування Теременської церкви дістало негативні відгуки не тільки в нашій країні, але й за кордоном; ситуацію не врятувало й те, що в церкві був влаштований музей партизанської слави. Протягом 1981-1983 рр. були розібрані інтер'єри храмів в селах Стадники, Лючин,

Новгородчиці. Більшість речей було передано до музею. Цікаво, що під час передачі знайшлась верхня частина вицезгаданої ікони "Різдво Богородиці" XVI ст. з с. Стадники. Виявилось, що з неї була зроблена верхня частина одного з аналоїв храму. Ікона була відреставрована в 1988 р. у Львівському філіалі ДНДРМ Міністерства культури України.

На початку 1980-х років музей провів чимало невеликих одноденних експедицій з метою обстеження церков сусідніх Славутського та Білгородського районів Хмельницької області. Зусилля не були марними. З експедицій у Св. Дмитріївську церкву с. Кривин та церку Св. Параскеви П'ятниці в с. Нетішин Славутського району в березні 1981 р. було привезено 8 ікон XVIII століття, які потребували негайної реставрації. Найціннішим з них був монументальний образ Архангела Михаїла Острозької іконописної майстерні (іл. 11). Ікона знаходилась в Параскево-П'ятницькій церкві с. Нетішин в пошкодженому стані (у нижній її частині починались випадати фарбового шару та левкасу). Щоб її придбати, музейні працівники запропонували церковній громаді взамін такуж саму за розмірами ікону XIX століття, на що парафія погодилась.

У листопаді-грудні 1983 р. з с. Понебель Гоцанського району було привезено 5 ікон апостольського ряду початку XVII ст. із зображеннями Матвія, Варфоломія, Марка, Андрія та Якова (іл. 12). На іконі "Апостол Яків" виявився підпис автора – Федора Вашкевича маляра Гойського (іл. 13, 14). Ікони були знайдені в сараї біля церкви, з ікони "Св. апостол Андрій" була зроблена полиця, на якій зберігались банки з фарбами та інструменти для ремонту храму. Ні священник, ні староста церкви, ні тим більше парафіяни часто не усвідомлюють величезної духовної та художньої вартості старовинних ікон, що є в їхніх храмах і тому використовують їх як столярний матеріал – роблять з них аналої, полиці, а іноді просто спалюють. Добре, коли їх встигають рятувати музейні працівники. Іноді вони застають в церквах пусті дошки, з яких вже осипався шар фарби, щезло зображення святого, яке могло бути шедевром давнього малярства і яке, на жаль, вони не встигли врятувати.

Протягом 1984 р. було проведено ряд експедицій в села Переросле, Радогощ Хмельницької області, Дорогобуж, Рясники Рівненського району, Сураж Шумського району та в смт Гощу. Остання експедиція була найпліднішою: із Свято-Михайлівської церкви Гощі було привезено 10 ікон XVIII – початку XIX століття.

У 1990-1993 рр. музейними працівниками О.Л.Позіховським, М.П.Маньком, Р.Ф.Матюшевською, М.М.Бендюком, О.М.Романчуком, О.В.Гладуненком, Я.В.Бондарчук було проведено 7 експедицій у північні райони Рівненської області. Найбільш вдалим з них були: експедиція, проведена в серпні 1990-го р. разом з працівниками Рівненського краєзнавчого музею в с. Острівці Володимирецького району, та експедиції в села Великі Цепцевичі Володимирецького району та Великі Озера Заріченського району в березні 1991 року. У Великих Цепцевичах були придбані монументальні ікони XVIII ст. "Покрова Богородиці", "Св. Аарон", "Св. Мельхісидек" та ікона "Різдво Христове" XVII століття, з якої в церкві був зроблений аналой. У с. Великі Озера в обмін на ікони, написані Л.І.Спаською, музей отримав 4 народних примітива XVIII століття, створених непрофесійними, проте талановитими художниками на основі глибинних традицій народного мистецтва. Експедиції в північні райони Рівненської області доповнили збірку музею зразками іконопису Полісся, дали змогу порівняти їх з іконами центральних районів Волині. Ікони, написані на Поліссі в XVII-XVIII столітті, відрізняються від волинських більш суворим психо-емоційним трактуванням образів і більш стриманим колоритом неяскових приглушених тонів.

У 1993 р. музей провів ряд експедицій в села Гоцанського району: Майків, Бочаницю, Дуліби, Малинівку. З Параскево-П'ятницької церкви с. Малинівка працівниками О.Л.Позіховським, Т. С. Нестеруком, О.А.Бондарчуком було привезено 16 ікон XVII-XVIII ст. та два іконостасні ряди "Празники" XVIII століття. Ікони з Малинівки можна умовно поділити на дві групи. Одну з них складають твори, написані професійними митцями, які майстерно володіли темперно-олійною технікою іконопису. На особливу увагу тут заслуговують ікони "Богоматір Елеуса", "Юрій Змієборець" та "Архангел Михаїл" (дияконські врата). Інша група ікон – це так звані народні примітиви, серед них особливою виразністю відзначаються ікони з ряду Празників та "Св. Параскева". Ікона "Тайна вечеря" (втрачена 1/3 верхня частина ікони) за типом обличчя подібна до ікон Острозької майстерні. За своєю рідкою іконографією цікавий образ "Триликій Спас" XVIII століття. Особливо цікава ікона "Різдво Христове" XVIII ст., придбана О.Л.Позіховським в церкві Різдва Богородиці с. Дуліби Гоцанського району. Давні традиції іконопису: площинність постатей, локальність кольорів одягу, посріблене тло, пояснюючі написи біля

кожного персонажу поєднуються в цьому творі з елементами західноєвропейського живопису. Вони виявились у введенні в структуру ікони пейзажу та побутової сцени (пастух відганяє вовка від свого стада), в намаганні передати глибину простору, дотримуючись законів лінійної перспективи, у використанні техніки олійного живопису, яка давала можливість відтворити тонкі градації відтінків у передачі природних кольорів.

На сьогодні збірка іконопису Острозького історико-культурного заповідника нараховує близько 230 творів XVI - поч. XIX століть. Переважна їх більшість були придбані музейними працівниками в експедиціях, що проводились у 1970-90-ті роки. Крім ікон з експедицій до музею поступили десятки стародруків, скульптур, зразків декоративного різьблення. Кращі твори з музейних колекцій експонуються в приміщенні замку князів Острозьких, де нині знаходиться краєзнавчий музей.

Дослідження ікон зі збірки Острозького музею розпочалось в середині 1970-х років з вивчення творів Острозької іконописної майстерні XVIII ст. Одним з перших про них написав П.М.Жолтовський у своїй монографії "Український живопис XVII-XVIII ст.ст.", він звернув увагу на ряд подібних ікон з характерними типами облич, що були написані в одній (вищезгаданій Острозькій) майстерні, продукція якої розповсюджувалась довкола міст Острога, Заслава, Кременця та Бродів⁹. Твори Острозької іконописної майстерні є в музеях Києва, Львова, Луцька, Рівного, але найбільша їх колекція - в Острозі. Понад двадцять ікон з цієї майстерні ("Деїсис", "Поклоніння волхвів", "Юрій Змієборець", "Христос з виноградною лозою" та ін.) зберігаються в Острозькому музеї. Олег Сидор в статті "Українське малярство XVII-XVIII століття" відніс творчість острозького іконописця до народної течії українського бароко, "представники якої можуть бути менш вправні у відтворенні ракурсів та анатомічних пропорцій людського тіла, просторовому вирішенні композиції чи точності рисунка, але створені ними образи приваблюють особливою життєрадісністю і оптимізмом, що підсилюється дзвінким колоритом і надає їм своєрідної барокової динаміки"¹⁰. Він переконливо довів, що майстерня іконописця знаходилась саме в Острозі, де були давні культурні та художні традиції, працювала академія, друкарня та великий художній осередок, малярі Дашко, Духніч. Лазко Гаврилович, Іван Ставрович, Богдан та Федір, які згадуються в давніх актах. Львівські художники-реставратори та мистецтвознавці Галина

Скоп-Друзик та Лев Скоп в статті "Творчість волинського іконописця XVIII ст. (автора ікон "Христос-виноградар") також роблять припущення, що майстерня автора "Христа-виноградаря" могла бути в Острозі, або в неподалік розташованому Свято-Троїцькому межирицькому монастирі¹¹. У наступній своїй статті "Еволюція творчості Волинського іконописця XVIII ст., автора ікони "Покрова" 1738 р. з с. Могиліяни"¹² автори намагаються простежити послідовність творчої еволюції майстра протягом більше 30-ти років, порівнюючи його ікони зі збірки Острозького музею: "Параскева з житієм" поч. XVIII ст. "Покрова" 1738 р. (іл.15), "Деїсис", "Микола з житієм" та ін. Дослідження львівських науковців продовжив рівненський мистецтвознавець Віктор Луц. У статті "Іконописна майстерня Острога першої половини XVIII ст."¹³ він описав датовані ікони Острозької майстерні, зокрема "Св. Микола" 1721 р. і "Покрова" 1738 р. з Острозького музею та "Юрій Змієборець" 1742 р. з с. Копитків Здолбунівського району, що дало змогу точніше визначити існування майстерні. Дослідженню ікон Острозької майстерні значно посприяла їх перша виставка, що була влаштована авторкою цих рядків у замку князів Острозьких до Міжнародного дня музеїв 18 травня 1998 року і присвячена 2000-літтю християнства. Виставка дала змогу значно розширити часові рамки діяльності майстерні. За стилістичними ознаками представлені на ній ікони можна було поділити на кілька яскраво виражених груп, які відобразили багаторічну творчу еволюцію майстра. Якщо ранні роботи іконописця 1710-1720-х рр. відрізняються дзвінкими насиченими барвами та характерним позолоченим або посрібленим тлом, оздобленим різаним по левкасу орнаментом з листків аканту на зубчастому тлі, то ікони кінця 1730-1740-х років не мають позолоченого або посрібленого тла, зате одяг їх головних персонажів, вирізьблений з левкасу в невисокому рельєфі, посріблений та оздоблений різьбленим орнаментом з рослин і квітів. Подальша еволюція іконопису Острозької майстерні йшла в напрямку значного переважання різьбленого декору над живописом - на пізніх іконах майстра середини та другої половини XVIII ст. живописними залишаються лише тілесні частини (голови, руки, ноги), а тло та одяг, вирізьблені з левкасу, декоровані орнаментом, посріблені і дуже нагадують срібні шати. Проте як би не змінювалось трактування тла та одягу, обличчя на всіх іконах мають характерні риси Острозької майстерні. Ці спостереження знайшли своє узагальнення в статті "Острозька іконописна майстерня другої половини XVIII ст."¹⁴

Св. Параскева П'ятниця з
житієм. XVII ст.

Преподобний князь Федор
Острозький. к. XVIII ст.

Успіння Богородиці.
XVII ст.

Юрій Зміборець.
XVIII ст.

Поклоніння волхвів.
XVIII ст.

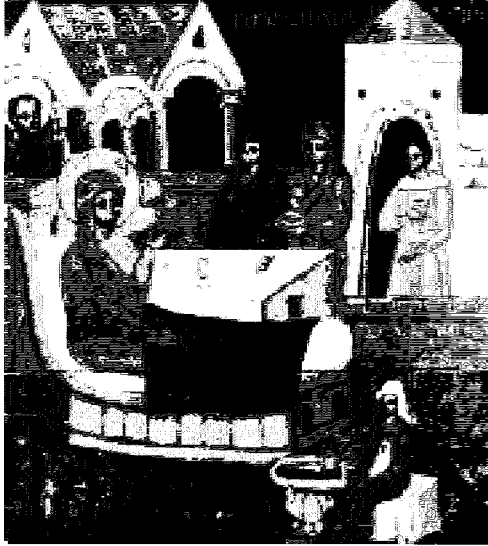
Христос виноградар.
XVIII ст.

Юрій Змієборець. XVI ст.

Богородиця Одигітрія. XVI ст.

Різдво Богородиці. XVI ст.

Спас Емануїл. XVII ст.

Архангел Михаїл. XVIII ст.

Апостольський ряд. XVII ст.

Апостол Іаков з апостольського
ряду. XVII ст.

Покрова Богородиці. 1738 р.

Апостол Іаков з апостольсь-
кого ряду. Фрагмент ікони з
підписом автора. XVII ст.

Що стосується іконопису Острозького осередку XVI-XVII ст.ст., вагоме значення в його дослідженні мають документальні джерела, введені в науковий обіг Тетяною Гирич у статті "Податковий реєстр сплати королівщини з міст Острога (1576) і Дубна (1586)"¹⁵ та Володимиром Александровичем у працях: "Малярі та система малярських осередків Волині XVI ст"¹⁶, "Джерела до історії монументального малярства та іконопису Волині XII-XVI століть"¹⁷ та "Мистецьке середовище Острога епохи академії (1576-1636)".¹⁸ Окремі ікони XVI-XVII ст.ст. із збірки музею розглядаються в працях, присвячених культурі та мистецтву України того часу. У монографії І.З.Мицька "Острозька слов'яно-греко-латинська академія"¹⁹ згадуються ікони XVI ст. "Різдво Богородиці" з с. Стадники та "Юрій Змієборець" з с. Точивики. У статті "Образ Юрія Змієборця з села Точивики Острозького р-ну. Проблеми іконографії"²⁰ дослідниця з Дрогобича Оксана Соловка аналізує ікону та порівнює її з іншими творами на цей сюжет. Ікони Острозького осередку XVI-XVII ст. аналізуються в монографії В.А.Овсійчука "Українське малярство X-XVIII століть. Проблеми кольору"²¹, в статті В.Д.Луця "Волинські ікони XIII-XVI століть"²², в монографії П.А.Ричкова та В.Д.Луця "Архітектурно-мистецька спадщина князів Острозьких"²³. Дослідити острозький іконопис XVI-XVIII століть, а саме – виявити його характерні особливості в порівнянні з іконописом інших регіонів України, простежити його еволюцію намагалась і авторка цих рядків в статті "Іконопис Острожчини XVI-XVIII ст."²⁴ Ще одна стаття "Синтез засад середньовічної та ренесансної духовності в іконописі Острозького осередку др. пол. XVI – п. пол. XVII ст."²⁵ присвячена складній проблемі взаємодії ж мистецтвом та світоглядом. На підставі аналізу ікон Острозького осередку розглядається питання, як впливає філософське осмислення світу на формування формальних засобів художнього виразу, як співвідносяться між собою світоглядні системи Середньовіччя та Відродження з художніми системами двох епох, тобто взаємодія середньовічних греко-візантійських та ренесансних західноєвропейських художніх традицій виявляється в більш складному ракурсі – через призму взаємозв'язків світоглядних концепцій того часу.

Узагальнюючи аналіз праць, у яких розглядаються ікони з колекції Острозького музею, необхідно зазначити, що найбільш дослідженими є твори Острозького осередку XVI-XVII століття, що походять з Острозького району, а також роботи Острозької іконописної майстерні

XVIII століття. Волинські ікони, привезені з інших областей, та поліські ікони, що надійшли з північних районів Рівненської області, на жаль, не вивчені та не введені в науковий обіг і ще чекають на дослідників українського малярства.

Примітки

1. Ивашкевич А.И. Острог в его историческом прошлом и ныне. Составлено А.И.Ивашкевичем под редакцией Председателя Братства князей Острожских И.П.Ивашкевича. – Здолбунов: –Тип. Поч.-Усп. Лавры, 1918.
2. Jan Fitzke. Muzeum ks. Ostrojskich Pol. Tow. Krajoznawczego w Ostrogu i uwagi na temat polityki muzealnej na Wołyniu.- Ziemia Wołyńska.- 1933. - №4. - S. 56.
3. Пояснююча записка директора музею Й.В.Новицького з приводу картини "Марія Магдалина Покутниця" у виконком Острозького району.- Фонди ОДІКЗ, КН-4751, III-Д-2472.
4. Богоявленський собор був закритий після повстання острозьких міщан 1636 р. і не використовувався до початку реставрації 1886 року.
5. Теодорович Н.И. Историко-статистическое описание церквей и приходов Волынской епархии. – Почаев, 1889.- Т.ІІ. –С.664.
6. Там само.
7. Волынские епархиальные ведомости: 1889. - №26.
8. Напис на іконостасі такий: „Ten konostas zrobiony we wsi Chodakach Janem Trafinskim w 1890 r.”
9. Жолтовський П.М. Український живопис XVII-XVIII ст.ст.- К.,1978. - С.73.
10. Сидор О.Ф. Волинське малярство XVII-XVIII століть // Образотворче мистецтво.- 1988. №2. - С.20.
11. Скоп-Друзик Г., Скоп Л. Творчість волинського іконописця XVIII ст.(автора ікони "Христос-виноградар") // Волинська ікона: питання історії, вивчення, дослідження та реставрації. Тези та матеріали наукової конференції, присвяченої 90-річчю П.М.Жолтовського. - Луцьк, 1994.- С.18. Розміщення майстерні у межиріцькому монастирі неможливе, оскільки у XVIII ст. він належав ордену францисканців.
12. Скоп-Друзик Г., Скоп Л. Еволюція творчості Волинського іконописця XVIII ст., автора ікони "Покрова" 1738 р. з с. Могиляни // Волинська ікона: питання історії, вивчення, дослідження та реставрації.

Тези та матеріали II Всеукраїнської наукової конференції. - Луцьк, 1995.

13. Луц В.Д. Іконописна майстерня Острога першої половини XVIII ст. // Волинська ікона: питання історії, вивчення, дослідження та реставрації. Тези та матеріали III Всеукраїнської наукової конференції. - Луцьк, 1996. - С.34.

14. Бондарчук Я.В. Острозька іконописна майстерня другої половини XVIII ст // Наукові записки Острозької академії. - Острог, 1998. - Т. I. - Ч. II. - С. 192-195.

15. Гирич Т.Ю. Податковий реєстр сплати королівщини з міст Острога (1576) і Дубна (1586) // Мицько І.З. Матеріали до історії Острозької академії (1576-1636). Біобібліографічний довідник. - К., 1990 - С.145-152.

16. Александрович В. Малярі та система малярських осередків Волині XVI ст. // Матеріали IV Науково-краєзнавчої конференції "Остріг на порозі 900-річчя". - Острог, 1993. - С.5-7.

17. Александрович В. Джерела до історії монументального малярства та іконопису Волині XII-XVI століть // Родовід. - 1994. - № 8. - С.20-25.

18. Александрович В. Мистецьке середовище Острога епохи академії (1576-1636) // Острозька давнина. Дослідження і матеріали. - Львів, 1995. - С.59-68.

19. Мицько І.З. Острозька слов'яно-греко-латинська академія. - К., 1990. - С.21.

20. Соловка О. Образ Юрія Змієборця з села Точивики Острозького району. Проблеми іконографії. Тези автора до VII науково-краєзнавчої конференції "Острог на порозі 900-ліття" (рукопис).

21. Овсійчук В.А. Українське малярство X-XVIII ст. Проблеми кольору. - Львів, 1996. - С.286, 357.

22. Луц В.Д. Волинські ікони XIII-XVI століть // Українська культура: минуле, сучасне, шляхи розвитку. Наукові записки Рівненського державного гуманітарного університету. - Випуск 5. - Рівне, 2000. - С.65-86.

23. Ричков П.А., Луц В.Д. Архітектурно-мистецька спадщина князів Острозьких. - Київ: Техніка, 2002.

24. Бондарчук Я.В. Іконопис Острожчини XVI-XVIII ст. // Волинська ікона: питання історії, вивчення, дослідження та реставрації. Доповіді та матеріали IV наукової конференції. - Луцьк, 1997. - С.57-59.

25. Бондарчук Я.В. Синтез засад середньовічної та ренесансної духовності в іконописі Острозького осередку др. пол. XVI – п. пол.

XVII ст. // Українська культура: минуле, сучасне, шляхи розвитку. Наукові записки Рівненського державного гуманітарного університету. - Випуск 5. - Рівне, 2000. - С. 109-121.

Микола БЕНДЮК

Сучасний герб Острозького району як продовження геральдичних традицій княжого роду Острозьких

До князівства Острозького належало, крім давніх Волинських вотчин, 14 міст з прилеглими селами на Київщині, 8 - на Брацлавщині, 4 - у Галичині, 32 населені пункти у Сандомирському, Краківському, Люблінському та Мазовецькому воєводствах. Річний прибуток князя Василя-Костянтина Острозького становив один мільйон двісті тисяч золотих. Костянтин мав можливість у найкоротший термін виставити

15-20-тисячне військо. Промовистим є той факт, що при княжому дворі постійно перебувало близько 2 тис. шляхетних юнаків-слуг, які відбували лицарський вишкіл. Маршалок Польського сейму отримував 7000 золотих тільки за те, що два рази в рік з'являвся в замок князя Костянтина і прислужував йому за столом, виконуючи роль дворецького. Після смерті польського короля Стефана Баторія (1586) Василь-Костянтин Острозький вважався одним із можливих претендентів на королівський престол. 4 серпня 1596 р. Олександрійський патріарх М. Пігас призначає князя своїм екзархом в Україні.

Столицею князівства було місто Остріг, яке з 70-х рр. XVI ст. стало найвидатнішим центром освіти і культури всієї України. Василь-Костянтин запросив першодрукаря Івана Федорова і заснував друкарню, в якій побачила світ знаменита Острозька Біблія. Приблизно в 1576 р. стараннями князя була заснована в Острозі перша у східній Європі вища школа, названа сучасниками Академією.

Сучасний герб Острозького району як продовження геральдичних традицій княжого роду Острозьких

Острозьких традиційно вважають одними з найбільших можновладців, тому логічно, що в багатьох княжих володіннях використовували основні елементи їхнього герба поєднання „Леліва” та „Огончик”. У наш час цей знак мають у своїх гербах місто Дубно та селище Степань, закономірно, що й Острозький район, який був столицею князівства та одним із провідних центрів Волині, повинен використати як герб Острозьких („Леліва” та „Огончик”), так і герб Землі Волинської (лапчастий срібний хрест).

Князі Острозькі ставили свої печатки на червоному воскові, що означало королівську достойність. Червоний колір символізує любов і мужність, сміливість і великодушність, тому колір щита повинен бути червоним (графічно зображався вертикальними лініями).

„Огончик” – золоте півкільце із загостреною стрілою.

„Леліва” – півмісяць, над яким зображена восьмикутна, шестикутна або п’ятикутна зірка.

Перший ректор Острозької Академії в Острозькій Біблії так описує цей герб називаючи князя Василя – Костянтина царем:

„Восіяла зірда ясно од востока

Послідую первій возвіщеній от пророка,

І приводить от Персиди трьох царів з дарами

Поклонитися з вірою цареві

ад царями.

Твоя зірда нині томуж

зслідую цареві,

Хотя всіх сотворити жителя

зєві...”

На думку професора В. К. Лукомського правдоподібно, що основний герб князів Острозьких формувався не як поєднання гербів Леліва та Огончик, а йшов іншим шляхом”. Джерелом до цього стали укописні замітки (майбутнього гетьмана) на Заморського (1541 – 1605), які він зробив у IV томі інвентаря Коронного рхіву (аркуші 723 – 782). В числі 1230 гербових печаток знаходився герб Федора

Даниловича Острозького дуже близький до знаку сполучення гербів „Леліва” та „Огончик”, власне - вістря стріли на півкільці із зіркою, відрізняється лише відсутністю півмісяця знизу з яким восьмикутна

зірка явно й не була зв'язана. Знак був дуже схожий на острогу, де зірка служила шпорою, якою підганяли коня. Князь Олександр Острозький в своєму гербі також використовував восьмикутну зірку, а в острозькій Біблії використана п'ятикутна, хоча в букварі шестикутна, це означає що кількості кутів у зірці не надавалось великого значення. Спадкоємці переосмислили походження назви родоначального граду:

від первісної назви – Острог (оборонна споруда), до остроги – елементу спорядження воїна вершника. В деяких гербах півмісяць замінювався підковою (фрагмент portalу XVI ст. із острозького замку). Підкова традиційний народний символ, знак коня, а коні вважалися священними тваринами в давніх українців. Усі ми віримо, що коли знайдеш пікову, то вона принесе тобі щастя. А як будують нову хату, то під поріг теж кладуть стару підкову. Тоді до речі й гроші водитимуться. Нерідко підкову можна бачити на воротах чи на дверях оселі – то теж оберіг. За народним звичаєм підкова має бути

повернута догори ріжками – це для того щоб щастя не виливалося, а накопичувалося в своєрідній чаші, яку створює перевернута підкова. Тому враховуючи значення підкови як оберегу, символу щастя та достатку, вважаю за можливе використання у гербі Острозького району підкови, ріжками до гори.

Форма гербового щита. Чомусь сучасне геральдичне товариство зупинило свою увагу на іспанському щиті -

Сучасний герб Острозького району як продовження геральдичних традицій княжого роду Острозьких

прямокутний із заокругленням унизу, в той час як князі Острозькі використовували для своїх гербів в основному німецький – фігурний вирізної форми, часом французький – прямокутний із загостренням унизу.

Тому я вважаю за доцільне використати в гербі району німецький, або французький щит.

Щит із зображеними на ньому фігурами є лише основою, внутрішньою частиною герба (малий герб). Існує ще й зовнішня частина, яку складають шолом – металеве надголів'я, корона, розміщена над шоломом. Корони і прикраси займають певне місце в земельних та міських гербах, їх форма визначає рівень влади, сан, титул або звання того, кому належить герб. Імператорські або королівські корони є символом найвищої влади. (кн. Острозькі вважали себе „по мечу”, тобто по прямій, чоловічій лінії нащадками короля Данила Галицького, тому й використовували часом королівську корону, зокрема в надгробках Костянтина Івановича, та Януша). Герб району є земельним тому тут доцільно використовувати замість корони державний герб України – „Тризуб”. Навколо щита можуть розташовуватися прикраси у вигляді листя аканту, що завжди використовувався в гербах, та колосся, що характеризувало б район як аграрний.

Прапором Острозького району може бути прямокутне полотнище, жовтогарячого (золотистого) кольору(графічно зображався крапками), що символізує як багатство роду князів Острозьких, так і багатство землі Острозької.

Герб Острозького району: на червоному полі прямокутного з загостренням унизу щита – срібний (лапчастий) Волинський хрест. На хресті – зображення основного гербового знаку князів Острозьких („Огончик” з зіркою та підковою знизу), виконаного в золоті.

Великий герб Острозького району: на червоному полі прямокутного з загостренням унизу щита, срібний (лапчастий) Волинський хрест. На хресті – зображення основного гербового знаку князів Острозьких („Огончик” з зіркою та підковою знизу), виконаного в золоті. Над щитом зображення державного герба „Тризуба” . Навколо щита прикраси у вигляді листя аканту, та колосся.

Прапор Острозького району: прямокутне полотнище, жовтогарячого (золотистого) кольору. У верхній частині прапора на відстані 1/3 його довжини розміщується герб району, на червоному тлі – зображення білого (срібного) Волинського хреста, на якому

розміщений жовтий (золотий) герб князів Острозьких („Огончик” з зіркою та підковою знизу). Співвідношення ширини до довжини полотнища 11: 17.

Печатка кн. Олександра Острозького.

Фрагмент portalу із замку кн. Острозьких.

Герб кн. Василя Костянтина Острозького з Острозької Біблії 1581 р. (Дерев'яна копія виготовлена братством ім. Князів Острозьких.)

Сучасний герб Острозького району як продовження геральдичних традицій княжого роду Острозьких

Печатка кн. Василя Костянтина Острозького.

Печатка кн. Януша Острозького.

Герб кн. Яцмла Острозького з гармати Дубнівського

Повний герб кн. Василя Костянтина з Букваря 1578 р.

Сучасний герб Острозького району як продовження геральдичних традицій княжого роду Острозьких

Герб княжни Анни Острозької Костчанки.

Герб кн. Олександра Острозького.

Герб кн Януша Острозького.

Медаль кн. Василя-Костянтина Острозького

Герб кн. Катерини Замойської з Острозьких.

Герб кн. Катерини Острозької з Любомирських дружини кн. Януша Острозького

Микола БЕНДЮК

Медаль кн. Василя-Костянтина Острозького

„Золотаря треба б ангелам ровняти,
же может небесній сосуди зробляти”.
Чернець Климентій XVII ст.

Про прикраси та світські вироби золотарів князівського періоду ми можемо судити з портретів, що до нас дійшли в основному в

пізніх копіях та з описів замкового майна. В інвентар Дубнівського замку вписані князівські шаблі, оправлені золотом з рубінами та смарагдами. В заповіті князя Іллі Острозького за 1539 рік згадуються два срібні панцирі, які він відказав на окування ікон. Його донька Гальшка веліла роздати слугам після своєї смерті „гроши готовие, золото, сrebro, клейноти”.

Слово „клейноди” або „клейноти” в українському домашньому побуті вищих класів міцно закріпилося за коштовностями. Так, писар у 1610 році, описуючи скарб, знайдений в с. Ласкові, побачивши серед золотих монет та прикрас римського часу великі золоті медалі з вушком для привішування, легко здогадався про їх призначення і назвав їх клейнодами. Ще одне значення цього слова – символ влади. Так, гетьман обов'язково на усіх прийомах мав тримати в руках булаву, яка важила пуд (16 кг.), полковнику належав пернач, бунчужному – бунчук і так далі.

В Україні завжди існував звичай дарувати в церкву клейноди та коштовності, як вотивні підвіски до чудотворних ікон. Завдяки цьому звичаю до нас дійшло чимало золотарських виробів, які маємо змогу досліджувати. На багатьох старих фотографіях з ікон можна розгледіти медалі та дукачі, підвішені прочанами. Так само дарували церквам „коралі” та намиста із золотих монет та медалей. Різноманітні коштовні приношення церковним святиням становили важливу статтю прибутків храмів. Зазвичай, склад привісок систематично поновлювався. Частина старіших дарів час від часу забиралася в казну. Привіски монетного характеру – червоні золоті та золоті дукати - поверталися до стану грошей і витрачалися. Немонетне золото і срібло – вотиви, різноманітні клейноди, переплавлялись і використовувались на церковні вироби; нового призначення набувало коштовне каміння, іноді і воно зрештою оберталося в гроші.

Лише небагато визначних предметів, здатних привертати увагу своїм виглядом, чи, може, пов'язаними з ними спогадами, могло зберігатися більш-менш довгий час: вони примножували славу святині і своїм виглядом закликали богомольців до нових подвигів благочестя. Так уцілили окремі дійсно унікальні речі Лаврського скарбу. З цього скарбу походить і знаменита медаль князя К.К.Острозького.

Цікава історія приховання цього величезного скарбу в 1717 р. з інсценізацією в наступному році пожежі, що нібито знищила все золото Лаври і зробила неможливим виконання вимог, поставленим Петром

Медаль кн. Василя-Костянтина Острозького

І перед церквою, тоді ж „погорільцям” навіть вдалося отримати у царя грошову допомогу.

Відому лише в одному екземплярі золоту медаль князя Острозького знайшли між монетами скарбу, відкритого під час ремонту Успенської церкви Києво-Печерської Лаври 26 листопада 1898 року. В цей день реставратори працювали на хорах церкви і, коли відкрили нішу біля лівого бокового вівтаря св. Феодосія, недалеко від славнозвісного надгробку кн. К.І.Острозького, то виявили там чотири олов'яні посудини та круглу дерев'яну діжку. Місткість усього цього посуду становила приблизно п'ять відер. Скарб, знайдений в них, складався з 6184 золотих монет та медалей, вагою приблизно 27 кг., та 9895 срібних вагою 267 кг.

16 грудня 1899 р. скарб завдяки наполегливості А.К.Маркова був викуплений у Лаври за 65 тис. крб. і надійшов до Ермітажу. Після того, як він був розібраний і вивчений, значну кількість дублетів продали на аукціоні в Амстердамі – адже Ермітаж мав сплатити заборгованість придворному відомству, яке дало гроші на викуп скарбу на умовах позики. Взявши практично весь скарб за символічну ціну, Ермітаж повернув свої гроші, продавши тільки невелику частину. Декілька дублетів медалей дісталася Історичному музею. Цікаво, що в збірці Ермітажу знаходяться чудові світські медалі Лаврського скарбу, але з медалей релігійного змісту немає жодної. Створюється враження, що вище лаврське духовенство, яке змушене було за „божеську ціну” віддати свій скарб Ермітажу, добилося згоди залишити релігійні медалі в монастирі.

Професор Лукомський, який досліджував цей скарб, робить такий опис: „Медаль золота, діаметром 40 мм., важить коло 10 червінців. На лицьовому боці медалі мається погрудне зображення князя К.К.Острозького з головою трошки праворуч, на плечах – хутро з великим коміром; навкруги – напис: „CONSTANTIN, CO.D: G. DUX. OSROGIAE. P. KIO. M. T. WO; C. W.”, який читаємо в перекладі: „Костянтин Костянтинович, Божою милістю князь Острозький, воєвода Київський, маршалок землі Волинської, староста Володимирський”. На звороті медалі герб, й анаграматичний латинський напис навкруги: ANAGR: En. Vt. Vox. Insons.Ducit IN.Astra. SVOS. „от як невинний (громогласний) голос веде своїх на небо”.

Можливо, ця медаль згадується в інвентарі Дубнівського замку, і ,як зазначається в документі, завжди брав з собою, вирушаючи в дорогу, син Василя-Костянтина князь Януш.

Портрет на аверсі дуже цінний з іконографічної точки зору, тому що реалістичне трактування зображення князя дає право гадати, що тут досягнуто дуже близької подібності. Майстер точно передає характерні риси обличчя старого князя без жодної спроби ідеалізації, а в чомусь навіть у різкій і грубуватій манері: виступаючі скули, втомлений і важкий погляд, на що вказують набряки під очима. Подібна манера виконання нагадує деякі медалі німецьких майстрів. Якщо порівняти відомі нам живописні портрети князя з медаллю, то перевагу можна надати останній. До речі, на деяких копіях портретів, що збереглися в основному з XIX ст., бачимо князя, який пересипає з руки в руку золоті монети. Можливо, копіїст не помітив, що монети були скріпленні між собою ланцюжком у намисто чи чотки, популярні й пізніше. Це підтверджується таким фактом : у 1789 році з Нікопольської Покровської церкви було викрадено різні цінності, що незадовго до того надійшли із закритої церкви Січі Запорізької. Крім великих золотих медалей запорізької старшини, тут були разки перлів, „на коих больших червонцев 2 , да маленьких польских 2; червонцев разного сорта на четырех ланцюжках 153, в том числе больших 9.

Традиції виготовлення іменних медалей здавна існували в сім'ї князів Острозьких.

Так, відомо, що в Дерманському монастирі в XIX ст. знаходився дерев'яний хрест, в який була вмонтована медаль 1516 р. з портретом батька князя Василя – гетьмана Великого Князівства Литовського Костянтина Івановича. Ця медаль, мабуть, була відлита в честь перемоги, яку отримав гетьман 8 вересня 1514 р. В цій битві Костянтин Іванович розгромив 80 тисячне московське військо, взяв в полон багатьох московських воевод і дворян.

Князі Острозькі вважали себе нащадками св. Володимира, здавна вважались найбільшими меценатами Києво-Печерського монастиря. В епітафії за Кальнофойським сказано: „Другу Гефсиманію – Дім Пречистої Діви Печерської щедро обдаровували”. Федір Данилович Острозький постригся в ченці цього монастиря під іменем Феодосій, його поховали на дальніх печерах, а наприкінці XVI ст. проголосили святим. Поряд з Федором К. І. Острозький перепоховав також свого діда Василя Федоровича Красного (перше поховання 1453 р. – в острозькій Богоявленській церкві). Тут був похований і він сам. Скульптурний надгробок К.І. Острозького, унікальний витвір ренесансного мистецтва України, підірвали разом з усім Успенським собором комуністи-підпільники 3 листопада 1941 р.

Меценатство родини Острозьких підтверджується повідомленнями

Науковий доробок волинезнаця Г. І. Чернихівського

в „Описах Києво-Печерської лаври” кінця XVIII ст. про дарування до монастиря друкарського обладнання і започаткування книгодрукування у Києві: „ Подарував ... літери і всі знаряддя до друкарської справи належні з Острозької друкарні в літо від Різдва Христового 1531 р. Друкування книг почалося справжнє 1533 року”. Якщо даний запис підтвердиться ми зможемо відсунути дату початку книгодрукування в Україні на 50 років назад.

Література

1. Ричков П. А. Луц В. Д. Архітектурно-мистецька спадщина князів Острозьких. - К., 2002.
2. Петренко М. З. Українське золотарство XVI- XVIII ст.- К., 1970.
3. Тищенко О. Р. Історія декоративно-прикладного мистецтва України (XIII-XVIII ст.). - К., 1992.
4. Спаський І. Г. Дукачі і дукачі України. - К., 1970.
5. Ульяновський В. Острозька давнина. Відоме і невідоме з біографії та діяльності князя К. І. Острозького. - Львів, 1995.
6. Куліш П. Обзор украинской словесности //Основа.- 1861.
7. Короленко. Церковные древности (Справка о розыске документов на церковные древности и войсковых клейнодов в Сечах Запорожских казаков бывших).- Труды XII АС.- т. III. - М., 1905.
8. Зотова Е. Я. Глутова С. В. Кресты, иконы, складни.- М., 2000.

Олег ВАСИЛИШИН

**Науковий доробок волинезнаця
Г. І. Чернихівського**

Регіональне волинезнацтво не мислиться без наукового доробку Гаврила Івановича Чернихівського – літературознавця, члена Всеукраїнської спілки краєзнавців, лауреата премій: у галузі охорони пам'яток історії та культури ім. В. Антоновича (1998) та літературно-мистецької ім. братів Лепких (2002), міжнародної премії фонду родини Волянників-Швабінських (2004).

Кілька штрихів із біографії відомого волинезнавця Г. І. Чернихівського. Народився 28 вересня 1936 року в с. Плєсківцях Зборівського району Тернопільської області. Закінчив історичний

факультет Львівського державного університету ім. Івана Франка (1958) та склав іспити кандидатського мінімуму (1969). Вчителював на Збаражчині та Кременеччині. Читав курс лекцій з історії України на загальнонауковому факультеті Кременецького педінституту (1962-1969). З 1969 року працює в Кременецькому краєзнавчому музеї, а від 1991 року – провідний науковий працівник цього ж музею.

Історія Острожчини – це предмет давніх наукових зацікавлень дослідника Волині.

На початку 90-х років кременецький дослідник зав'язав приватні контакти із відомим краєзнавцем-острожанином Петром Андруховим¹. Ділились думками, планами. У книзі „600 імен в історії Великої Волині” (Остріг, 1993. – с.92) автор розповідає про краєзнавчий доробок Г. Черняхівського.

Певний період він контактував із проректором з наукової роботи Національного університету „Острозька академія”, професором, доктором історичних наук Миколою Ковальським. Обмінювались книжками. На монографію Гаврила Черняхівського „Кременеччина від давнини до сучасності” (Кременець, - 1999. – 320с.) проф. М. Ковальський написав рецензію², в якій високо оцінив дослідження кременецького дослідника. У згаданій монографії про події Острога автор мовить 14 разів.

Особливу зацікавленість проявив дослідник-краєзнавець до історії книгодрукування на Острожчині, опублікувавши ряд статей³.

Спектр наукових пошуків засвідчують виступи на науково-краєзнавчих конференціях, які ми наводимо повністю, щоб підкреслити їхню значимість і актуальність⁴.

Автор 17 книг, з них 6 монографій та 11 історико-краєзнавчих. Це – навчальний посібник „Кременеччина: історичне та літературне краєзнавство” (1992), монографії: „Кременеччина від давнини до сучасності” (1999), „Портрети пером” (2001-2003), „Олександр Неприцький-Грановський” (1997, у співавторстві), „Оксана Лятуринська. Життя і творчість” (2002), „Улас Самчук: сторінки біографії” (2005).

Кременець – перлина Волині. Саме про нього у Гаврила Івановича вийшло аж три книги⁵.

Велику увагу приділив Г. Черняхівський студіюванню творчої спадщини вченого, поета, громадсько-політичного діяча Олександра Неприцького-Грановського.

Літературознавець П. Сорока, рецензуючи монографію „Ол.

Неприцький-Грановський: життя і творчість” (1996), акцентує на її фундаментальності, яка „полягає не в обсязі, а, передовсім, у тій ваготі змісту і глибинному осягненні теми, від яких ми якимось одвикли в наш летючий час”⁶.

До речі, саме про Олександра Неприцького-Грановського науковцем опубліковано 30 статей у збірниках, журналах, енциклопедіях. Для тих, хто зацікавиться творчими взаємовпливами по лініях Ол. Неприцький – Маланюк, Ол. Неприцький – Яр Славутич, Ол. Неприцький – Г. Черінь, а також Гай Головка, Дан Мур, ця фахова праця і бібліографічний покажчик про Неприцького-Грановського з 647 позиціями⁷ відкриває простір для творчої дискусії і продовження наукових студій.

Двоколіїний літературно-мистецький процес важко уявити без знакової постаті поетеси, мисткині Оксани Лятуринської, яка зацікавила кременецького дослідника під час творчого відрядження у м. Мінеаполіс (США), де він вивчав архів проф. Грабовського. Саме там було виявлено кілька десятків листів Оксани Лятуринської, а завдяки контактам із шанувальниками її таланту вдалося придбати всі 8 збірок поезій нашої землячки. Оскільки архів письменниці знаходився в Українській вільній Академії Наук, що в Нью-Йорку, за допомогою діаспори йому пощастило вдруге побувати в США і вишукати багато невідомих раніше фактів. Як результат, на основі привезених матеріалів разом із В. Адамович до сторіччя поетеси було написано і видано ваговиту монографію „Оксана Лятуринська: життя і творчість” (2002р.). До слова, з ініціативи Чернихівських було відкрито пам’ятний знак на хуторі поблизу Ст. Олексинця (нині Кременецький район), де народилася поетеса, меморіальну таблицю в Катеринівці (нині Шумський район), де вона жила деякий час.

Улас Самчук – „Український Гомер XX ст.” - у науковому доробку Гаврила Чернихівського займає чи не найголовніше місце. Ще у 1993 р. йому випало будувати експозицію літературно-меморіального музею У. Самоука в селі Тилявка, де письменник провів свої дитячі та юнацькі роки. А у Кременецькому ліцеї, який носить ім’я У.Самчука, Г. Чернихівський допомагав оформлювати його світлицю. Але найпомітніший успіх дослідника - це монографія „Улас Самчук: сторінки біографії” (2005), яка присвячена сторіччю від дня народження Уласа Самчука, і вже

отримала в широких наукових колах схвальну оцінку.

Г. Чернихівський - автор багатьох статей у енциклопедіях: Українській літературній (т. 1, 2), Географічній (т. 3), Енциклопедії сучасної України (т. 5), „Українська журналістика в іменах” (вип. 4 - 9), Тернопільському енциклопедичному словнику (т. 1 – 2) та інші.

Як музеєзнавець поновив фонди Кременецького краєзнавчого музею рідкісними матеріалами з історії первісного суспільства, часу феодальної формації та епохи капіталізму, сформував багату бібліотеку з історії краю, зібрав численні рідкісні фотоілюстрації, неопубліковані твори письменників С. Даушкова, Ю. Ваврового, Ол. Неприцького-Грановського, О. Лятуринської, документи, листи У. Самчука, О. Лятуринської, Р. Бжеського. У Держархіві Тернопільської області сформовано особистий фонд під число 3438 „Чернихівський Гаврило”, в якому понад 3,5 тис. одиниць різноманітних матеріалів.

За його ініціативою у Кременці і краї встановлено 32 меморіальні таблиці, перейменовано 56 вулиць Кременця.

Ім'я Г. Чернихівського увійшло до ряду енциклопедичних видань, видано бібліографічний покажчик „Чернихівський Гаврило” (2001р.), в якому біля тисячі позицій.

Література

1. Острозькі просвітники XVI-XX ст. – Острог, 2000. – С. 223 – 228.
2. Ковальський М. Цінна монографія кременецького краєзнавця Гаврила Чернихівського // Життя і слово. – Острог, 2000. – 19 січн.
3. Чернихівський Г. Дерманська друкарня // Друг читача. – К., 1971. – 18 серп.; Він же: Мистецтво українських стародруків // Прапор перемоги. – Кременець, 1972. – 4 січ.; Він же: Сподвижники великого друкаря // Прапор перемоги. – Кременець, 1983. – 24 листоп.; Він же: Кременецька граматыка 1638 року // жовтень. – 1988. – №12. – С. 108-109.
4. Чернихівський Г. Південно-західна Волинь у працях Костомарова // Матеріали I-III науково-краєзнавчої конференції „Остріг на порозі 900 річчя”, 1990-1992. – Остріг, 1992. – ч. II. – С. 97-98.; Він же: Волинь у наукових працях діаспори // Матеріали I-III науково-краєзнавчої конференції „Остріг на порозі 900 річчя”, 1990-1992. – Остріг, 1992. – ч. II. – С. 98-100. цей матеріал опубліковано і в газеті „Життя і слово” (Остріг, 1994. – 16 лип.); Він же: Книги Кирила-

Науковий доробок волинезнаця Г. І. Чернихівського

Траквіліона Ставровецького / Велика Волинь: минуле і сучасне. Тези регіон. наук. конфер. 14-16 листоп. 1991 р. – Рівне, 1991. – С. 59-61.; Він же: Осередок духовної культури Волині // Волинь незабутня. Тези V регіон.наук.-практ.конфер. „Волинські міста: історія, культура, традиції” (Рівне, 1994. – С. 35-38). Про діяльність Кременецької української православної духовної семінарії 1918-1939 років.; Він же: Почаївські стародруки // Почаївський монастир в контексті історії та духовності українського народу. Тези наук. конфер. – Тернопіль, 1995. – С. 104-109.; Він же: Кременеччина у краєзнавчих дослідженнях // Житомирщина на зламі тисячоліть / Міжнародна наук.-краєзн. конф., присвячена 100-річчю заснування тов-ва дослідників Волині. – Житомир, 2000. – С.63-65.; Він же: Улас Самчук і Кременеччина // Матеріали I-III наук.-краєзн. конф. „Остріг на порозі 900-річчя”. 1990-1992. – Остріг. – 1992. – ч.II. – С. 100-102.; Він же: Волинь в поезії Оксани Лятуринської // Матеріали I-III наук.-краєзн. конф. „Остріг на порозі 900-річчя”. – Остріг, 1993. – С.183-187.; Він же: Волинь в поезії Олександра Неприцького-Грановського // Матеріали V наук.-краєзн.конф. „Остріг на порозі 900-річчя”. – Остріг, 1994. –С.166-170.; Він же: Мистецька спадщина Ол. Неприцького-Грановського // Матеріали VI наук.-краєзн.конф. „Остріг на порозі 900-річчя”. – Остріг, 1995. –С. 215-221.; Він же: Рання поезія Ол. Неприцького-Грановського // Там само. – Остріг, 1995. – С. 221-231.

5. Чернихівський Г. Кременець. Путівник. – Львів: Каменяр, 1987. – 56 с.; Він же: Кременець. Туристичний альбом. – Тернопіль: Збруч, 2005. – 45с.; Він же: Кременецький краєзнавчий музей: путівник. – Кременець-Тернопіль, 2005. – 71 с., 44 іл.

6. Сорока П. Фундаментальна праця // Діалог. – 1997. – 6 вер.

7. Олександр Неприцький-Грановський (1887-1976). Бібліографічний покажчик. Укл. Г. Чернихівський та А. Ленчишин. – Тернопіль: Лілея, 1997. – 104 с.

Тарас ВИХОВАНЕЦЬ

Острозькі шпиталі 2 пол. XVI – XVIII ст.

[...]

ТРИМОВНА ОСТРОЗЬКА ГІМНАЗІЯ

...Феб увінчає чоло молодих колись лавром зеленим,
Він їм покаже зірки, що сяють у небі просторім,
Дасть теж кіфару, навчить лікувати і знати майбутнє...

ПОХВАЛА МІСТУ ОСТРОГУ

... Церера із Ваххом повсюдно
Щедро дари розсипають свої по полях і травою
Пагорби всі одягають гірською, і ласкає ніжно
Сонцем залиті поля життєдайне тутешнє повітря.
Зілля у горах росте розмаїте — даритель здоров'я...

Симон ПЕКАЛІД,

"Про Острозьку війну під П'яткою проти низових"¹

Однією зі структурних компонент пізньосередньовічного/ модерного міського соціуму була наявність особливих закладів опіки та лікування – шпиталів. В залежності від рівня фундацій і від наявності останніх взагалі у шпиталях могли перебувати лікарі, аптекарі, інший "персонал" для послуговування хворим та убогим. Зазвичай, шпиталі засновувалися при братствах, храмах чи зборах, які й опікувалися ними².

Що стосується розвитку медицини міста Острога, то тематика ця, як видається, на відміну від інших соціально-економічних питань історії, не знайшла широкого висвітлення в спеціальній літературі. Безперечно, визначне місце у цій царині належить працям острозького лікаря, кандидата медичних наук, Рафаеля Шпізеля³. Щоправда, більшу увагу у своїх працях згаданий дослідник приділив медикам XIX – XX ст., хоча у його розвідках присутні й окремі відомості про XVI – XVIII ст. З огляду на своєрідний вакуум синтетичних праць з історії ранніх періодів розвитку медицини в місті вважаємо, що наша невелика розвідка буде якраз на часі.

Поява першого такого закладу в Острозі, як видається, пов'язана з ініціативою кн. К.-В. Острозького, хоча певну грошову суму, а саме 6000 литовських грошей, на заснування в місті академії та шпиталю записала ще його племінниця Гальшка Іллівна⁴. Чи були шпиталі в місті раніше – достеменно невідомо. Фундуючи у своєму "домоначальному граді" навчальний заклад – слов'яно-греко-латинську академію – князь одночасно будує "дім шпитальний [–

Т.В.] а в нім церкву закладення Святої Трійці” для людей “народу нашого християнського за волею і вподобанням Божим як тяжкими хворобами [, – Т.В.] так і недостатком навіданих, котрі самі собі жодного порятунку ані допомоги вчинити не можуть”⁵. Острозький шпиталь у джерелах та літературі також іноді йменується монастирем⁶.

Цитований вище фундаційний лист загалом досить чітко окреслював потейнційні можливості та організаційну структуру шпиталю. Останній призначався для тридцяти осіб людей “добрих [, – Т.В.] побожного життя”, “не чужих [, – Т.В.] але з власних маєтків моїх батьківських [, – Т.В.] і будь-яким чином набутих будь-якого стану, тільки вірних грецькій церкві”. Привілей передбачав для опікуваних “найкращі ліки відповідно до хвороби”, а також щоденне харчування згідно з потребою. Персонал закладу мав складатися з “лікаря, балвіра, цирульника (невідомо, чому таке формулювання, адже польське слово “балвір” означає цирульника – можливо, це описка в документі, а можливо тоді ці професії якось розрізнялися)”, які повинні були бути “досвідчені у ліках і не п’яниці”. Окрім названих, у шпиталі мав перебувати аптекар “з достатньою аптекою зіль для ліків”, а для послугування хворим та двірської роботи у закладі повинні були бути чотири дорослі парубки, двоє хлоп’ят-підлітків, кухар, три, очевидно, молоді, та чотири старі жінки. За роботу кожному передбачалася винагорода “згідно з домовленістю”. Для фінансового забезпечення функціонування закладу князь надавав шпиталеві замок, містечко Нове і село Сураж, сс. Турову, Онишківці, Ходаки, Зіньки та село друге Зіньки, Ізерне, двір і село Тетерівку. Шпиталь, церква і всі надані маєтки повинні були бути у завідуванні і триманні “дозорці” – “чоловіка віри християнської [, – Т.В.] вірного Східній Церкві”, дорослого, “у літах статечних”, який повинен був регулярно звітуватися про свою діяльність. Цікаво, що, як зазначається у фундації, якби виявилися “надмірні” прибутки зі вказаних вище маєтків, то їх потрібно було використати не інакше, як “ще багато осіб хворих нагодувати і виховати”, “тільки їх до того шпиталю прийняти і тим же порядком і достатком харчувати, доглядати й одягати”.

Очевидно, що за свого життя абсолютне право патронату над шпиталем та обрання такої людини Костянтин-Василь залишав за собою. У разі ж смерті князя право подавання мало перейти до сина Олександра та його нащадків, спільно з владикою Турово-Пінським,

а якщо ж між останніми виникне незгода, тоді такі повноваження набував митрополит *"Київський, Галицький і Всієї Русі"*. Крім того, в разі утисків від кого-небудь чи виникнення небезпеки подальшого перебування в Острозі дозорця і мешканці шпиталю мали право *"з відома подавціє"* переселитися до суразького замку.

Для того, щоб локалізувати острозький православний шпиталь в системі міських координат, варто звернутися до такого описово-статистичного джерела, як акт поділу маєтностей Острозьких від 1603 р. Документ, описуючи пригородок частини Я.К. Острозького, зазначає: *"В пригородку будівлі всі [...] до того паркан почавши від башти без верху, котра стоїть в розі пригородка над міським парканом (не беручи тієї башти) аж до брами, котрою з пригородка у ринок виїжджають. А від тієї брами аж до башти дерев'яної, котра стоїть над мостом напроти шпиталю і з тією баштою, а від тієї башти увесь паркан над водою аж по браму, котра стоїть у рові, котрою до млинів виїжджають. А від тієї брами паркан аж до самого дитинця"*⁷. В цьому ж джерелі пізніше вказується, що *"монастир або шпиталь"* знаходився над річкою Вілією⁸, певно, над тим її руслом, яке на сьогодні не існує, і котре проходило поблизу пригородка зі східної його сторони⁹. Додатковим джерелом може бути повідомлення "Острозького літописця", яке він відношував у зв'язку з так званою "острозькою трагедією", що трапилася в місті на свято Пасхи у 1636 році: *"На воскресеніє Христово [...] ішли священници всі со крести от замкової церкви до храму воскресенія Христово на нове місто, і людей множество великое було. Гди йшли през замок (sic!) і през місто (очевидно, мається на увазі пригородок – Т.В.), тільки почали сходити з міста на мост к шпиталю [...]"*¹⁰. Відповідно до наведених вище повідомлень, можна зробити узагальнення, що будівля шпиталю знаходилася біля мосту, яким з міста в'їжджали до пригородка¹¹, понад річкою Вілією, яка проходила поблизу східної частини укріплень пригородка, а це, на наше переконання, приблизно відповідає території теперішнього зеленого ринку та центрального універмагу¹².

На жаль, за браком історичних джерел ми на сьогодні загалом досить мало знаємо про функціонування цього закладу опіки в Острозі. Очевидно, часи його розквіту співпадають з періодом зеніту Острозької академії, а поступовий занепад намічається після смерті кн. К.-В. Острозького у 1608 році. Згідно з актом поділу Острога в 1603 році шпиталь повинен був перебувати під спільною опікою обох

власників¹³. Можна також припустити, що певне відношення до діяльності у шпиталі мав прийшлий лікар з Кракова Ян Лятос, який, очевидно, з кінця XVI ст., можливо, на запрошення К.-В. Острозького, оселився в Острозі і мешкав тут з родиною приблизно до 1608 р.¹⁴ Процитовані в епіграфі слова С. Пекаліда “навчить лікувати і знати майбутнє...”, до речі, досить прозоро натякають на те, що Лятос, доктор медицини і філософії, який багато уваги приділяв астрономії та астрології, міг протягом певного часу викладати в академії, ознайомлюючи водночас своїх спудеїв з основами медицини та астрології. Не виключено також, що його вихованці могли проходити певну “практику” й у шпиталі.

Ситуація зі шпиталем кардинально змінилася після смерті у 1620 році Януша Острозького. Останній, хоча його й вважають протектором католиків, певно, не ризикнув порушити волю батька і зруйнувати шпитальний фондуш¹⁵. У свою чергу, це, здається, не склало особливих труднощів для його племінниці Анни-Алоїзи¹⁶. Мабуть, передбачаючи у перспективі закріпити перебування в Острозі єзуїтів, після отримання у 1621 році частини Острога та волості¹⁷, А.-А. Ходкевичева в 1622 році “вимогла” від А. Пузини оренду Суразької волості, зобов’язуючись виплачувати на шпиталь щорічно 2 000, а самому Пузині – 1000 злотих¹⁸.

Як повідомляв Пузина, ще 15 серпня 1618 р. Сураж із волостю був переданий йому в аренду з відома пресвітера Троїцької церкви Никандра, священника Миколаївської церкви Василя та ректора Острозької академії і дозорці Суразьких добр і шпиталю Сави Флячича. У 1622 році, як згадувалося, Анна-Алоїза, очевидно примусово, викупила в Пузини названі добра, приймаючи на себе одночасно згадані вище зобов’язання. Останні вона виконувала до 1632 р., проте лише стосовно Пузини, натомість не передаючи жодних коштів на утримання шпиталю, про що свідчить позов проти неї згаданого вище А. Пузини від 18 січня 1634 р.¹⁹ Більше того, коли у 1633 році Пузина став луцько-острозьким єпископом і, бажаючи перебрати до своїх рук єпископію, відбував візитацію церков та монастирів, А.-А. Ходкевичева взагалі не впустила його до острозьких храмів²⁰. У зв’язку з такою політикою княгині фінансова опора шпиталю фактично була зруйнована.

У 1624 році та ж княгиня, чинячи фундацію острозькому парафіяльному костьолові²¹, записує частину прибутків на Суражі та волості для римо-католицької прикостьольної школи²².

Незважаючи на це, шпиталь ще якимось чином, очевидно, продовжував діяти, а точніше, мабуть, жити. Про нього, як ми вже переконалися, побіжно згадає автор "Острозького літописця". В цьому ж наративі, між іншим, наголошується в контексті тієї ж події, що "Священици, видячи же зле, єдні ризи з себе, где хто влуча, а інії з ризами у шпиталь под лави, под піч"²³. Автор підкреслює, що того року восени в Острозі наступила унія. При цьому ми можемо обережно припустити, що того ж року, а може й раніше, розглядуваний православний шпиталь теж став уніатським, бо в "Актах острозького парафіяльного костьолу" є згадка про те, що "Дня 14 квітня [1636] поховано під кофницею Ядвігу Янову Ковалеву з уніатського шпиталю, дано від гробу зл. 10"²⁴. На нашу думку, тут ідеться саме про колишній православний заклад опіки.

Після "острозької трагедії" академія, а також мабуть і шпиталь, були закриті. Проте остаточно ліквідувати фундацію останнього Анна-Алоїза наважилася лише у 1640 році, засновуючи в Острозі для шляхетської волинської молоді конвікт – Колегіум Нобіліум, та передаючи йому прибутки колишнього шпиталю²⁵, додаючи згодом також село Андрушівку²⁶. "Моральне" право зробити це вона отримала ще 20 грудня 1633 р., коли папа Урбан VIII звільнив княгиню від можливих проклять за привласнення маєтків "схизматицької церкви та шпиталю". Як зазначає І. Мицько, у папському посланні справа представлялась так, ніби через безгосподарність українців маєтності занепали, а А.-А. Ходкевичева повернула їх собі на законних підставах²⁷.

Відомо, що для конвікту Анна-Алоїза виділила в місті окремих плац, імовірно, або зайнятий троїцьким шпиталем, або поблизу нього, таким чином, що останній увійшов до його складу. "Енциклопедія науки про єзуїтів..." стверджує, що ректор острозького єзуїтського колегіуму Каспер Резлер у 1645 році розвалив муровану церкву св. Трійці, яка знаходилася на дитинці конвікту, будуючи натомість латинську каплицю²⁸. У свою чергу, Лука Рафальський зазначає, що в його часи колишня будівля кармелітанського костьолу (перед тим – комплекс католицького конвікту) – це була *перебудована* православна Троїцька церква, збудована К.-В. Острозьким²⁹. Якщо вірити Л. Рафальському, то можна припустити, що сама шпитальна церква не була буквально знищена, а лише значною мірою реконструйована у характерному в той час, притаманному католицьким сакральним будівлям, стилі.

Фундація Колегіуму Нобіліуму стала останнім жестом, що остаточно ліквідував в Острозі православний шпиталь, заснований у 2 пол. XVI ст. кн. К.-В. Острозьким.

Наскільки відновилася в місті традиція православних шпиталів до кінця XVIII ст. – невідомо. Знаємо лише, що на східній частині цвинтаря поблизу Миколаївської острозької церкви на початку XIX ст. і ще в 1830 р. знаходилася якась дерев'яна богадільня, яка, імовірно, була збудована ще в попередньому столітті³⁰.

* * *

Ще одним закладом опіки, який існував в Острозі, був так званий “шпиталь польський”, який, очевидно, знаходився у віданні парафіяльного римо-католицького костьола. Про його початки, на відміну від православного, нам поки що невідомо нічого.

Беручи до уваги факт релігійної толерантності князя К.-В. Острозького, те, що саме ним на початку 80-х рр. XVI ст. до Острога було закликано кс. В. Бежановського³¹ і що, принаймні до 1608 р., костюл знаходився під опікою старого князя, можна припустити, що ініціатива фундації шпиталю при католицькому храмі належить йому ж. Таке явище стосовно князя не потрібно розцінювати як одіозне, оскільки відомо, що ним же, наприклад, у Зд'єнцолі (Литва) при католицькому костюлі було закладено шпиталь для двадцяти осіб хворих та убогих людей³².

На відміну від православного, встановити точне місцезнаходження польського шпиталю є питанням дещо проблематичним. Значною мірою це зумовлено відсутністю у той час в Острозі сталої номенклатури вуличних урбанонімів. Тим не менше, приблизно вказати на його локалізацію ми все ж таки можемо. Так, чи не вперше з відомих нам джерел визначення “*польський шпиталь*” згадується під 1621 р. в описі Острога, котрий включено до інвентаря ординатської частини Острозької волості. В той час цей заклад опіки знаходився по вулиці Низькій³³. Тепер потрібно встановити місцезнаходження останньої.

Так, відомо, що йдеться про ординатську частину міста, а це частина, що знаходилася вліво від уявної лінії, проведеної приблизно з південного заходу на північний схід Острога. Порівнюючи списки міщан у щойно наведеному джерелі із переліком острозьких католицьких парафіян³⁴, ми прийшли до висновку, що вулиця Низька на бувшій частині Я.К. Острозького знаходилась у передмісті Суха

Воля, яке, як відомо, обіймало простір між земляним валом та західною частиною міського муру³⁵. Ймовірно, свою назву вулиця отримала від положення відносно рельєфу. Звичайно, з часів XVII ст. останній значною мірою змінився, але, як видається, у принципових рисах залишився подібним до сучасного, а тому вулиця Низька могла знаходитися приблизно на території теперішньої міської площі напроти будинку культури та районної держадміністрації між південним та північним підвищенням рельєфу. Додатковим підтвердженням того, що шпиталь знаходився на Сухій Волі, є пряма вказівка на це у згаданому переліку католицьких парафіян³⁶, але для нас важливо було з'ясувати, чи йдеться про один і той же об'єкт, чи про різні споруди. Крім того, у першому випадку заклад називається "шпиталь польський", а в другому просто "шпиталь".

У публікації переліку парафіян сказано: *"Шпиталь має убогих 12 фундацій, на харчування нічого"*³⁷. Сентенція до певної міри дивна – 12 (!) фундацій, і нічим харчуватися! Проте якщо звернутися до оригіналу джерела, то ситуація прояснюється. Запис тут зроблено наступним чином: *"Шпиталь має убогих 12"*, а під ним, мабуть трохи пізніше, тим самим почерком, але дрібнішим шрифтом, дописано: *"Фундації на харчування немає (fundaciięu na wyżuwienie nic)"*³⁸. Бачимо, отже, що на 1622 рік у польському шпиталі було 12 підопічних. Проте, чи мав заклад якусь, хоча б мінімальну систему персоналу – невідомо. Можна припустити лише, що міг бути хтось старший, чи відповідальний. Про лікаря чи аптекаря, як це було у православному шпиталі, за браком джерел, говорити не можемо, хоча, найбільш імовірно, останніх "штатних" при шпиталеві не було.

В актах острозького парафіяльного костьолу шпиталь протягом початку 20-х рр. XVII ст. зустрічається кілька разів. Так, *"Року 1621. Пані Шимонова на шпиталь дала флоренів 5"*³⁹, *"Видатки. Року 1619. [...] Від ремонту шпиталю за деревину флоренів 3. Теслі котрий той шпиталь ремонтував флоренів 6. [...] За гонтові цвяхи для ремонту шпиталю флоренів 3 грошів 25"*⁴⁰. *"Рік Божий 1623. Дня 21 травня віддав Йогомосць Пан Адам Людович староста острозький легатум по небіжчику славної пам'яті Його[мосці] Пану Криштофу Зеньовичу костьолові в присутності отців вікаріїв, і коменданта червоних злотих сорок і два по п'ять злотих, а талерів тринадцять по три злотих, червоні злоті на той час [інакше – Т.В.] не йшли тільки по чотири злотих, а талери по півтретя. Повинна вся сума була костьолові становити двісті злотих, а шпиталеві п'ятдесят"*

злотих. Не додав пан Людович 48 злотих і 15 грошів⁴¹. “[Рік Божий 1622]. Видаток. [...] Квітень. [...] На ремонт старого шпиталю за гонти флорен 1 грошів 22⁴². [...] Листопад. [...] На дрова до шпиталю грошів 40⁴³. “Рік Божий 1623. [...] Серпень. [...] Дав Й[оган] Новіцький коня до шпиталю [, – Т.В.] котрого незабаром продали, просили убогі [, – Т.В.] аби я їм дав на страву для того коня, дав флорен 1 грошів 16⁴⁴. [...] Жовтень. [...] Я дав пану Анджейові Кветновичові (sic!) на шпитальні потреби флоренів 8. [...] Убогим до шпиталю на дрова флоренів 2 грошів 4⁴⁵.

Вище, в одному з повідомлень “Актив...”, згадується “старий шпиталь”. Дуже мало ймовірно, на нашу думку, що йдеться про старий православний шпиталь – нелогічно, щоб його ремонт фінансував католицький костюл, в той час, коли при останньому, як ми переконалися, існував свій шпиталь. Хоча, хтозна. Ще менш вірогідно, що малася на увазі *ветхість* шпитальної будівлі.

Перед тим, як продовжити розгляд, варто внести деякі додаткові пояснення, які, можливо, зможуть певною мірою пролити світло на поставлену проблему. Запис, що стосується “старого шпиталю”, хоча й відноситься до 1622 р., був здійснений ретроспективно щонайраніше у середині травня 1624 р.⁴⁶, а тому дуже ймовірно, що на той час в Острозі або вже було закладено, або йшлося про початок будівництва нового, єзуїтського, шпиталю ім. Франциска Ксаверія.

С. Кардашевич згадує про документ, виданий в Острозі 15 лютого 1625 р. та облятований у Луцьку 23 червня 1691 р., згідно з яким щорічний прибуток з острозької папірні А.-А. Ходкевичева записувала навічно острозькому, логічно – католицькому, шпиталеві⁴⁷. Ця ж княгиня у своєму тестаменті, спорядженому 20 червня 1651 р., записувала шпиталеві, тепер вже точно відомо якому – Франциска Ксаверія, 2000 польських злотих, а також тому ж шпиталеві щорічний прибуток від острозької папірні та деякі прибутки з острозького фільварку⁴⁸. Дуже правдоподібно, що обидва документи, про які говорить С. Кардашевич, стосуються одного й того ж шпиталю – ім. Франциска Ксаверія. При цьому вказівка в “Актах...” на “старий шпиталь” може бути своєрідним протиставленням “новому шпиталю” (вислів мій – Т.В.), який розпочала, або думала розпочати будувати Анна-Алоїза.

В “Актах...”, у розділі, присвяченому правам та привілеям костюлу, є згадка про те, що 27 жовтня 1623 р. Анна-Алоїза дала острозькому пробощеві привілей та записала 2000 злотих, аби

ксьондз доглядав шпиталю⁴⁹. Таким чином, як бачимо, острозький, як можемо розуміти, прикостольний, шпиталь отримав грошове забезпечення, проте, як додано у цій же згадці, *“nescitur ubi est inscriptis⁵⁰”*.

О. Мацюк у своїй праці, присвяченій острозькій папірні, покликаючись на В. Будку, стверджував, що прибуток від папірні шпиталеві св. Франциска становив 50 злотих⁵¹. Нам відомо щонайменше два джерела, де згадується сума прибутку від острозької папірні для шпиталю. Насамперед, це інвентар частини Острога, що знаходилась у володінні А.-А. Ходкевичевої. Джерело недатоване, але, як зазначено у тексті, тут подається ситуація *“як було перед війною”*, де мається на увазі повстання під проводом Б. Хмельницького. Найбільш імовірно, інвентар було споряджено незадовго після закінчення військових дій на цих теренах, а саме на початку 50-х рр. XVII ст. Тут зазначається, що папірня давала на рік 50 злотих, які, як можна зрозуміти з тексту, віддавали до шпиталю⁵². По суті, цю ж інформацію повторює пізніша ревізія тієї ж частини міста від 1654 р., говорячи: *“Папірня у старому місті [, – Т.В.] з котрої бувало злотих 50, котрий прибуток дають до острозького шпиталю”⁵³*. Очевидно, що тут йдеться саме про єзуїтський заклад опіки, оскільки зі сказаного вище відомо, що саме йому передавався прибуток від цього підприємства.

В “Актах...” є ще одне невелике повідомлення: *“Рік Божий 1645. [...] Дня 25 сер[пня]. Від жида Аарона Песаховича я отримав певного боргу флоренів 40. Вони належать лат[инському] шпиталеві”⁵⁴*. Якому саме шпиталеві належав цей борг – поки що невідомо.

На жаль, поки що ми не знаємо також, де саме знаходився цей новий єзуїтський шпиталь: чи при колегіумі, чи при Колегіумі Нобіліумі, чи деінде. С. Кардашевич згадує про якийсь костьольний шпиталь, говорячи: *“Папірня в Острозі була біля Новоміської греблі, на місці котрої пізніше був костьольний шпиталь, розбитий гарматними кулями у 1792 році”⁵⁵*. Проте очевидно, що тут йдеться взагалі про ще якийсь інший шпиталь, адже на попередній з папірні повинні були надходити прибутки, а цей стояв на місці папірні. В “Актах...” є один запис із першої половини XVIII ст., який, можливо, відноситься до згаданого вище закладу. Тут значиться, що у 1744 р. Барбара Ротаріушова у своєму тестаменті записала на шпиталь острозького парафіяльного костьолу п'ятсот злотих, від котрих наступники повинні були забезпечувати старцям у шпиталі провізію⁵⁶.

При цьому взагалі нічого невідомо, що в перспективі трапилось зі “старим”, “польським шпиталем”. Принаймні, вже інвентарні описи Острога початку XVIII ст. про нього не згадують. Можливо, згадана вище будівля на місці папірні – це і є старий парафіяльний шпиталь, який змінив своє місцезнаходження. Ми також не знаємо поки що й долі шпиталю ім. Франциска Ксаверія. Можна припустити, що він постраждав під час візиту до Острога козаків у 1648 р., коли останніми було спалено єзуїтський колегіум⁵⁷. Крім того, можна також здогадуватися, що після того, якщо він тільки продовжував функціонувати, то або був закритий, або, принаймні, у його діяльності відбулися якісь відчутні зміни у 1773 р. у зв’язку із ліквідацією ордену єзуїтів у Польщі. Що стосується папірні, то відомостей про неї у пізніших джерелах віднайти поки що не вдалося, а це може опосередковано свідчити, що остання припинила своє існування, як, принаймні, вважав О. Мацюк, в середині 50-х рр. XVII ст.⁵⁸

* * *

Найменше нам відомо про острозькі єврейські заклади опіки. Про існування одного з них довідуємося зі вже згаданого вище акту поділу від 1603 р., де такий об’єкт згадується на частині Олександра Острозького як “шпиталь жидівський”⁵⁹. Другий раз на вказівку про таку будівлю натрапляємо в інвентарі ординатської частини Острозької волості від 1621 р., у якій йдеться про “шпиталь зборовий” на Великій Жидівській вулиці⁶⁰. З огляду на те, що йдеться про споруди на різних частинах Острога, очевидно, маються на увазі різні міські об’єкти. При цьому на сьогодні важко встановити, чи вони існували синхронно, чи спочатку на одній, а потім на іншій частині міста. Про “шпиталь жидівський”, який знаходився за жидівською школою на ординатській частині, згадують також інвентар міста кінця XVII ст.⁶¹ та опис від 1708 р.⁶², а інвентар тієї ж частини Острога від 1724 р. називає “порожні плаці біля жидівського шпиталю”⁶³.

Зважаючи на те, що Жидівська вулиця, як значиться в інвентарі від 1708 р., розпочиналася від конвікту оо. єзуїтів, тобто, Колегіуму Нобіліуму – колишнього комплексу Троїцької церкви та шпиталю⁶⁴, її йшла, очевидно, попри паркан пригородка у північно-західному напрямку аж по міський мур, тобто, приблизно уздовж сучасного проспекту Незалежності⁶⁵, можна стверджувати, що один із згаданих шпиталів знаходився саме по цій вулиці, хоча точніше вказати його локалізацію поки що неможливо. Що стосується другого шпиталю –

на бувшій частині Олександра Острозького, – то він, вірогідно, теж знаходився в межах жидівського кварталу, а це східна частина міста.

Таким чином, зі сказаного вище можна зробити висновок, що місто Острог протягом 2 пол. XVI – XVIII ст. мало цілу низку закладів опіки та лікування – шпиталів, які розподілялися за національно-релігійною детермінантою. Поряд із цим в місті жили й працювали низка лікарів, аптекарів, цирульників, а також, очевидно, і “народних цілителів” – ворожбитів, знахарів, шептунів та представників інших напрямків нетрадиційної медицини. Проблематика ця, з огляду на недостатню вивченість в контексті історії Острога, потребує подальших додаткових джерелознавчих пошуків та досліджень, а це, безперечно, принесе нові важливі та цікаві результати.

Додаток:

**ЛІКАРІ, АПТЕКАРІ ТА ЦИРУЛЬНИКИ (БАЛВІРИ),
ЯКІ ПРОЖИВАЛИ В ОСТРОЗІ У 2 ПОЛ. XVI – XVIII СТ.⁶⁶**

Лікарі:

Кшиштоф Людвік окуліст (пом. 1637)⁶⁷

Ліберман Лікар (1724)⁶⁸

Лікар Ребімуха (1603)⁶⁹

Лікар Симха (1603)⁷⁰

Мартин⁷¹

Мельхіор Гепнер лікар (1621)⁷², (1622)⁷³, (пом. 1633(?))⁷⁴

Раймундус Каркасон, лікар К.-В.Острозького (?) (пом. бл. 1586
(?))⁷⁵

Сомоіл Лікар (1621)⁷⁶

Ян Лятос, доктор медицини⁷⁷

Янкель Лікар (1708)⁷⁸, (1724)⁷⁹

Аптекарі:

Аптекар (1624)⁸⁰

Валенти аптекар (1622)⁸¹

Давідко Аптекар (1708)⁸²

Луренс (Лоренс) Клосовіч аптекар (1620)⁸³ (1622)⁸⁴, (1629-1647)⁸⁵

Лютецій⁸⁶

Марцін аптекар (1603)⁸⁷

Пьотр Аптекар (1623)⁸⁸, (пом. 1647)⁸⁹

Теодорус Аптекар (1620)⁹⁰

Юда (Юдка) Аптекар (кін. XVII ст.)⁹¹, (1708)⁹²

Ян аптекар (1621)⁹³, (1622)⁹⁴

Янкель Аптекар (кін. XVII ст.)⁹⁵

*Аптекари аптеки при острозькому єзуїтському колегіумі:*⁹⁶

Бальтазар з Тюрингії

Щепан Войтельські

Адріан Госкі (1628-1629)

Мацей Щепановські (1629-1635)

Ян Хоровіч (1636-1637)

Ян Карвовські (1638-1639)

Павел Грабовіч (1641-1677)

Станіслав Кілярські (1675-1684)

Альберт Солецкі (1684-1685)

Кшиштоф Войтельські (1686-1687, 1690-1701)

Альберт Маховські (1687-1690, 1701-1704)

Еліаш Сейдель (1704-1710, 1711-1717, 1719-1722)

Ян Рауровські (1710-1711)

Ян Одорські (1717-1718)

Ян Ламборські (1718-1719)

Стефан Коссовіч (1720-1728)

Марцін Стахурскі (1728-1730)

Шимон Місіцкі (1730-1733)

Станіслав Боркевіч (1733-1740)

Альберт Османьські (1740-1741)

Францішек Вільгельм (1741-1743)

Гжегож Бродзкі (1743-1748), 1749-1752)

Ян Бжушкевіч (1748-1749)

Бенедикт Харленцкі (1752-1769)

Валенти Кошмїньські (1769-1773).

Відомо, що аптека знаходилась також при *капуцинському монастирі*, але ні хронологічні її рамки, ні імена аптекарів поки що невідомі⁹⁷.

Цирульники (балвіри):

Антон Балвір (1654)⁹⁸

Балвір (1635)⁹⁹

Бенко Церулік (1708)¹⁰⁰, (1724)¹⁰¹

Матіас Цирулік (1622, покійний)¹⁰²
Міколай Цірулік (1636)¹⁰³
Мось Церулік (1708)¹⁰⁴, (1724)¹⁰⁵
Нохим (Нахимко) Церулік (кін. XVII ст.)¹⁰⁶, (1708)¹⁰⁷
Цаль Цирулік (1724)¹⁰⁸
Цирулік (1622)¹⁰⁹
Ян цирулік (1622)¹¹⁰

Примітки

1. Пекалід С. Про Острозьку війну під П'яткою проти низових // Українська поезія XVI ст. – К., 1987. – С.195-242.
2. Про шпиталі див., наприклад: Капраль М. Національні громади Львова XVI – XVIII ст. (соціально-правові взаємини). – Львів, 2003. – С.61, 69 та ін.; Грушевський М. Історія України-Руси. – К., 1995. – Т.VI. – С.323-326; Колосок Б. Кафедральні споруди Луцька. – Білий Дунаєць; Остріг, 2002. – С.31, 48, 69 та ін., інші праці.
3. Шпізель Р. Медики Острога. – Острог, 2004; Шпізель Р. Нариси з історії медицини Острога. – Острог, 2005.
4. Заповіт княжни Гальшки Острозької. 1579 р., березня 16 // Острозька давнина: дослідження і матеріали /Відп. ред. І. Мицько. – Львів, 1995. – Вип. I. – С.110-111; два повні тексти заповіту Гальшки Острозької див.: Archiwum Główne Akt Dawnych (Warszawa) (AGAD). – Archiwum Radziwiłłów. – Dział XI. – Sygn. 27. –S.73-80;
5. Підтвердження від короля Стефана Баторія фундації київського воєводи, маршалка Волинської землі князя Костянтина Острозького шпиталеві в Острозі (14 лютого 1585 р. у Варшаві). 1585 р., лютий 25. Варшава //Острозька давнина... – С.114-119. Подальші цитати з цього джерела подаються без посилань у перекладі з польської мови. Тексти інших польськомовних джерел теж подаються, переважно, у перекладі українською мовою. Порів.: Кемпа Т. Akademia i drukarnia Ostrogska. – Biały Dunajec; Ostróg, 2006. – S.19-20.
6. В акті поділу маєтностей Острозьких від 1603 р. сказано "... монастиря або шпиталю" (Львівська наукова бібліотека ім. В. Стефаника. Відділ рукописів (ЛНБ. ВР.) – Ф. Радзимінських 181/VI, 4. – ч.1 а. – Арк. 8а.).
7. Акт поділу володінь В.-К. Острозького між його синами в 1603 р. //Описи Острожчини другої половини XVI – першої половини XVII століття /Упоряд. В. Атаманенко. – К.; Острог; Нью-Йорк, 2004. – С.74.

8. ЛНБ. ВР. – Ф. Радзими́нських 181/ VI, 4. – ч.1 а. – Арк. 8а.
9. Див., напр., карти Острога: Генеральное описание Волынской губернии (нач. XIX в.?) / Наукова бібліотека Львівського Державного університету ім. І.Я. Франка. Відділ рідкісної, рукописної та стародрукованої книги ім. Ф.П. Максименка. – Спр. 1721. IV. (Фотовідбитка з: Російський державний військово-історичний архів. Ф. ВУА. – Спр. 21277). – Арк. 20; Кудрявцов В. Краткое описание Волынской губернии. 1810 / Наукова бібліотека Львівського Державного університету ім. І.Я. Франка. Мікрофільм №50 (Ориг. у: Російський державний військово-історичний архів. – Ф. ВУА. – Спр. 21551). – Арк. 625-626.
10. Бевзо О.А. Львівський літопис і Острозький літописець. – К., 1971. – С.138.
11. Порів.: Інвентар частини замку в Острозі 1620 р. /Підг. М.Боянівська //Острозька давнина... – С.122.
12. Порів.: Рафальский Л. Свято-Троицкий храм, бывший в г. Остроге на Волыни //Волынские епархиальные ведомости. – 1883. – №23. – С.669-681; №24. – С.696-707.
13. *"Do tego kościołów wszystkich tak Catolickiey iako i Greczkiey Relligiey u manastera albo szpitala w mieście Ostrogu nad rzeką Wilią leżącego y dobr do nich należących y Duchownich spolne podawanie zwierzchność y wskazowanie s posłuszeństwem"* (ЛНБ. ВР. – Ф. Радзими́нських 181/ VI, 4. – ч.1 а. – Арк. 8а); див. також: Ковальський Н.П. Акт 1603 года раздела владений князей Острожских как исторический источник //Вопросы отечественной историографии и источниковедения. – Днепропетровск, 1975. – Вып.2. – С.133-134.
14. Мицько І.З. Острозька слов'яно-греко-латинська академія (1576-1636). – К., 1990. – С.100; Шпізель Р. Ян Лятош (Лятос) (1539-1608) //Острозькі просвітники XVI-XX ст. – Острог, 2000. – С.61-66.
15. Про релігійні погляди Я.К. Острозького див.: Кулаковський П.М. Князь Януш Острозький і поунійна релігійна боротьба // Осягнення історії: Збірник праць на пошану професора М.П. Ковальського з нагоди 70-річчя. – Острог; Нью-Йорк, 1999. – С.324-332.
16. Dobrowolska W. Chodkiewiczowa z ks. Ostrojskich Anna Alojza (1600-1654) //Polski Słownik Biograficzny (PSB). – Kraków, 1937. – T. III. – S.370-371.
17. Długosz J. Podział latyfundiów Ostrojskich w roku 1621 // Acta universitatis Wratislaviensis: Historia XVI. – Wrocław, 1969. – а108. –

S.3-15.

18. Архив Юго-Западной России (АЮЗР). – К., 1883. – Ч.1. – Т.6. – С.675-677; порів: Мицько І.З. Острозька слов'яно-греко-латинська академія... – С.66.

19. АЮЗР. – Ч.1. – Т.6. – С.675-677.

20. Там само. – С.674-675.

21. Текст фундації див.: Wojewódzkie archiwum państwowe w Krakowie. Sekcja 1 na Wawelu. – Archiwum Sanguszków. Rękopisy (WAPK. ASR). – Sygn. 1031. – S. 216-222. (Висловлюю подяку кс. В.Й. Коваліву за надання до опрацювання "Актив острозького парафіяльного костьолу").

22. Ibidem. – S.220.

23. Бевзо О.А. Львівський літопис і Острозький літописець. – С.138.

24. WAPK. ASR. – Sygn. 1031. – S.246.

25. Шевченко Т. Єзуїтське шкільництво на українських землях останньої чверти XVI – середини XVII ст. – Львів, 2005. – С.132; ks. Kowalów W.J. Szkice z dziejów kościelnych Ostroga i okolicy. – Biały Dunajec; Ostrog, 2001. – S.46-47.

26. Encyklopedia wiedzy o jezuitach na ziemiach Polski i Litwy 1564-1995 /Opr. L. Grzebień SI. – Kraków, 1996. – S.482-483.

27. Мицько І.З. Острозька слов'яно-греко-латинська академія... – С.66; Шевченко Т. Єзуїтське шкільництво на українських землях... – С.132-133.

28. Encyklopedia... – S.482-483.

29. Рафальский Л. Свято-Троицкий храм, бывший в г. Остроге на Волыни.

30. Державний історико-культурний заповідник м. Острога. Відділ фондів. – НДФ. 3512, 3514. Порів.: там само. – КН 11701/III-Д 6075.

31. Вихованець Т. Войцех Бежановський // Острозькі просвітники... – С.142-147.

32. Kempa T. Konstanty Wasyl Ostrogski (ok. 1524/1525 – 1608) wojewoda kijowski i marszałek ziemi Wołyńskiej. – Toruń, 1997. – S.97.

33. Інвентар ординатської частини Острозької волості 1621 р. // Описи Острожчини... – С.299. Очевидно той самий об'єкт, але під назвою просто "шпиталь" згадується ще в 1619 році. Див. далі текст статті.

34. Інвентар ординатської частини Острозької волості 1621 р. – С. 298-299; Akta kościoła farnego Ostrogi od roku 1622 /Wyd.

- J. Hoffman // *Rocznik Wołyński*. – Równe, 1934. – Т.III. – S. 199-200.
35. Вихованець Т.В. Інвентар Острога та частини Острожчини від 1708 року як джерело з історичної топографії міста // *Вісник Нетішинського краєзнавчого музею*. – 2003-2004. – Вип.2-3. (у друці).
36. Akta... – S. 199.
37. Ibidem. – S. 199.
38. WAPK. ASR. – Sygn. 1031. – S.276.
39. Ibidem. – S.189.
40. Ibidem. – S.190.
41. Ibidem. – S.204.
42. Ibidem. – S.207.
43. Ibidem. – S.209.
44. Ibidem. – S.211-212.
45. Ibidem. – S.212.
46. Ibidem. – S.206.
47. Kardaszewicz S. *Dzieje dawniejsze miasta Ostroga: Materiały do historyi Wołynia*. – Warszawa; Kraków, 1913. – S.168; див. також: Левицкий О. Анна-Алоиза, княжна Острожская // *Киевская старина*. – К., 1883. – Т.VII. – ноябрь. – С.354; про харитативну діяльність А.-А. Ходкевичевої див.: Niesiecki K. *Herbarz Polski*. – Lipsk, 1841. – Т. VII. – S.191-193.
48. Kardaszewicz S. *Dzieje...* – S.170.
49. Akta... – S.208.
50. WAPK. ASR. – Sygn. 1031. – S.292; Akta... – S.208.
51. Мацюк О. Острозька папірня кінця XVI – початку XVII ст. // *Острозька давнина...* – С.38.
52. AGAD. – *Zbiór Branickich z Suchej (ZBS)*. – Sygn. 323/409. – К. 615; порів.: Ковальський М.П. Документальні джерела з історії м. Острога і Острожчини, виявлені в Головному архіві давніх актів (АГАД) у Варшаві // *М-ли IV наук.-краєзн. конф. "Остріг на порозі 900-річчя"*. – Сокаль, 1993. – С. 70.
53. Ревізія острозьких маєтків А.-А. Ходкевич 1654 р. // *Описи Острожчини...* – С.368; порів.: Ковальський Н.П. *Острожский инвентарь 1654 г. // Исследования по археографии и источниковедению отечественной истории XVI–XX вв.* – Днепропетровск, 1990. – С.38.
54. WAPK. ASR. – Sygn. 1031. – S.261.
55. Kardaszewicz S. *Dzieje...* – S.168.
56. WAPK. ASR. – Sygn. 1031. – S.294.
57. Вихованець Т. Острозький єзуїтський колегіум: планувально-

- архітектурний аспект //Наукові записки. Серія: "Історичні науки". – Острог, 2004. – Вип. 4. – С.244.
58. Мацюк О. Острозька папірня... – С.38; Острозька академія XVI – XVII ст.: Енциклопедичне видання. – Острог, 1997. – С.128.
59. Акт поділу володінь В.-К. Острозького між його синами в 1603 р. – С.81.
60. Osiałość miasta Ostroga anno 1708 //Wyd. J. Nowicki //Rocznik Wołyński. – Równe, 1938. – T.VII. – S.188.
61. AGAD. ZBS. – Sygn. 323/409. – S.590. (Висловлюю подяку П.М. Кулаковському за надання цього джерела)
62. Osiałość... – S.188.
63. WAPK. ASR. – Sygn. 461. – К.379. (Висловлюю подяку М.П. Ковальському за надання цього джерела).
64. Див. Рафальський Л. Свято-Троїцький храм, бивший в г. Остроге на Волині.
65. Вихованець Т.В. Інвентар Острога та частини Острожчини від 1708 року...
66. В дужках подаються роки згадок тих чи інших осіб.
67. WAPK. ASR. – Sygn. 1031. – S.248.
68. Ibidem. – Sygn. 461. – К.378.
69. Акт поділу володінь В.-К. Острозького між його синами в 1603 р. – С.76.
70. Там само. – С.76.
71. Шпізель Р. Медики Острога. – С.17.
72. WAPK. ASR. – Sygn. 1031. – S.189, див. S.191.
73. Akta... – S. 198.
74. WAPK. ASR. – Sygn. 1031. – S.240.
75. ЛНБ. ВР. – Ф. Радзимицьких 70 (1) / II, 3. – Арк. 559.
76. Інвентар ординатської частини Острозької волості 1621 р. – С.297.
77. Hajdukiewicz L. Latos (Latosz, mylnie Latoszyński) Jan (ok. 1539 – przed 1608) //PSB. – Wrocław; Warszawa; Kraków, 1971. – T.XVI. – S.569-571; Шпізель Р. Ян Лятош (Лятос) (1539-1608). – С.61-66.
78. Osiałość... – S.188.
79. WAPK. ASR. – Sygn. 461. – К.378-378v.
80. Ibidem. – Sygn. 1031. – S.229.
81. Akta... – S. 198, 203.
82. Osiałość... – S.188.
83. Фрагмент ревізії володінь О. Острозького перед їх поділом

- між його дочками 1620 р. //Описи Острожчини... – С.188.
84. Akta... – S. 198.
85. WAPK. ASR. – Sygn. 1031. – S.227, 234, 237, 241, 243, 245, 247, 249, 251, 254, 256-261, 263.
86. Шпізель Р. Медики Острога. – С.17.
87. Акт поділу володінь В.-К. Острозького між його синами в 1603 р. – С.79-80.
88. WAPK. ASR. – Sygn. 1031. – S.203.
89. Ibidem. – S.262.
90. Фрагмент ревізії володінь О. Острозького перед їх поділом між його дочками 1620 р. //Описи Острожчини... – С.190.
91. AGAD. ZBS. – Sygn. 323/409. – S.589.
92. Osiałość... – S.188.
93. Інвентар ординатської частини Острозької волості 1621 р. – С.296.
94. Akta... – S. 202.
95. AGAD. ZBS. – Sygn. 323/409. – S.591.
96. Список за: Encyklopedia wiedzy o jezuitach... – S.482-483; в дужках подаються роки виконання обов'язків; порів.: ks. Kowalów W.J. Szkice... – S.53.
97. ks. Kowalów W.J. Szkice... – S.66.
98. Ревізія острозьких маєтків А.-А. Ходкевич 1654 р. – С.365.
99. Ковальський М.П. Документальні свідчення 1635 р. про острозьких ремісників //М.П. Ковальський. Етюди з історії Острога: Нариси. – Острог, 1998. – С.129-130.
100. Osiałość... – S.181.
101. WAPK. ASR. – Sygn. 461. – K.375v.
102. Akta... – S. 197: тут згадується "Matiasowa Cyrulicka wdowa".
103. WAPK. ASR. – Sygn. 1031. – S.245.
104. Osiałość... – S.181.
105. WAPK. ASR. – Sygn. 461. – K.375v.
106. AGAD. ZBS. – Sygn. 323/409. – S.589.
107. Osiałość... – S.183.
108. WAPK. ASR. – Sygn. 461. – K.376.
109. Akta... – S. 197.
110. Ibidem. – S. 197.

Валентин ВІТРЕНКО

З досвіду краєзнавчої роботи з обдарованими учнями Новоград-Волинської міської гімназії імені Лесі Українки

Глибоко переконаний, що вчитель, який викладає німецьку мову, повинен бути добре обізнаним з історією рідного краю. Це не лише його громадянський обов'язок, але й, на мою думку, вимога його професії. Причому мова йде не лише про традиційне використання міжпредметних зв'язків на уроці, але й про можливість додаткового накопичення краєзнавчих матеріалів з метою отримання інформації, яка б свідчила про конкретні зв'язки нашого краю із німецьким народом. Волинь була одним із небагатьох великих регіонів на теренах сучасної України компактного розселення етнічних німців, які мали, окрім мови, самобутній спосіб життя, традиції, культуру, у тому числі і художню літературу, яку слід розглядати як складову багатонаціональної літератури нашої держави.

На території нинішньої Житомирської області, зокрема в межах сучасних Баранівського, Володарськ-Волинського, Ємільчинського, Житомирського, Новоград-Волинського, Радомишльського, Червоноармійського та Черняхівського районів, на початку ХХ століття мешкало більше половини усіх етнічних німців Волинського краю, історія і культура яких ще висвітлена недостатньо у вітчизняній науковій літературі. Велика кількість німецьких колоній була на території Рівненської області, зокрема в межах сучасних Дубенського, Корецького, Острожського, Рівненського районів. Значна кількість німецьких поселень була також у Володимир-Волинському, Луцькому, Рожищенському та інших районах Волинської і в північних районах сучасної Хмельницької областей. Тому якщо вчитель німецької мови є справді зацікавленою людиною, він може особисто сказати своє вагоме слово щодо висвітлення вказаних проблем. А якщо разом із вчителем будуть задіяні при цьому і його учні, то мова йтиме про один із методів творчої співпраці педагога і його вихованців, кінцевим результатом якого є формування цілісної, творчої особистості, патріота Батьківщини, який з великою повагою ставиться до традицій і духовного надбання інших народів, а також прищеплення вихованцю умінь і навичок дослідницької роботи, інтересу до поглибленого вивчення німецької мови, історії та культури

З досвіду краєзнавчої роботи з обдарованими учнями Новоград-Волинської міської гімназії імені Лесі Українки

етнічних німців, їх стосунків із корінним населенням краю. Опосередковано вирішується при цьому і завдання набуття вихованцем певних основ педагогічної діяльності, усвідомлення ним соціальної важливості і необхідності цієї професії попри того, що у сучасному суспільстві громадська думка на користь професії вчителя ще не є визначальною.

Досвід моєї роботи в Новоград-Волинській гімназії за 15 років її існування показує, що чимало випускників, незважаючи на обмежену кількість годин для вивчення у закладі німецької мови як другої іноземної, саме її обрали в подальшому з метою поглибленого опанування у вищих навчальних закладах України, у тому числі і педагогічного спрямування. Всі вони пройшли у свій час через участь у міських чи обласних олімпіадах з фаху німецька мова, конкурсах-захистах учнівських творчих робіт в рамках МАН України, а, отже, через мою власну систему індивідуальної позакласної та позашкільної роботи з обдарованими учнями.

Адже наукова дослідницька діяльність юних дослідників базується насамперед на цілісній системі їх навчальної і позашкільної діяльності, в основі якої лежить теоретичне і практичне вивчення німецької та української філології у міцному зв'язку з історичним краєзнавством в умовах як окремого регіону Волині, так і нашої держави загалом. Ця діяльність відповідає за формою і змістом творчим можливостям обдарованих старшокласників і кінцевому рівню отриманих при цьому ними знань.

Межі цієї статті не дозволяють, на жаль, детально висвітлити всі аспекти індивідуальної праці з обдарованими учнями із використанням елементів позакласної та позашкільної роботи, зупинюся лише на окремих із них щодо організації науково-дослідницької діяльності з фаху німецька філологія і краєзнавство.

В основі її лежать насамперед такі важливі принципи, як індивідуальний відбір і залучення справді обдарованих учнів, майбутньої творчої еліти держави, до пошукової роботи на терені філології і краєзнавства, розвиток в учнів умінь і практичних навичок працювати з друкованими джерелами та документами в наукових бібліотеках, музейних сховищах, архівних закладах, орієнтації в науковому просторі з використанням електронних засобів масової інформації, насамперед інтернету, розвиток умінь комунікативних взаємин з потенційними носіями інформації іноземною мовою, формування навичок аналізу і самоаналізу, впровадження

проблемних методів навчання і дослідження як однієї із важливих складових усього творчого процесу з подальшим вивченням сукупності зібраних фактів, висунення реальних гіпотез та їх чіткою аргументацією, науковою перевіркою за допомогою розробленої методики, формування висновків.

Насамперед я, як педагог і дослідник, виходжу з того, що у висвітленні поставленої проблеми сам ще не володію достатнім матеріалом, а тому буду накопичувати і вивчати його разом із своїм вихованцем. Звідси і моє ставлення до нього як до молодого колеги – активного суб'єкта творчої діяльності. По-друге, в процесі дослідження я керуюся принципом рівноправного діалогу: учень має право на свою думку, своє бачення тих чи інших аспектів даної проблеми, з якими потрібно рахуватися. По-третє, такий підхід вимагатиме від мене додаткового опрацювання відповідних наукових матеріалів, щоб підтвердити, поширити, або ґрунтовно заперечити існуючий погляд на підняту проблему, залучивши до цього процесу і вихованця. Тому необхідно знайти по-можливості найбільше опублікованого матеріалу з даної проблеми, ознайомити із цим матеріалом юного дослідника, разом проаналізувати наявний матеріал і зробити необхідні висновки. По-четверте, слід правильно обґрунтувати вибір поставленої проблеми, показати учню-досліднику її можливе теоретичне і практичне значення, викликати у нього зацікавленість і свідоме бажання активної участі в розв'язанні цієї проблеми. По-п'яте, як керівник, я відповідаю не лише за наукове, але й за матеріальне забезпечення дослідницького проекту, апробацію його результатів і визначення їх наукової цінності за допомогою експертизи фахівців-науковців. І накінець, я повинен добре вивчити індивідуальні особливості вихованця, щоб увесь процес пошукової роботи, незважаючи на її складність, приносив йому задоволення, щоб він відчував конкретну можливість своєї самореалізації як особистості.

Процес відбору майбутніх молодих пошуківців починається уже на молодшому і середньому ступенях навчання (5 – 8 класи). Я вивчаю насамперед мотиви зацікавленості німецькою мовою з боку кращих учнів та складаю їх списки: одному взагалі легко даються іноземні мови, інший вчиться під постійним контролем батьків і вчителя, третій тому, що хоче пов'язати свій майбутній шлях у дорослому житті із добре оплачуваною роботою за кордоном. Проте всі такі учні в тій чи іншій мірі отримують відповідно з етапом навчання

**3 досвіду краєзнавчої роботи з обдарованими учнями Новоград-
Волинської міської гімназії імені Лесі Українки**

певні завдання для позаурочної роботи: виготовити і підписати листівку або сувенір до свята, літературно перекласти з німецької мови вірш, підготувати до певної теми на свій розсуд невеликий роздатковий матеріал, намалювати і підписати серію картинок, виступити з невеликим рефератом про історію німецької меншини на Україні та прояв її культури і характеру в архітектурних спорудах, господарстві, науці тощо. Значна увага приділяється індивідуальним завданням з граматики, зокрема лексиці і синтаксису літературної німецької мови, вивчаються можливі діалектичні вкраплення. Якість виконаних завдань чи іншої роботи учнів обов'язково оцінюється та відкрито аналізується.

Паралельно з мого боку аналізуються успіхи таких учнів у вивченні предметів гуманітарного циклу, що дає змогу створити кращу уяву стосовно потенційних можливостей майбутніх дослідників. Чимало школярів ставлять переді мною уже на молодшому та середньому етапах навчання запитання, пов'язані з історією німецької меншини нашого краю та Німеччини взагалі. Якщо запитання цікаве, я намагаюся дати індивідуальне завдання такому учню, аби він сам знайшов правильну відповідь на запитання.

У кінці навчального року я проводжу з деякими учнями восьмого класу індивідуальну співбесіду про можливість їх участі у дослідницькій роботі в галузі літературного краєзнавства та історії етнічних меншин, а в разі позитивної відповіді аналогічні бесіди проводяться також з батьками учнів і класним керівником. На початку наступного навчального року з дирекцією гімназії мною вирішується питання про надання бодай однієї оплачуваної години для проведення пошукової роботи з конкретними старшокласниками, шукаються спонсори для оплати відряджень, пошуків та систематизацію зібраних матеріалів. Пишеться детальний план пошукової роботи, який обов'язково має закінчитися оформленням зібраних матеріалів у вигляді дослідницької творчої роботи з подальшим опублікуванням висновків у науковому збірнику чи журналі як в Україні, так і за кордоном, а також участю учня у конкурсі-захисті в рамках МАН.

На першому етапі ми разом з учнем визначаємо тему його дослідження та прогнозуємо його теоретичну і практичну цінність, окреслюємо рамки та місця збору наукового матеріалу, складаємо детальний план, в процесі опрацювання якого висувуються певні гіпотези. Я добираю і знайомлю учня з необхідною літературою,

перевіряю його конспекти, визначаю об'єм подання йому необхідної для роботи чергової специфічної інформації, адже багато чого учні не вчать у школі. Це стосується насамперед основ історичного краєзнавства та поглибленого художнього аналізу текстів. На цьому ж етапі мною здійснюється пошук спонсорів для накопичення на відповідному спецрахунку нашого гімназії коштів, необхідних для поїздок до наукових бібліотек, архівних закладів України, в окремі населенні пункти Волинського краю, що здійснюються в позаурочний час, для копіювання зібраних матеріалів, виготовлення фотографій, оформлення документації та наочності тощо.

На другому етапі здійснюються поїздки учня-дослідника та його керівника згідно підготовленого мною і підписаного директором наказу по гімназії в музеї та архівні заклади Житомира, Києва, Луцька, Рівного, Харкова. В наказі визначається наукова мета такого від'їзду і його часові рамки, вказуються джерела коштів та відповідальність керівника проекту за здоров'я і життя юного дослідника. Поряд з цим становлюється листування з відповідними архівними інституціями та краєзнавцями Білорусі, Казахстану, Німеччини, Польщі, Росії,

У вересні-жовтні (червні-липні) в процесі третього етапу дослідження за допомогою діючого проекту про міжучнівський обмін мною організовується стажування пошуківця в німецькій гімназії міста Візентайда (Баварія) з метою поліпшення його практичних навичок в оволодіння німецькою мовою та роботи в бібліотеці тамтешньої філії громадсько-патріотичного об'єднання етнічних німців "Волинь" під керівництвом нашого земляка пана Ніколауса Арндта, який має чимало матеріалів з історії етнічних німців нашого краю та України в цілому. Учень-дослідник має також змогу за допомогою тамтешніх німецьких педагогів згідно написаного плану дослідження відповідної проблеми долучитися до роботи у бібліотеках місцевих університетів: Бамберга, Вюрцбурга, Мюнхена, що мають прекрасну джерельну базу.

Наприклад, працюючи над темою про життя і творчу діяльність німецького етнічного поета і громадського діяча Александра Цільке, я разом з дослідницею Микитюк Оксаною неодноразово виїжджав для роботи в архівні заклади Житомирської та Харківської областей, ми працювали багато днів у наукових бібліотеках вказаних обласних центрів, виїжджали в рідне село німецького етнічного поета Хатки, що нині на території Білорусі, у Франкфурті на Майні зустрічалися із

**3 досвіду краєзнавчої роботи з обдарованими учнями Новоград-
Волинської міської гімназії імені Лесі Українки**

сином поета Райнгольдом Цільке і отримали від нього оригінали фотографій з історії сім'ї. Реферативний виклад творчої роботи учениці було опубліковано 2005 року у науковому збірнику.

На основі знайдених матеріалів здійснюється детальне вивчення творчої спадщини певного німецького літератора з Волині, встановлюються зв'язки з його родичами та друзями, якщо вони є, аналізуються біографічні сторінки життя письменника, навіть його почерк як засіб кращого ознайомлення з внутрішньою суттю людини. При цьому велику увагу я приділяю створенню під час індивідуальних занять атмосфери емоційної творчої напруги, де учень намагається реалізувати набуті ним у процесі дослідницької діяльності власні знання. Звичайно, нерідко приходиться звертатися за кваліфікованими консультаціями до провідних науковців вищих навчальних закладів та дослідницьких установ, вони ж рецензують згодом написану учнем під керівництвом вчителя творчу роботу.

Серед тих, хто постійно допомагає у цьому, слід назвати доктора філологічних наук, професора Житомирського державного університету імені Івана Франка О.С. Чиркова, кандидатів філологічних наук, доцентів зазначеного вищого навчального закладу В.О. Єршова, та В.Є. Прищепу (нині, на жаль, покійного), кандидата географічних наук, доцента Житомирського ІППО М.Ю. Костицю, кандидата історичних наук, доцента Луцького гуманітарного університету імені Лесі Українки М. П. Костюка. Постійно надають практичну допомогу під час роботи в Житомирському державному архіві його працівники Р. Ю. Конратюк і Є.Р. Тіміряєв, завідувача обласним краєзнавчим музеєм Л.П. Грузька.

Зібраний і проаналізований матеріал проходить свою обов'язкову апробацію спершу у вигляді газетної статті в місцевих друкованих засобах масової інформації, потім у виступах учня на учнівській науковій конференції в школі, перед членами обласного німецького товариства етнічних німців; згодом після доопрацювання окремі блоки майбутньої роботи у вигляді статей за підписом учня подаються до наукових збірників краєзнавчих конференцій. Під час навчального процесу такий учень залучається до проведення в молодших класах окремих тематичних уроків з повідомленням перед учнями про результати своїх пошуків.

Робота, яку молодий дослідник представляє на конкурс, має встановлені розділи. Особлива увага при цьому мною разом із учнем звертається на її чітку структурованість, логічність і послідовність

змісту, дотримання точності і виваженості в оцінках тих чи інших питань, уникнення політичної кон'юнктури і заангажованості, аргументованість і доказовість висновків, встановлення причиново-наслідкових зв'язків між досліджуваними явищами та процесами, їх об'єктивне висвітлення, новизну та введення в науковий обіг невідомих до цього часу явищ, висновків, дат, персоналій, а також повноту ілюстративного представлення результатів дослідження.

Перед конкурсом-захистом складається конспект виступу, готується наочний матеріал, прогноуються можливі запитання і варіанти відповідей. Реферативний виклад підсумкової творчої роботи учня пропонується мною також для публікації німецькою мовою в науковому альманасі "Волинські зошити".

Чимало колишніх випускників Новоград-Волинської гімназії, які під моїм керівництвом займалися науковими дослідженнями, пов'язали в подальшому свою долю із навчанням на філологічних факультетах вищих навчальних закладів України.

Серед них потрібно назвати переможця республіканського конкурсу-захисту творчих учнівських робіт 1997 року Бороня Олександра, який після закінчення вищого навчального закладу і аспірантури з фаху "Українська мова і література" Київського національного університету імені Т.Г. Шевченка захистив дисертацію; випускників гімназії, переможців обласного етапу 1995 року Бойчук Наталію, 1999 і 2000 років Карпишину Наталію, які закінчили Київський лінгвістичний університет і працюють викладачами, 1998 року Кухарчука Євгена, який закінчив Київський національний університет імені Т.Г. Шевченка, 1996 року Романчук Оксану, яка закінчила Київський університет культури, призерів обласного етапу 2001 – 2005 років Романюк Тетяну і Романчук Олександрю, Добривечір Валерію (навчаються нині на факультеті іноземних мов та архівної справи національного університету "Київська політехніка"), Микитюк Оксану, Откидач Наталію, які обрали вивчення німецької мови в Житомирському державному університеті ім. І.Я. Франка, призера загальноукраїнського студентського конкурсу-захисту наукових робіт Онопрійчук Інни, яка навчається на факультеті іноземних мов національного університету "Острозька академія" та інших учасників пошукових робіт. Участь у дослідницьких проектах в рамках МАН стала для них, без сумніву, важливою віхою інтелектуального зростання, становлення в подальшому дієвою, творчою особистістю із демократичними світоглядними принципами і активною

громадянською позицією.

Література

1. Аніскіна Надія. Педагогічна підтрима обдарованості. – Київ: Вид. Дім “Шкільний світ”. – 2005. – 128 с.
2. Вітренко В.В. З досвіду використання краєзнавчих елементів і літературної спадщини етнічних німців у позакласній та позашкільній роботі.// Формування професійної компетентності майбутнього вчителя засобами інноваційних освітніх технологій. Випуск 2. – Житомир, 2005. – С. 46 – 48.
3. Голобородько В.В. Наукова робота учнів. – Харків: Вид. група “Основа”. – 2005. – 208 с.
4. Гнедашев В.М. Програма організації науково-дослідницької діяльності учнів. – Там же.
5. Голубенко М. МАН: підготовка науково-дослідницьких проєктів. – Київ: Редакція загальнопедагогічних газет. – 2005. – 128 с.

Світлана ГОЛОВКО

**Експедиційні дослідження флори 30-
кілометрової зони ХАЕС Нетішинським
міським краєзнавчим музеєм**

В системі українських науково-дослідних установ, які приділяють значну увагу екологічній проблематиці та вивченню довкілля, важливе місце належить природничим та окремим краєзнавчим музеям.

27 вересня 2005 року в молодому українському місті енергетиків – Нетішині, що виникло близько 30 років тому на місці села, історія якого налічує близько 500 років, було відкрито міський краєзнавчий музей. Це стало знаковою подією в житті міста. На теренах України в системі культурно-освітніх та академічних науково-дослідних установ з’явився новий музей.

Історія створення цього закладу початками сягає 1994 р., коли в місті було зареєстровано краєзнавчий центр як позашкільну виховну установу. У 1997 р. краєзнавчий центр пройшов реєстрацію як краєзнавчий центр-музей при освіті. 19 вересня 2000 року рішенням

тринадцятої сесії Нетішинської міської ради XXIII скликання краєзнавчий центр-музей перепрофільовано у міський краєзнавчий музей.

До 2000 року краєзнавчий центр-музей знаходився за адресою Варшавська, 13. Після того, як було отримано нове приміщення, за неповний рік було сформовано основну концепцію будівництва музейної експозиції з планом конкретних тем, розроблено принцип розміщення експозицій, проект інтер'єру та екстер'єру службових приміщень та експозиційних залів. Одночасно проводилась розробка тематико-експозиційних планів створення експозиції.

Експозиція музею розміщена у 18-ти залах, які відображають основні напрямки історії, етнографії, природи регіону. Наповнення та дизайн вражають різноманітністю та багатогранністю, естетично-художнім оформленням, технічним обладнанням. Однією з найцікавіших в музеї є експозиція відділу природи, адже доступне широким верствам населення розкриття різноманітності фітобіології, її досягнень, а також показ різноманіття й багатства рослинного світу, корисних властивостей рослин, їх охорони тощо – справа нелегка, проте надто потрібна. Експозиція займає сім залів і складається з таких розділів: "Загальна характеристика Хмельницької області та 30 км зони впливу ХАЕС", "Охорона природи", "Внутрішня будова Землі. Тектоніка та геологічні процеси", "Систематична мінералогія", "Історія розвитку життя на Землі", "Рослинний світ" та "Тваринний світ". Естетично оформлені експозиції поряд з науково-дослідною діяльністю, вивченням і опрацюванням наукових фондів колекцій покликані виконувати велику просвітницьку та популяризаційну роботу, а також сприяти розширенню навчальної бази загальноосвітніх шкіл, вищих і спеціальних закладів освіти, сприяти зацікавленню шкільної й студентської молоді природничими науками.

Створенню природничої експозиції передували цілеспрямовані наукові ботанічні, геологічні, зоологічні та інші дослідження краю. У нашій статті ми зупинимось лише на ботанічних.

Оскільки в Хмельницькій області уже функціонував обласний краєзнавчий музей, аби не повторюватись, наукові співробітники МКМН вирішили досліджувати територію в радіусі 30-ти км навколо Хмельницької АЕС, яка охоплює частину Хмельницьку та Рівненську області. В географічному відношенні вона включає частково Волинську височину, Мале Полісся та Подільську височину [12].

Наукова характеристика рослинного покриву цієї території до середини 90-х рр. XX ст. була практично нерозроблена. Систематичне

вивчення рослинного світу даної території розпочалося у другій половині 90-х рр. ХХ століття. Так, у серпні 1997 р. на замовлення міської ради в околицях м. Нетішин діяла ботанічна експедиція Міжвідомчої комплексної лабораторії наукових основ заповідної справи НАН України та Мінекобезпеки України, у складі якої працювали професор, доктор біологічних наук Андрієнко Т.Л. (керівник), науковий співробітник лабораторії, кандидат біологічних наук Прядко О.І. та керівник гуртка краєзнавчого центру-музею Шолохова М.А. [4, 36].

Експедиція мала на меті дослідження спонтанної флори околиць м. Нетішин та Славутського району, виявлення раритетних, ендемічних, реліктових видів рослин, створення об'єктів природно-заповідного фонду, збір і виготовлення гербарію для музейної експозиції.

В результаті проведених польових досліджень було підготовлено низку положень про заповідання ряду важливих з наукової точки зору територій. Такими стали на теренах міської ради м. Нетішин:

– ботанічний заказник “Дорогоща”, де виявлено зростання окремих видів рослин, занесених до “Червоної книги України” (далі – ЧКУ): баранець звичайний (*Hyperzia selago* (L.) Bernh.) [14, 19], лілія лісова (*Lilium martagon* L.) [14, 291; 15, 20], коручка чемерниковидна (*Eipactis helleborine* (L.) Crantz.) [14, 356; 15, 25], плаун колючий (*Lycopodium annotinum* L.) [14, 17], великі популяції реліктового виду – кадила сарматського (*Melittis samatica* Klokov), а також регіонально рідкісні вовчі ягоди звичайні (*Dafne mezereum* L.);

– заповідне урочище “Вільшина”, де зростають червонокнижні рослини пальчатокорінники плямистий (*Dactylorhiza maculata* (L.) Soo) і м'ясочервоний (*D. incarnata* (L.) Soo) [14, 349-350];

– лісовий заказник “Праліс”, де проростають лілія лісова, коручка широколиста (*Eipactis helleborine* (L.) Crantz.) та темночервона (*E. atrorubens* (Hoffm. ex. Bernb.) Schult) [14, 355-356; 15, 25], занесені до ЧКУ.

Окрім заповідання вищеназваних територій на теренах міської ради, експедицією було також обстежено низку природозаповідних об'єктів на території Славутського району:

– ботанічну пам'ятку природи “Сільце”, де зростають червонокнижні рослини лікоподієла заплавна (*Lycopodiella inundata* (L.) Holub) [14, 18], коручка болотна (*Eipactis palustris* (L.) Crantz) [14, 358] та регіонально рідкісна росичка круглоста (*Drosera rotundifolia* L.), їжача голівка маленька (*Sparganium minimum* Wallr.),

хвощ рябий (*Equisetum variegatum* Schleich. ex Web. et Mohr);

– гідрологічну пам'ятку урочище "Теребіжі" [4, 36] (з метою підвищення рівня охорони йому було присвоєно статус заказника загальнодержавного значення). Серед рідкісних червонокнижних видів тут зростають осока богемська (*Carex bohemica* Schreb.), ситник бульбистий (*Juncus bulbosus* L.), дифазіаструм сплюснутий (*Diphasiastrum complanatum* (L.) Holub), плаун колючий, баранець звичайний, андромеда багатолиста (*Andromeda polifolia* L.), [14, 406, 404, 16, 17, 19], а також занесене до "Зеленої книги України" латаття сніжно-біле (*Nymphaea candida* J. et C. Presl) [6]. З регіонально рідкісних тут зустрічаються росичка круглоста, образки болотні (*Calla palustris* L.), вовче тіло болотне (*Comarum palustre* L.), пухівка піхвова (*Eriophorum vaginatum* L.) та багно болотне (*Ledum palustre* L.);

– комплексну пам'ятку природи "Печиводську" (виходи Українського кристалічного щита з типовою для таких місцевостей рослинністю);

– ботанічну пам'ятку природи "Курган" з фрагментами лучно-степової рослинності. Тут росте рідкісний для Хмельницької області тирлич хрещатий (*Gentiana cruciata* L.);

– ландшафтний заказник "Устимів";

– гідрологічну пам'ятку природи "Три дуби". Тут зустрічається плаун колючий (ЧКУ) [14, 17] та ряд малопоширених рослин: образки болотні, пухирник малий (*Utricularia minor* L.), ожика лісова (*Luzula sylvatica* (Huds.) Gaudin);

– пам'ятку садово-паркового мистецтва "Кривинський парк" з широколистяними деревами і типовою лісовою рослинністю;

– заповідне урочище "Півнева гора", у якому проростають рідкісні і малопоширені види молодило руське (*Sempervivum ruthenicum* Schnittsp. et C. B. Lehm.) та еремогоне скельна (*Eremogone saxalitis* (L.) Ikonn).

В результаті обстеження було зібрано і виготовлено плоский гербарій 111 видів природної флори для побудови ботанічної експозиції та поповнення науково-допоміжного фонду міського краєзнавчого музею м. Нетішин, складено характеристику типів лісів тощо.

Наступним етапом вивчення фітоторізноманіття регіону стала низка експедицій, котрі проводилися музеєм спільно з Ботанічним музеєм НАН України за сприяння Нетішинської міської ради. Експедиції

ставили за мету вивчення флори і видової різноманітності рослинності 30-км зони Хмельницької АЕС, виявлення раритетних, ендемічних та реліктових видів цієї території; картографування, вивчення їх екологічних, ценотичних, лімітуючих факторів та репрезентативності в природно-заповідній мережі регіону; виділення моніторингових майданчиків для популяризації цих модельних раритетних видів; вивчення процесів біологічного забруднення фітосистеми зони впливу ХАЕС; проведення аналізу експансивних та карантинних інвазійних видів, що спричиняють процеси біологічного забруднення; проведення категоризації синантропних рослин у відповідності до їх негативного впливу на людину та природне середовище.

У 2001 році, в кінці травня – на початку червня, була здійснена ботанічна експедиція, під час якої детально вивчалася природно-видове фіторізноманіття обраних територій, збирався матеріал для створення об'ємної фітоекспонатури природничої експозиції музею. В експедиції взяли участь Фурманчук Галина Йосипівна, директор міського краєзнавчого музею, завідувач Ботанічного музею к.б.н. Новосад Валерій Васильович та співробітник того ж закладу к.б.н. Крицька Любов Іванівна, а також науковий співробітник нетішинського музею Романчук Олександр Миколайович. Учасники експедиції вивчали лісову, болотну, прибережно-водну і, фрагментарно, лучну рослинність в урочищі "Теребіжі" Славутського району. Велику наукову цінність мають виявлені в цих екотопах фрагменти ценозів дуже рідкісного виду – осоки богемської (ЧКУ) [14, 406; 7, 44], яка вперше зафіксована в Славутському районі Андрієнко Т.Л. та Прядко О.І. Тут осока богемська [1, 160-162] зростає смугами і утворює великі групи. Трапляються в цій місцевості й інші рідкісні види: ситник бульбистий (*Juncus bulbosus* L.), дифазіаструм сплюснутий, баранець звичайний [14, 404, 16, 19] та регіонально рідкісні: багно звичайне, журавлина (*Oxycoccus palustris* L.), пухівка піхвова та ін. На водному плесі зустрічаються латаття сніжно-біле, пухирник малий.

Наступним об'єктом дослідження була болотна рослинність в околицях с. Михайлівка Ізяславського району Хмельницької області. В результаті було виявлено проростання на цій території болотних орхідей: пальчатокорінників плямистого та м'ясочервоного, та регіонально рідкісних пухівки піхвової та пухівки багатоколоскової (*Eriophorum angustifolium* Honck). До зацікавлення учасників експедиції увійшла також псамофільна рослинність у старій частині м. Нетішин в заплаві р. Горинь та лучно-степова рослинність у с. Карпилівка

Білогірського району та поблизу с. Печиводи Славутського району Хмельницької обл. У с. Карпилівка, зокрема, було виявлено рослину-сапрофіт гніздівку звичайну (*Neottia nidus-avis* (L.) Rich) [14, 373], цибулю гранчасту (*Allium angulosum* L.), миколайчики плоскі (*Eryngium planum* L.), материнку звичайну (*Origanum vulgare* L.), горицвіт весняний (*Adonis* L.), а поблизу Печивод – тирлич хрещатий. В околицях міста Нетішин обстежено лісові заказники "Праліс" та "Дорогоща", а також вільховий ліс з болотистою лукою в заказнику "Вільшина".

У результаті проведених досліджень та на основі зібраного матеріалу у міському краєзнавчому музеї м. Нетішин науковим співробітником Горячовою Наталією Анатоліївною та автором цієї статті під керівництвом наукового співробітника Ботанічного музею НАН України Морозової Лілії Дмитрівни було виготовлено плоский гербарій та об'ємну експонатну для побудови природничої експозиції музею. Паралельно з експедицією в музеї розроблялись тематико-експозиційні плани та будувалась ботанічна експозиція, при розробці концепції якої був використаний тридцятирічний досвід створення та експонування природно-достовірної фітоекспонатури Ботанічного музею НАНУ [11, 52]. Ботанічна експозиція міського краєзнавчого музею м. Нетішин побудована за зонально-геоботанічним та флорокомплексним принципом. Тут показано біорізноманіття лісів, боліт, лук, лучних степів та пісків. В основу всіх елементів експозиції покладено принцип якнайширшого показу фітоекспонатури, виготовленої методом сушіння рослин зі збереженням просторової форми. Рослинні препарати вдало доповнюються кольоровими фотографіями та фризами, які несуть додаткову інформацію про фітоценози та окремі види навколишніх екосистем. Сучасна ботанічна експозиція музею нараховує 106 натурних експонатів (86 об'ємних та 20 напівоб'ємних), 60 кольорових фото, 15 фризів [8, 31].

Наступна ботанічна експедиція, організована МКМН за сприяння виконавчого комітету міської ради, відбувалася з 19 по 22 травня 2002 року. Група науковців у складі Новосада В.В., Крицької Л.І., Романчука О.М. та Головка С.І. вивчала болотну рослинність заказника загальнодержавного значення "Буцанський" на території Острозького р-ну Рівненської області. Науковий інтерес та соціологічну цінність мають добре збережені тут ділянки боліт із домінуванням сашника іржавого (*Shoenus ferrugineus* L.). Ці угруповання, як і угруповання осоки Девелла (*Carex davalliana* Smith), що зустрічаються у комплексі з ними, є рідкісними для України і занесені

до книги рідкісних угруповань, що підлягають охороні, – “Зеленої книги України”. Співдомінантами сашника іржавого виступають на окремих ділянках осока жовта (*Carex flava* L.) та осока Девелла. Значну участь у травостої відіграють осока просовидна (*Carex panicea* L.), молінія голуба (*Molinia caerulea* (L.) Moenh). Саме в цих угрупованнях зростають рідкісні види флори України, занесені до Червоної книги України. Це болотні орхідеї коручка болотна, пальчатокорінники м'ясочервоний та Фукса (*Dactylorhiza Fuchsii* (Druce) Soo), а також комахоїдна рослина товстянка звичайна (*Pinguicula vulgaris* L.) – центральноєвропейський вид, що знаходиться на цій території на східній межі ареалу. З інших рідкісних видів флори слід назвати косарика болотні (*Gladiolus palustris* Gaudin), валеріану цілолисту (*Valeriana simplicifolia* (Rchb.) Kabath). Експедиція також вивчала лучно-степову рослинність поблизу сіл Кунів Ізяславського та Карпилівка Білогірського районів, а також прибережно-водну флору гідрологічного заказників “Голубі озера” та озера “Святе” у Славутському районі. Окрім того, було повторно обстежено заказники “Вільшина” та “Праліс”.

Наступного року аналогічна експедиція відбувалася протягом 11-15 серпня. Її учасники – Кононюк Оксана Василівна, директор НМКМ, Новосад В.В., Крицька Л.І., Головка С.І., Романчук О.М., завідувач сектору археології, Кухоцька Н. В., науковий співробітник МКМН – продовжили обстеження “Бущанського” заказника. Було підтверджено місцезростання однієї з найбільш рідкісних рослин України родини айстрових – язичника буковинського (*Ligularia bicosviniensis* Nakai) (ЧКУ, I категорія охорони) [14, 266]. Також порадувала науковців рослина з родини тирличевих – сверція багаторічна (*Swertia perennis* L.) – гірський європейський вид, який належить до гляціальних реліктів, що під час зледеніння спустилися з гір на рівнину, де зайняли місцезростання переважно на низинних луках та болотах. Проте найбільшою сенсацією експедиції стало виявлення Романчуком О.М. в заказнику гронянки півмісяцевої (ключ-трави) (*Botrychium lunaria* (L.) Sw.) – багаторічної папороті. Востаннє місцезростання цієї рослини було виявлено та офіційно зафіксовано в 1924 році на території Білорусії. Гербарний зразок передано до Національного гербарію України. Також обстежено дубовий ліс в районі с. Сторониче Ізяславського району та болотну рослинність с. Михайлівка Ізяславського району.

У 2004 році ботанічна експедиція у складі Кононюк О.В., Новосада

В.В., Крицької Л.І., Романчука О.М. та Головка С.І. знову працювала на території згаданого вище "Бущанського" заказника, в результаті чого було підтверджено проростання на цих теренах коручки болотної. В місцях з яскраво вираженим сфагновим покривом зустрічається журавлина болотна, росичка круглолиста, росичка англійська (*Drosera Anglica* Huds). Окрім того, обстежено територію с. Дермань Здолбунівського району Рівненської області, де у смугі торфового карбонатного болота переважають дуже цінні угруповання виду з Червоної книги України – сашника іржавого з молінією голубою, які є одним з основних об'єктів охорони на пам'ятці природи "Дерманській". Тут виявлені купини сашника іржавого, який квітує та плодоносить. Досить значну домішку складає ще один вид із Червоної книги України – осока Девелла. Відмічена також осока волотиста (*Carex paniculata* L.) – вид, що охороняється в області. Слід також відмітити наявність реліктового і дуже рідкісного виду – хвоща рябого (*Equisetum variegatum* Schleich. ex Web. et Mohr.). За даними Андрієнко Т. Л. особливо цінними на цій території є угруповання материкового підвиду – меч-трави болотної (*Cladium mariscus* (L.) Pohl) [2; 3, 50; 14, 412], який дуже рідко трапляється на Малому Поліссі і на Волинському плато, та язичника буковинського (ЧКУ). Відомо, що за останні майже три десятиліття років на Україні не було зареєстровано жодного живого місцезнаходження останнього. І ось їх уже два, й обидва – на Рівненщині: у с. Дермань Другий (Здолбунівський район) та в Бущанському заказнику (Острозький район).

Над смугою вільшняку є ділянка остепненої луки з багатою флорою, що добре зберегла свій природний характер. Тут переважають типові для остепнених лук тонконіг вузьколистий (*Poa angustifolia* L.), суниця зелена (*Fragaria viridis* Duch.), шавлія лучна (*Salvia pratensis* L.), миколайчики плоскі, материнка звичайна (*Origanum vulgare* L.) тощо. Вивчався фрагмент лучно-степової рослинності і в околицях с. Розваж Острозького району, де окрім вище перелічених видів зростають первоцвіт високий (*Primula elatior* (L.) Hill.), цибуля гранчаста (*Allium angulosum* L.), віхалка розлога (*Anthericum ramosum*).

Відомо, що фітогенофонд 30-км зони ХАЕС нараховує 1146 видів судинних рослин, що відносяться до 124 родин і 505 родів. Флора типово голарктична, бореальна у своїй основі [5, 69]. За результатами експедиційних досліджень, раритетний фітофонд розглядуваної

території складає 46 видів судинних рослин, з них 24 занесені до ЧКУ (1996), 1 – у Європейський Червоний Список (1992) [16], 22 є регіонально рідкісними [5, 83]. В залежності від стану і ступеня загрози для популяції червонокнижні види даної території відносяться до таких категорій: I (зникаючі) – 1 вид: баранець звичайний (*Hyperzia selago* (L.) Bernh ex Schrank et Mart); II (уразливі) – 10 видів: плаун колючий (*Lycopodium annotinum* L.), річний; лілія лісова (*Lilium martagon*), астранція велика (*Astrantia major* L.), цибуля ведмежа (*Allium ursinum* L.), підсніжник білосніжний (*Galantus nivalis* L.), пальчатокорінник бузиновий (*Dactylorhiza sambucina* (L.) Soo), коручка чемерниковидна (*Epipactis helleborine* (L.) Crantz), осока богемська (*Carex bohemica* Schreb.), дифазіаструм сплюснутий (*Diphasiastrum complanatum* (L.) Holub); III (рідкісні) – 13 видів: пальчатокорінник травневий (*Dactylorhiza majalis* (Reichenb.), пальчатокорінник Фукса (*D. fuchsii* (Druce) Soo), пальчатокорінник м'ясочервоний (*D. incarnata* (L.) Soo), коручка темночервона (*Epipactis atrorubens* (Hoffm. ex Bernb.) Schult.), коручка болотна (*E. palustris* (L.) Crantz), зозулині сльози яйцевидні (*Listera ovata* (L.) R. Br.), гніздівка звичайна (*Neottia nidus-avis* (L.) Rich.) [15, 25], любка дволиста (*Platanthera bifolia* (L.) Rich.) [15, 27], любка зеленоквіткова (*P. chlorantha* (Cust.) Reichenb.), береза низька (*Betula humilis* Schrank), лунарія оживаюча (*Lunaria rediviva* L.), верба чорнична (*Salix myrtilloides* L.), ситник бульбистий (*Juncus bulbosus* L.). У ценотичному відношенні червонокнижні види найчастіше зустрічаються у лісових угрупованнях – 15 видів, болотних – 7, лучних – 2. В систематичному відношенні найбагатшою є родина орхідних (11 видів). Для раритетної групи даної місцевості характерна наявність льодовикових реліктів. Третинний релікт вовчі ягоди пахучі (*Daphne genkwa*) із рефугіумів льодовикового періоду на Волино-Поділлі проник на Полісся та Придніпров'я у післяльодовиковий час. Сверція багаторічна (*Swertia perennis* L.), товстянка звичайна (*Pinguicula vulgaris*) у період зледеніння спустились на рівнину із Карпат. Береза низька (*Betula humilis*), верба чорнична (*Salix myrtilloides*) – мігрували з півночі. З часів Дніпровсько-валдайського міжльодовиків'я на даній території збереглися міжльодовикові релікти: явір несправжньо-платановий (*Acer pseudoplatanus*), бук лісовий (*Fagus sylvatica*), плющ звичайний (*Hedera helix* L.), хвощ великий (*Equisetum telmateia* Ehrh.), нечуйвітер оранжевочервоний (*Hieracium aurantiacum* L.) та страусове перо звичайне (*Matteucia struthiopteris*) [5, 83].

Інформація, отримана в процесі згаданих вище експедиційних досліджень, лягла в основу розробки програми “Музей – школі” та “Музей – для дошкільника”, розробок оглядової та тематичних екскурсій природничими залами, лекцій.

Таким чином, рослинний покрив 30-кілометрової зони впливу Хмельницької АЕС дуже цінний і цікавий у соціологічному відношенні і безперечно потребує подальшого докладного вивчення.

Література

1. Андрієнко Т.Л., Прядко О.І., Недоруб О.Ю. та ін. Нові знаходження *Saxex bohemica* Schreb. в Україні //Український ботанічний журнал. – 1999-56. – № 2. – С.160-162.
2. Андрієнко Т.Л., Антонова Г.М. Флористичні знахідки на Ровенщині //Український ботанічний журнал. –1986-43. – №4.
3. Андрієнко Т.Л., Антонова Г.М., Єршов А.В. Край лісів та імлістих боліт. – Львів, 1988.
4. Горячова Н.А. До історії створення об'єктів природозаповідного фонду в Славутському р-ні //Сангушківські читання: Збірник наукових праць I Всеукраїнської наукової конференції (24-25 січня 2003 р., м. Славута). – Львів, 2004. – С.35-37.
5. Дідух Я.П., Коротченко І.А., Устименко П.М., Шеляг-Сосонко Ю.Р. Рослинний покрив 30-кілометрової зони Хмельницької атомної електростанції (ХАЕС) та оцінка його можливих змін //Вісник Нетішинського краєзнавчого музею. – Нетішин, 2002. – Т.І. – С.69-85.
6. Зеленая книга Украинской ССР: Редкие исчезающие и типичные нуждающиеся в охране растительные сообщества /Под общ. ред. Шеляга-Сосонка Ю. Р. – К.: Наук. думка, 1987. – 216 с.
7. Крицька Л.І., Новосад В.В., Фурманчук Г.Й. Експозиція “Охорона рослинного світу” в Нетішинському краєзнавчому музеї //Вісник Нетішинського краєзнавчого музею. – Нетішин, 2002. – Т.І. – С.43-47.
8. Крицька Л.І., Новосад В.В., Фурманчук Г.Й., Морозова Л.Д., Головка С.І., Романчук О.М. Ботанічна експозиція Нетішинського краєзнавчого музею (концептуальні засади, принципи побудови, структура, експозиційне вирішення та науковий супровід) //Вісник Нетішинського краєзнавчого музею. – Нетішин, 2002. – Т.І. – С.30-42.
9. Мельник В.І., Савчук Р.І., Баточенко В.М., Баранський О.Р.

- Рослинний покрив Острозької долини та його охорона //Вісник Нетішинського краєзнавчого музею. – Нетішин, 2002. – Т.І. – С.102-113.
10. Новосад В.В., Крицька Л.І. Фіторізноманіття регіону Малополіського Погориння в сучасних комп'ютерних технологіях збору та обробки флорологічних даних //Вісник Нетішинського краєзнавчого музею. – Нетішин, 2002. – Т.І. – С.86-89.
11. Новосад В.В., Морозова Л.Д. Об'ємно-просторова фітоекспонатура в сучасних музейних ботанічних експозиціях (з досвіду виготовлення та експонування у Ботанічному музеї НАН України) //Вісник Нетішинського краєзнавчого музею. – Нетішин, 2002. – Т.І. – С.48-52.
12. Природа Ровенської області /За ред. К.І. Геренчука. – Львів, 1976.
13. Удра І.Х. Біогеографічні особливості Українського Полісся і так званого Малоого Полісся та їх районування //Вісник Нетішинського краєзнавчого музею. – Нетішин, 2002. – Т.І. – С.90-101.
14. Червона книга України. Рослинний світ. – К.: Українська енциклопедія, 1996. –608 с.
15. Червона книга України: рослини Хмельниччини. – Кам'янець-Подільський, 2005.
16. European Red List of Globally Animals and Plants. – New York: United Nations, 1991. – 154 p.

Володимир ДАНИЛЕЙКО

**Національний заповідник “Замки Тернопілля”.
Історія становлення та робота в сфері охорони
пам'яток, музейництва та туризму**

Кожен народ, який поважає себе і свою самобутність, береже і

шанує свою історію, свою культуру та традиції. Без цього у народу немає майбутнього і він буде приречений бути меншим братом, або ж нижчою расою. Саме тому історико-культурна спадщина кожного народу передається з покоління в покоління, як найцінніше надбання людства. Таким важливим та невід'ємним історичним спадком для України є унікальні пам'ятки історії, археології та архітектури міста Збаража, що на Тернопіллі.

В період радянського правління такі унікальні пам'ятки архітектури як костели і церкви спіткала жахлива доля. В цей період відбувалося інтенсивне закриття церков. Ця ідеологічна робота проводилась під приводом потреби в складах. Щоправда в ці часи інтелігенція підняла питання щодо збереження пам'яток культури. Приміщення церков вирішили надати під музейні експозиції. Тоді ж в одному із храмів міста Збаража, в церкві "Успіння Пресвятої Богородиці", було створено краєзнавчий музей. Фонди, як основу музейної справи, на зорі її становлення у Збаражі, створювали при діяльній підтримці громадськості ентузіасти краєзнавства: П.Д.Войтина, А.П.Малевич, А.В.Маціпура, Г.Й.Макарчук та ін.

З проголошенням Незалежності нашої держави, була переглянута роль Збаража в історії України, зокрема такої унікальної пам'ятки археології як Старозбаразька фортеця XIV-XVI ст., та пам'ятки архітектури XVII ст. Збаразької фортеці. В 1994 році Кабінет міністрів України видав постанову про створення на базі замкового комплексу у м.Збаражі державного історико-архітектурного заповідника. Його директором став, тоді ще науковець краєзнавчого музею, Анатолій Вікторович Маціпура. Заповідник розкинувся на 120 гектарах. До його складу, зокрема, увійшли споруди Збаразького палацу, Скалатський замок, Вишневецький архітектурно-ландшафтний комплекс, залишки Старозбаразької фортеці XIV ст., ансамблі монастирів оо.Бернардинів і сс.Феліціянок, церква "Спаса" оборонного типу 1600 р. та ще декілька церков, адміністративні будинки, споруджені в XIX ст..

Перед колективом нового закладу постало непросте завдання: на базі культурно-спортивного комплексу, у якості якого було відбудовано руїни Збаразького замку, створити музейний комплекс, який став би центром відродження національної історії і був привабливим не лише для українських, а й зарубіжних туристів. Заповідник став науково-дослідною, господарсько-виробничою установою, основними напрямками роботи якої є облік, охорона, реставрація пам'яток культурної спадщини, збереження, вивчення

та комплектування музейних фондів і експозиційна діяльність.

Реставраційним відділом заповідника, за проектом Львівського інституту "Укрзахідпроектреставрація", розпочалися роботи по реставрації архітектурних пам'яток з максимальним наближенням їх до історичної правди і пристосуванням до потреб сучасності. Було опрацьовано проектні пропозиції та програму реставрації Збараського замку. Проект передбачає якнайбільш повне відтворення планувальної структури палацу, склепінь та інтер'єрів. З часом було завершено реставрацію казематів замкового комплексу. В 2005 році завершено реставрацію в'їздової вежі. У холі палацу планується відтворити різьблені кесонні стелі. Для сполучення подвір'я з терасою, відтворено сходові марші з в'їздової вежі. В 2005 році до в'їздової вежі було відтворено міст. Також ведуться роботи по відтворенню ескарпових і контрескарпових стін. Крім цього було завершено реставрацію пам'ятки архітектури XVI ст. споруди оборонного типу - церкви "Спаса". Відбуваються активні реставраційні роботи комплексу монастиря оо.Бернардинів, Вишневецького архітектурно-ландшафтного комплексу та Скалатського замку.

При підготовці комплексної програми "Збереження та використання пам'ятки архітектури національного значення палацово-паркового комплексу XVI-XX ст. у селищі Вишневець" дирекцією заповідника використано досвід польської реставраційної фірми "Integer" з міста Вроцлава. Новітні технології фірми, директором заповідника А.В.Маціпурою були враховані у реставрації Вишневецького палацу. Треба подбати і про Скалатський замок, який нині нажаль в аварійному стані. Роботи продовжуються, продовжуються пошуки, вінцем яких буде відтворення архітектурних пам'яток у їх первісному вигляді.

Крім цього науковцями заповідника документуються пам'ятні знаки і хрести, меморіальні дошки і камені, могили, фігури, археологічні пам'ятки. Наукові відомості про них ретельно опрацьовуються і паспортизуються. Збираються і вивчаються окремі фрагменти пам'яток, такі як: карнизи, капітелі, зразки цегли, облицювальних плиток тощо. Особливу цікавість викликали зразки фрагментів кахлі XIII-XVIII ст., збірка яких накопичується у фондах.

Керівництвом заповідника було визначено основні завдання щодо створення фондової бази, серед них: пошук і збір експонатів для музейних експозицій, підготовка і оснащення обладнання приміщень для запасників і експозиційних залів, налагодження фондооблікової роботи.

Почалася повсякденна кропітка робота: організовувалися експедиції науковців ДІАЗу по території Збараського району – збирали предмети колишнього життя і побуту, записували спогади старожилів про людей і події минувшини, вивчали топоніми населених пунктів і фольклор. Відтак незабаром було закладено основи музейних фондів.

З часом завдання ускладнилися – виникла потреба у пошуку більш цінних речей, які могли б стати стержнем майбутніх музейних експозицій. Для їх придбання були виділені, хоч і незначні, а все ж такі необхідні кошти. Призначена закупівельна комісія заклала основи збірок: килимів домашнього ткацтва, старовинних меблів, музичних інструментів, картин, стародруків, ікон та інших предметів, що сприяло формуванню фондів колекцій.

Постійно тривали пошуки нових джерел поповнення фондів експонатами. Налагоджувалися зв'язки із колекціонерами, краєзнавцями, любителями старовини, сільськими і шкільними музеями, діячами культури і культових громад, діаспорою за кордоном. Ця робота мала певний успіх.

Зв'язки із художниками і іншими творчими людьми краю також принесли певні здобутки. Зокрема, Андрій Гульовський оздобив розписом інтер'єри замкового палацу у Збаражі; художниця по склу Оксана Чорна виготовила унікальні вітражі, які прикрасили двері фойє і вікна виставочних залів; скульптор Володимир Мельник зваїв погруддя Б.Хмельницького, М.Кривоноса і С.Морозенка; художник С.Ковальчук створив парсуни і портрети князів Збараських, Ф.Несвіцького, Януша Вишневецького, архітектора В.Скамоці та козацьких полковників; Зиновій Мігоцький виготовив макет Збараського замку; художник-кераміст Олександра Магінська-Слободюк створила унікальні панно, які прикрасили інтер'єр ресторану "Легенда" в казематах замкового палацу. Дерев'яні скульптури народного скульптора Володимира Лупійчука, картини художників С.Мамчура, І.Бортника, І.Яворського та роботи інших митців стали надбанням заповідника.

Контакти із емігрантами – вихідцями із Збаражчини, що проживають за кордоном України, дозволили збагатити фонди цінними матеріалами. Так, зокрема, д-р Олекса Вінтоняк, власник видавництва "Дніпрова хвиля" в Мюнхені, подарував ДІАЗу цілий ряд рідкісних видань літератури. Подібні подарунки заповідник отримав від Мирослава Антоюка з Німеччини і Богдана Рогача із

Великобританії. Поповнилися зібрання архівними матеріалами професора Техаського університету д-ра Володимира Жили з США; документами про життя і діяльність секретаря об'єднання українців-збаражан у Канаді з м.Торонто Олекси Задойка; предметами життя і побуту Владики Австралії, Нової Зеландії і Океанії уродженця м.Збаража Кир Івана Прашка. Професор Нью-Йоркського університету Володимир Петришин передав до зібрань заповідника велику кількість картин своєї дружини американської художниці Аркадії Оленської-Петришин, яка родом із Збаражчини.

Науковці заповідника ведуть послідовні пошуки і дослідження матеріалів про національно-визвольну боротьбу на теренах краю. Наслідком такої роботи стало придбання деяких зразків зброї, якою користувалися вояки УПА, документів підпільної реферантури ОУН, яка діяла на Тернопіллі. Значний вклад у фондову скарбницю заповідника зробили церковні громади.

В експозиціях і фондосховищах зберігається значна кількість матеріалів археологічних досліджень території Тернопільської області. Тільки територія Збаражчини представлена матеріалами понад 80-ти археологічних пам'яток. Територія Північно-західного Поділля в межах Тернопільської області в археологічному аспекті надзвичайно багата і цікава. Результати розкопок у співставленні з підйомними матеріалами багатолітніх розвідкових робіт О.Цинкаловського, М.Бандрівського, М.Пелещишина, О.Ситника, Б.Строценка, М.Ягодинської, О.Петровського, Н.Скакун та інших значно збагатили фондові археологічні збірки заповідника.

Активна збиральницька діяльність забезпечила створення різнопланових колекцій: годинників, стародруків, культових речей, ікон, килимів, вишивок, предметів побуту і повсякденного народного вжитку, одягу, ковальських, столярних і гончарних виробів, предметів образотворчого і прикладного мистецтва, зброї, нумізматики, керамічних люльок для паління, кахлю, філателії, тощо.

Частина експонатів поступає до нас у занедбаному, а то й ветхому стані. Це відноситься, насамперед, до предметів образотворчого мистецтва таких, як: ікони, картини, скульптури і інші речі, які потребують негайної реставрації. При заповіднику було створено реставраційну комісію. Роботи по реставрації вела реставраційна майстерня у м.Львові під керівництвом Н.Присяжної. Згодом налагодились ділові стосунки із львівським художником-реставратором Володимиром Магінським. Протягом кількох років ним

реставровано велику кількість ікон і скульптур, у тому числі і відомого майстра середньовіччя Антона Осінського та роботи школи Івана Георгія Пінзеля. На базі реставрованих цінностей із фондів заповідника, майстру присвоєно звання реставратора I-ї категорії.

Фонди науково-допоміжних матеріалів використовуються для науково-дослідницької роботи і об'єднують кілька груп предметів, серед них: документи, книги, періодичні видання, листівки, світлини, буклети, програми і запрошення, афіші, календарі, поштівки, тощо. Всі вони, практично, становлять окремі колекції і використовуються для поповнення експозицій, або створення окремих виставок до політичних і релігійних свят та визначних дат.

Взагалі науковцями заповідника зібрано, систематизовано, вивчено, задокументовано і введено в комп'ютерний облік, згідно книг надходжень та польових описів, понад 20 тис. експонатів, та 32147 одиниць матеріалів археологічних досліджень. Значна кількість цих цінностей розміщена у виставочних залах і доступна для огляду відвідувачами музею. Як у залах, так і в фондосховищах забезпечується температурно-вологісний режим та надійне зберігання експонатів.

На базі заповідника проведено 12 наукових конференцій, в тому числі і міжнародних. Ведеться робота по налагодженню співпраці з міжнародними спорідненими організаціями і окремими вченими дослідниками з метою розширення можливостей наукових досліджень, пошуку архівних матеріалів з історії регіону. Вона полягає перш за все у проведенні міжнародних наукових конференцій, міжнародних археологічних досліджень, у організації пошукових робіт співробітниками заповідника в бібліотеках і архівах зарубіжних країн, у налагодженні особистих контактів з вченими зарубіжжя.

Науковцями заповідника проводяться археологічні дослідження регіону спільно із співробітниками Санкт-Петербурзького інституту матеріальної культури Російської АН, вченими Франції, Польщі і Болгарії. Наукові звіти та матеріали досліджень передано на зберігання і подальше опрацювання у фонди заповідника. Знахідки пам'яток палеоліту, трипільської культури, ранньозалізного віку, слов'янського та давньоруського часу наштотували науковців Інституту українознавства ім. Крип'якевича НАН України та працівників заповідника на створення палеоскансену "Старий Збараж".

Заповідник співпрацює з вченими міжнародної школи гуманітарних

Національний заповідник "Замки Тернопілля". Історія становлення та робота в сфері охорони пам'яток, музейництва та туризму

наук Східної і Центральної Європи, з відділом досліджень античних традицій Варшавського університету, з університетом штату Кентуккі США, археологічним музеєм м. Ісперіх (Болгарія), з лабораторією "Праісторична Європа" Дому археології ім. Жінувес м. Гран-Прісіні (Франція), з інститутом археології Молдови, з музеєм м. Освенцім (Польща), з історичним музеєм м. Кракова, ермітажем Росії, з музеєм війська польського у Варшаві. З деякими з них домовлено про обмін виставками (Ермітаж Росії та м. Гран-Прісіні Франції).

М. О. Островський – директор Дубенського історико-археологічного музею. Фото 1948 року.

2005 рік прийшов до працівників заповідника з приємною новиною. Враховуючи велике значення державного історико-архітектурного заповідника в м. Збаражі у справі збереження особливо цінних об'єктів історії, культури та архітектури, а також його роль у відродженні та розвитку національно-культурних традицій, указом Президента України йому надано статус національного. Тепер це "Національний заповідник "Замки Тернопілля". На території

Тернопільської обл. знаходиться 42 фортеці, що становить третю частину усіх фортець України. Та на превеликий жаль більшість з них вже зруйновані. Але всі вони благають допомоги, просять зберегти. Для чого і потрібно, щоб вони увійшли до складу заповідника. На правах оренди ними повинні зацікавитися інвестори, але не тими пам'ятками, які вже майже реставровані та задіяні в музейній і туристичній галузі, а тими, які потребують масштабних інвестицій для їх реставрації та розвитку туристичної галузі. Звичайно є надії на державні субвенції. Без них аж ніяк не обійтись, бо робіт невпроворот. Але потрібно і самим заробляти гроші. Потрібно дбати про гідне побутове обслуговування поціновувачів старовини. Для цього в заповіднику ведуться роботи по облаштуванню під готель панського будинку ХІХ ст. В казематах замку розмістився ресторан "Легенда" з красивими інтер'єрами

**с. Липа Дубенського р-ну Урочище "Гостра" - місце
знахідни пізньопалеолітичної стоянки.**

Фото 1948 року

старовини.

Пам'ятки НЗ "Замки Тернопілля" включені у туристичний маршрут "Золота підкова України". Двері експозиційних залів Збаразького замку та Вишневецького палацу відкриті для вітчизняних та зарубіжних туристів. Заповідник відвідують і гості України: працівники

**с. Варковичі Дубенського р-ну М. І. Островський на
дослідженнях неолітичної стоянки.**

Фото 1947 року.

дипломатичних місій, посла і керівники держав. У залах замкового палацу в м. Збаражі розміщено 25 експозицій, серед них: "Археологія", "Трипілля краю", "Етнографія", "Ремесла краю", "Зброя", "НумізMATика та боністика", "Килимарство" тощо. Збереженню духовних цінностей нашого народу присвячені експозиції ікон, предметів культового призначення, стародруків та скульптури. Жваву цікавість відвідувачів завжди викликають різьблені з дерева скульптури козацької тематики та шевченкіади народного умільця Володимира Лупійчука, який нажаль, зовсім недавно – 27 квітня, покинув цей світ.

Завдяки активній співпраці, у залах Збараського палацу періодично виставляються експозиції інших музеїв і заповідників. Так нещодавно було урочисто відкрито експозицію, привезену із НЗ "Софія Київська" під назвою "Грані художньої майстерності" на тему мозаїки Софії Київської та архітектури тоталітарної класики.

Звичайно, переважна більшість наших зібрань носить краєзнавчий характер. Це пов'язано із специфікою роботи колективу, спрямованої на тематичне формування музейних експозицій саме такими експонатами, що в якійсь мірі, обумовлено відсутністю інтер'єрного оснащення замкового палацу князів Збараських предметами періоду XVII-XVIII ст., та відсутністю достатніх коштів для організації їх пошуку і вивчення, проектування і виготовлення макетів необхідної атрибутики, а відтак реставрації залів у стилі середньовіччя. Саме в цьому напрямку вирішуються проблемні питання облаштування експозицій замкового комплексу, бо саме на цьому шляху стоять перспективи розвитку музейної справи у заповіднику.

Підвищувати життєдіяльність музейної справи потрібно шляхом організації комплексу заходів з покращення рівня менеджменту та маркетингу, в тому числі виявленню додаткових послуг для залучення нових джерел надходжень, та підвищенню якості обслуговування відвідувачів. Взагалі, потрібна підтримка ініціатив самих працівників музеїв та заповідників у розвитку своєї справи. Також необхідно сприяти розвитку професійності працівників музеїв через організацію спеціалізованих семінарів, круглих столів з представниками туристичної галузі. І, звичайно, ось такі наукові конференції сприяють розвитку галузі та співробітництва, за що і дякую щиро організаторам сьогоднішньої конференції.

Тамара ДМИТРЕНКО

Островський Михайло Іванович – дослідник ранніх поселень на Дубенщині

Дубенщина завдячує М. І. Островському цілою низкою археологічних досліджень і відкриттів та вагомим поповненням фондової колекції предметами археології.

Перші кроки в царині виявлення і дослідження археологічних об'єктів краю – поселень, городищ, стоянок, могильних курганів, майстерень, – він зробив наприкінці 1920-х років і завершив у 1948 році.

М. І. Островського як археолога визначали і польські науковці 1920-30-х років і радянські. У Довіднику з археології України, під авторством І. К. Свешнікова і Ю. М. Нікольченка (Київ, "Наукова думка", 1982), розвідковій роботі М. І. Островського відведено належне місце.

Ним виявлено пізньопалеонтичні стоянки "Липа II", "Липа III", "Липа V" в 1935, 1936 рр.; давньоруський курганний могильник в с. Листвин у 1929 р.; пізньопалеонтичну стоянку в 1930 р.; поховання городоцько-здовбицької культури в 1937 р. в с. Мирогоща і там же давньоруське поселення в 1929 р.; могильник з трупопокладеннями в гробницях з каменю в с. Мокре в 1938 р.; поселення черняхівської культури в с. Острів у 1930 р. і там же давньоруське городище, оточене кількома валами і ровами, відоме з кінця XIX ст.; майстерню крем'яних серпів у с. Будяки в 1936 р.; курганний могильник комарівської культури з дев'яти насипів у с. Дитиничі в 1940 р.; поселення черняхівської культури в м. Дубні на Сурмичах; городище літописного міста Дубен у 1946 р.

У довіднику зазначені лише ті пам'ятки, які пізніше підтверджувались розкопками фахівців наукових установ Академії Наук УРСР і СРСР. М. І. Островський дослідив значно більше об'єктів, і весь знайдений ним матеріал осів у фондах історико-археологічного музею м. Дубна та склав основу археологічної колекції 1929-1948 років.

У 2000 році родич М. І. Островського – самобутній фольклорист Микола Йосипович Якубчук з м. Кременця, передав у фонди Державного історико-культурного заповідника м. Дубна домашній архів дослідника, ряд цінних книг та посібників з мистецтвознавства.

З-поміж родинних фотознімків кінця ХІХ – поч. ХХ ст., зображень М. І. Островського на розкопках і під час роботи зі знахідками, знайшлося два рукописи, один з яких – “Автобіографію” – доцільно подати без змін: “Народився я в сім’ї медичного фельдшера Островського Івана Павловича 6 серпня 1897 року в м. Дубні Волинської губернії. Навчатись почав у місті Острозі, де в той час жили мої батьки.

Початкову освіту завершив у 1909 році і вступив до Острозької гімназії. У 1913 році помер мій батько, і сім’я залишилась без будь-яких засобів на існування. Мені довелось навчатись самому і ще заробляти репетиторством для підтримки сім’ї.

У 1915 році, під час евакуації м. Острога перед наступаючим німецько-австрійським фронтом, моя сім’я, разом з іншими біженцями, потрапила до Києва. Там я вступив до гімназії, організованої для біженців, яка в 1917 році реорганізувалась у 5-ту гімназію “Общества преподавателей”, і закінчив її в 1918 році. У цей час моя сім’я переїхала в м. Кам’янець-Подільський, де мій брат служив на пошті. Тут я вступив на агрономічний факультет місцевого університету, навчався 2 роки і перейшов на 3-й курс. Йшов 1920 рік. Саме тоді я захворів на черевний тиф і ще зовсім не відійшовши від хвороби, був заарештований білополяками з кількома студентами. Нас звинувачували у симпатіях до червоних. У в’язниці захворів сипняком і на додаток – запаленням нирок. Мене та інших хворих викинули напівживими з в’язниці, а після одужання знову інтернували і відправили в Тернопіль. Там я просидів місяць за ґратами, але після звільнення повернутись до університету не зміг, бо мені було наказано виїхати у місце народження – в місто Дубно, а на той час ці дві території вже розділяв кордон. Про науку в польській вищій школі годі було й думати, бо оплата за навчання була надзвичайно високою. Мені знову довелося заробляти на життя репетиторством, а влаштуватись на будь-яку роботу не вдавалось – поляки не терпіли українців. Пробував я вступити на заочні студії в Празький університет, але отримавши проспект з Чехії, відразу був викликаний поліцією в комендатуру, де мене “переконали”, що коли я не відмовлюсь від свого задуму добром, то мене відпровадять до іншого “університету” – в’язниці. У Дубні якраз будували нову в’язницю, і поляки говорили, що це “університет” для українців. Але всі ці труднощі не зламали мого прагнення до освіти: я почав навчатись самотужки. Ще в середній школі я любив історичні науки – особливо археологію. Так

я діставав книжки, де міг, і вчився. Багата історична минувшина Волині та велика кількість археологічних пам'яток ще більше захочувала мене до їх вивчення. Я почав збирати їх в околицях Дубна і в самому місті. Протягом кількох років мені вдалося згромадити значні збірки. Довідавшись про них, польські археологи, бажаючи використати моє знання регіону, запропонували мені, на договірній основі, працювати в Варшавському археологічному музеї, даючи змогу досліджувати археологічні пам'ятки Волині як науковому співробітнику Варшавського археологічного музею, за що вимагали віддавати все, що знайду на досліджуваних мною територіях. Але коли я зробив відкриття нової археологічної індустрії в с. Липа на Дубенщині, де я проживав, умовно залишили мені знайдений мною пам'ятник до опрацювання. У 1938 році я брав участь у розкопках Варшавського археологічного музею в Келецькому воєводстві в селі Межановіцах Опатовського повіту, де стаціонарно досліджувалась неолітична стоянка та селище ранніх слов'ян IV ст. н. ери. Так я працював і вчився на практиці, досліджуючи Дубенщину, Рівненщину, Кременеччину до того часу, коли в 1939 році возз'єдналися Західні області в єдину Українську Радянську республіку. На з'їзді музейних працівників у 1940 р. я вперше повідомив про моє відкриття нової археологічної культури, і вчені виявили великий інтерес до названої мною "Липської" індустрії. З 1939 року, за дорученням Тимчасового місцевого управління, я реорганізував існуючий музей у Дубні і залишився в ньому працювати завідувачем до початку німецької окупації 1941 року. Напередодні евакуації з міста, Дубенський РККП(б)У залишив мене в Дубні і доручив зберегти всі цінності музею. Ще до початку евакуації я спакував усе найцінніше в музеї і вивіз в навколишні села, а що було можна, закопав у скриньках у Дубні. Під час німецької окупації я працював директором музею і, користуючись тим, що німецькі загарбники не цікавилися музеєм, я підібравши вірних людей, продовжував вивозити і ховати все найцінніше. Таким чином були врятовані всі археологічні колекції, зібрані мною ще за Польщі. Нарешті я сам втік із Дубна і переховувався в селі Липа, звідки була родом моя дружина. 17 березня 1944 року, коли німців прогнали, я повернувся в Дубно і відразу заопікувався музеєм: зібрав те, що вціліло з господарчого майна та забезпечив від знищення бібліотеку, бо будинок музею був дуже пошкоджений під час боїв за Дубно. До весни 1944 року всі переховувані експонати були звезені в музей, і

**Островський Михайло Іванович – дослідник ранніх поселень
на Дубенщині**

до кінця липня музей вже почав працювати в нормальному ритмі.

У 1944 році мене призначили заступником голови Дубенської районної надзвичайної комісії по розслідуванню злочинів німецько-фашистських загарбників на території Дубенського району. У 1946 році був учасником Київської археологічної сесії Інституту Археології АН УРСР. У цьому ж році досліджував археологічні пам'ятки в селі Людвигівці Шумського району Тернопільської області за викликом Кременецького музею на підставі відкритого листа Інституту Археології АН УРСР.

У 1948 році брав участь у стаціонарних розкопках на території Дубенщини як член комплексної археологічної експедиції Львівської філії АН Інституту Археології АН УРСР під керівництвом професора М. Ю. Смішка. Тоді ж, у складі комплексної археологічної експедиції, очолюваної вченим секретарем Інституту Археології АН УРСР М. Я. Рудинським, досліджував території Рівненської та Тернопільської областей.

Посаду директора Дубенського музею займав до кінця 1948 року, а в 1949 році, за згодою Управління Музеїв у Києві, був переведений директором Кременецького музею.

У травні 1950 року брав участь в історичній сесії у Львові, організованій Інститутом Археології АН УРСР.

За період з 1949 по 1950 роки привів до ладу приміщення музею і побудував нову експозицію.

У 1950 році звільнений з посади директора музею і переведений науковим співробітником. Наприкінці 1950 року був відряджений до Києва для впорядкування справи з експозиційними планами історичного відділу Кременецького музею.

У квітні 1951 року звільнений з посади наукового співробітника Кременецького музею згідно наказу облкультвідділу.

У травні 1951 році проводив археологічні дослідження в м. Кременець (Замкова Гора) і біля села Фещуки Кременецького району як позаштатний науковий співробітник Кременецького музею за відкритим листом Інституту Археології АН УРСР.

У 1952 році брав участь у побудові експозиції Кременецького музею, зокрема відділів: «Первісне суспільство», «Ранні слов'яни» та феодалізму.

З січня 1953 року по 15 жовтня 1953 року працював макетником в артілі «Червоний жовтень».

Навіть між стислими рядками автобіографії проглядається

упереджене ставлення тодішньої владної системи до працівників, які мали нещастя жити і навчатись до вересня 1939 року. Але, не дивлячись ні на що, М. І. Островський продовжував заняття своєю улюбленою справою. Відомо, що працюючи в Крем'янецькому музеї, він зробив чимало відкриттів і віднайдення місця розташування стародавнього міста Данилова в околицях Кременця – одне з них.

Лариса КВАСЮК

Євангельська програма святкового ряду іконостасу XVIII століття Покровської церкви села Лючин з фондів Острозького краєзнавчого музею

Євангеліє - одне з основних джерел іконопису, оскільки в ньому розповідається про земне життя і смерть втіленого Бога, а втілений Бог, значить, зображуваний. Ікона, як і Євангеліє, - це розповідь про людину і Бога, це прагнення передати духовний зміст, втілити на феноменальному рівні те, що не можна втілити – вічне буття. Для православної традиції, яка сформувалася на основі візантійської, була істотною не лише зовнішня форма, а й вираження внутрішнього, глибинного релігійного смислу, який іконописець черпав з Євангелія. Зауважимо, що покоління людей сприймають незмінні цінності християнства, Святе Письмо по-своєму, у поняттях і традиціях свого часу, своєї країни і тим змінюють систему правил, норм для передачі релігійного смислу. У той час, коли в Україні з'являються переклади Євангелія на народну мову, "Учительні Євангелія", ікона теж "перекладається": переймає риси народної культури, світогляду, художніх традицій, а тому вона є вторинним стосовно Святого Письма текстом і постає як розширення вихідного або його скорочення (при обов'язковому збереженні головного смислу).

В нашому дослідженні на прикладах ікон святкового ряду іконостасу XVIII століття Покровської церкви села Лючин Острозького району Рівненської області, що зберігається у фондах Острозького краєзнавчого музею [19], спробуємо показати Євангеліє як джерело іконопису.

**Євангельська програма святкового ряду іконостасу XVIII століття
Покровської церкви села Лючин з фондів Острозького краєзнавчого музею**

Святковий ряд іконостасу, який ми розглядаємо, присвячено дванадцятьом особливо шанованим святам богослужбового року. Одні з них згадують події земного життя Спасителя: “Поклоніння волхвів”, “Хрещення”, “Преображення”, “Вхід Господа в Єрусалим”, “Воскресіння Ісуса Христа”, “Вознесіння Ісуса Христа”, “Сходження Святого Духа на апостолів”. Інші показують життя Божої Матері і називаються Богородичними: “Різдво Богородиці”, “Стрітення”, “Введення в храм Пресвятої Богородиці”, “Благовіщення”, “Вознесіння Богородиці” [19].

Ікона “Введення до храму” розповідає про один із Богородичних празників, темою якого є дитячі та юнацькі літа Пресвятої Марії. Євангеліє нічого не говорить про подію Введення у храм. Тема ікони має свою основу в традиції церкви, її апокрифічних книгах, передусім у Протоєвангелії Якова і Псевдо-Євангелії Матвія [23; 40, 71-74, 101-106]. З них дізнаємося, що новонароджену Марію присвячують Богові і з третього року життя виховують у храмі: “Коли було їй два роки, Іоаким хотів було віддати її в храм, але Анна просила його зачекати з виконанням обіцянки ще на один рік. А коли виповнилося три роки, покликали дочок єврейських з речами в руках і повели юну в церкву. Зустрів її ієрей і благословив. Посадили її на третій сходинці вітлярній і почала перебирати ногами Марія від радості. І пішли батьки її, і дивувались, і прославляли Бога, що не повернулась юна назад. І була вона в церкві Господній як голубка, і приймала вона там їжу з рук ангелів. Коли ж стала вона нареченою, архієрей, за велінням ангела, скликав усіх нежонатих чоловіків і наказав кожному принести з собою жезл, на якому Бог і відкриє, кому з них взяти Марію. З жезла Йосипа розцвіла лілія, а з неї вилетів голуб. “Я старий, - сказав Йосип, - а вона юна - та й дітей уже маю, не бути б посміховиськом перед синами Ізраїля”. Але священик сказав йому: “Бійся Бога, Йосипе, згадай, що було Дафану і Авірону за напучування”. І взяв він дівчину на збереження. “Це я прийняв тебе, - сказав він Марії, - від церкви Бога мого і залишу тебе у домі своєму; іду я та з часом прийду до тебе, нехай збереже тебе Господь нині і довіку” [4; 105].

Основою християнського свята, яке репрезентує друга ікона святкового ряду іконостасу, є подія Благовіщення [19]. Джерела іконописного зображення, яке розглядаємо, знаходимо у Святого Луки (1;26-38), а також в апокрифічних Євангеліях. Зокрема, Протоєвангеліях Якова і Псевдо-Матвія. Необхідно було “прясти пурпурові нитки для храмової завіси і за закликком ієрея відшукати

сім непорочних дівиць. Згадав при цьому ієрей і про Марію, і привели її в церкву. Кинули жереб, хто повинен прясти пурпурові нитки і жереб впав на Марію. І взяла вона справу і повернулася в дім свій" [23; 36-49]. Одного разу, каже інший апокриф, взяла вона водоніс і пішла почерпнути води, і голос був до неї: "Радуйся, обрадована, Господь з тобою, благословенна ти в жонах". Марія оглянула все навколо і побоявшись пішла у дім свій. Поставила водоніс з водою, сіла і пряла пурпурові нитки: і ангел Господній знову став перед нею, кажучи: "Не бійся, Маріам, отримала ти благодать від Бога: зачнеш у череві і народиш сина і назвеш його ім'ям Ісус". Марія, почувши це, подумала: "Як буде це, коли чоловіка не знаю?". І відповідав їй ангел, кажучи: "Сила бо Господня осинить тебе..." [23; 71-74]. Отже, за сказанням Первоєвангелія Якова, Богородиці було два благовістя, за Євангелієм же Псевдо-Матвія було ще й третє передвістя - в колі дівиць, які запрошені були прясти пурпурові нитки для церковної завіси.

Ікона "Поклоніння волхвів" [19] присвячена Христовому Різдву – події, яку християни вважають найважливішою в історії людського роду, бо вона започаткувала християнську віру і стала вихідною точкою, від якої означають події світу. Про обставини народження немовляти із Назарету дізнаємось у Євангелії від Луки (2;1-20), Матвія (2;1-12). Сюжет та спосіб його трактування художником в іконі переймається з Євангелія через посередництво богослужіння, яке орієнтує на те, щоб усіма засобами мистецтва налаштувати людину на переживання цієї події: в надвечір'я свята читається текст від Матвія (1;18-25), а після Різдвяної літургії - Євангеліє від Матвія (2; 1-12) [16]. Ці тексти знаходяться у зв'язку з євангельським переказом. Ікона використовує і апокрифічні подробиці: про вертеп і бабу Соломію. До таких відноситься і поклоніння волхвів, що має зв'язок з Первоєвангелієм Якова і яке в найдавніших варіантах не поєднувалося з Різдвом Христовим, а представляло окремий сюжет [23; 183, 37-38, 39].

В інших іконах на свято Різдва можна зустріти й інші апокрифічні подробиці. Це, по-перше, сказання з Прото-Євангелія Якова і Псевдо-Матвія про бабу Соломію, яка хотіла переконатися в дійстві Богоматері і вклала руку свою в лоно її, і тільки молитва і дотик немовляти врятували її. Отже, ікона "Різдво Христа" має свою основу в Євангелії й апокрифах. Серед останніх слід назвати й апокрифічні сказання про присутність у печері, де народився Спаситель, вола і осла. Ці

**Євангельська програма святкового ряду іконостасу XVIII століття
Покровської церкви села Лючин з фондів Острозького краєзнавчого музею**

тварини стояли біля ясел, своїм диханням зігрівали немовля від зимової заметілі і так служили своєму Владиці і Творцю. Ця розповідь з Міней проникла в народ, у його перекази і передавалася українцями майже дослівно. Тому ми і знаходимо бика на іконі «Поклоніння волхвів».

У центральній частині ікони «Хрещення Ісуса Христа» [19] зображений Спаситель, який опустився на одне коліно на березі ріки і заходить у воду Йордану. Євангеліст Матвій каже, що Спаситель прийшов на Йордань до Івана і вимагав від нього хрещення. Іван спочатку стримував його, а потім хрестив. І, хрестившись, Ісус вийшов із води, і відкрились йому небеса, і побачив Духа Божого, який сходить як голуб і спустився на нього. Це голос з неба, який казав: це син мій улюблений (Матв.3;13-17), (Марка 1;9-11), (Луки 3;21-22).

Ікона «Стрітення» [19] має своїм євангельським джерелом текст від Луки (2;22-40), де мова йде про те, як Марія і Йосип принесли 40-денного Ісуса в храм, у якому жила пророкиця Анна.

Ікона «Вхід Господа в Єрусалим» [19] виявляє стійкість у своїх іконографічних формах. Подію, зображену на іконі, описують Євангелія від Матвія (21;1-2), Марка (11;1-10), Луки (19;29-38), Івана (12;12-18).

Не на Святе Писання, а на апокрифічне Євангеліє Якова спирається ікона «Різдво Богоматері» [4]. Довготривала неплідність Анни, матері Святої Діви, обіцянка присвятити немовля на служіння Богу, Введення її в храм, виховання, яке вона отримала серед дів ізраїльських, які жили у святому місці, обітниця перебування в дівстві, обряди заручення з Йосифом - все це було викладено у Первоєвангелії Якова і зустрічається майже у тому ж вигляді у Євангелії про народження Марії, в історії народження та дитинства Спасителя. Особливо нагадує про це драматичний опис народження Самуїла, що міститься в першій книзі Царств. Батьки Марії, Іоаким і Анна, дожили благочестиво до глибокої старості і були бездітними. Цим як іудейська, так і християнська старовина хотіли показати, що пізнароджена дитина вже не плід чуттєвої похоті, а справжній дар неба.

«Був чоловік в Ізраїлі дуже багатий на ім'я Іоаким і приносив він дари свої Господу. То був день великий - всі сини Ізраїля принесли дари свої. Але жертва Іоакима була відхилена на тій основі, що у нього не було потомства. І постав перед ним Рувим, кажучи: "Не

слід тобі приносити дарів твоїх раніше нас, бо потомства не маєш ти в Ізраїлі". І ось він, ображений перед сонмом ізраїльським, залишив храм та усамітнися в пустелі, постив тут сорок днів і сорок ночей. "Не підійду, - казав, - ні до їжі, ні до питва, аж поки не зглянеться на мене Господь Бог мій".

У час його відсутності Анна також плакала через свою бездітність. І вона, замість того, щоб веселитися з ізраїльтянами, сумувала, але служниця втішала її, переконувала зняти одяг печалі і одягнути святковий. І склала Анна одяг свій печальний і одягнулася в обручальний, і біля дев'ятої години увійшла в сад проходиться і сіла під єдиним деревом, під дафною - і почала молитися: "Господи, Саваофе, почуй молитву мою, благослови мене, як благословив Сарру". І побачила Анна гніздо пташине на дереві дафні і заплакала, благаючи: "Горе мені! Кому подібна я! Заклятою народилася я перед синами Ізраїля. Кривдили, дратували і нарешті геть вигнали з церкви Бога мого. Горе мені бідній! Кому подібна я? Птахам? Але і птахи небесні плодючі перед тобою, Господи! О, горе мені! Кому я подібна? Звірам? Але і звірі земні плодючі перед тобою, Господи! Навіть море і те породжує хвилі. Навіть земля й та приносить плоди свої кожний рік і благословляє тебе, Господи!". Під час цієї високої молитви постав перед нею ангел і оголосив, що почув Господь молитву її. І вигукнула Анна: "Живий Господь Бог мій: як народжу стать чоловічу чи жіночу, принесу плід Господу Богу моєму і буде служити він в церкві Його всі дні життя мого". У той же час ангел з'явився Іоакиму і сповістив, що жінка його зачне і народить, і славний буде плід її по всій землі – і звелів йому йти у дім свій. І прийшов Іоаким з гори і закликав пастирів своїх і сказав їм: "Приведіть мені дев'ять агнів чистих і непорочних і дванадцять биків чистих і непорочних - нехай будуть вони дванадцятьом іереям і старцям, і сто козлів – нехай будуть вони для всіх людей". І прийшли до Анни два вісники і сказали: "Се Іоаким, чоловік твій йде зі стадами". І чекала Анна при воротах Іоакима, і як побачила його, що йде зі стадами, підбігла до нього й охопила і вигукнула: "Господь, благослови мене: я вдовиця безплідна в череві прийму". І відпочив Іоаким у домі своєму перший день і наставив на розум жінку свою Анну, і на ранок приніс Іоаким дари свої. І прийшов час родити Анні і родила вона і запитала бабу: "Що родила?" "Жіноча стать" - відповіла бабка. І сповнилися дні і очистилася Анна і дала груди дівці і назвала Марією. День від дня міцнішало дитя. Тепер Анна - мати, а тому може сміливо явитися

**Євангельська програма святкового ряду іконостасу XVIII століття
Покровської церкви села Лючин з фондів Острозького краєзнавчого музею**

перед жінками Ізраїлю. Хто повідомить синам Рувима, каже вона, що Анна годує грудьми. Чуєте, чуєте, дванадцять колін Ізраїля, що Анна годує грудьми» [11]. Такою була розповідь Первоєвангелія про народження Богоматері. Отже, християнське мистецтво має тісний зв'язок із змістом апокрифів.

Євангельська оповідь про Преображення - Євангеліє від Матвія (17;1-9) визначила основні риси зображеного на іконі [23].

Ікона «Сходження Святого Духу на апостолів» має євангельський сюжет. Про Воскресіння Христа говорять євангельські тексти Марка (16;1-15), Івана (20;11-17), Луки (24;1-13) [21]. Способом представлення цих подій у мистецтві візантійському і російському є ікона «Зішестя Христа в пекло». Ікона «Воскресіння» [19], яку можна пов'язати з західним мистецтвом, показує народні уявлення про цю подію.

Ікона «Вознесіння Богородиці» [19] як така, що має відношення до «Успіння Богородиці», не має прямих текстів у новозавітному каноні. Джерелом даного зображення стали апокрифічні подробиці про смерть Божої Матері Святого Івана Богослова (твір невідомого автора кінця III - початку IV століття), а саме такі перекази: 1. Одного разу, коли Марія за звичаєм прийшла до гробу Господнього, і відкрились перед нею небеса і злетів до неї ангел господній Гавриїл: «Ось тобі, - сказав він, - пальмова гілка. Я приніс тобі її з раю Господнього. Накажи нести її собі перед гробом своїм, коли третього дня будеш розлучена з тілом»; 2. За пізнішими переказами, Фома встиг явитися до гробу Божої Матері тільки на сьомий день після її представлення; 3. Божка Матір, що возносилася, встигла кинути Блаженному Фомі той пояс, яким опоясували ангели її святіше тіло. Іншим ангелам Фома заявив, що там немає її речистого тіла, де вони поклали. Розгнівані його невірою їх свідчень вони приступили до гробу, відвалили камінь, але там нікого не знайшли і не знали, що сказати переможним словам Фоми; 4. За трапезою апостолів з часів Воскресіння був такий звичай: вони залишали незайнятим одне місце і на нього клали частину хліба в пам'ять Ісуса Христа, який називався частиною Господа. Вставши із-за столу і піднявши частину Господню, вони славили велике ім'я Пресвятої Трійці і закінчували молитвою: Господи, Ісусе Христе, допоможи нам, а потім з'їдали частину Господню як благословіння Боже. Так було і в Гефсиманії, коли апостоли зібрались і сиділи за столом і лише думали і вели бесіду про те, куди поділося із гробу Господнього її пречисте тіло.

По закінченні столу, коли вони славили Пресвяту Трійцю, перед ними постала в повітрі Пречиста Діва з багатьма ангелами. «Радуйтеся!» - сказала вона, - «Я є з вами у всі дні!». Апостоли, сповнені радістю, замість Господа Ісуса Христа, скрикнули: «Пресвята Богородице, допоможи нам!». З того часу повірили апостоли святої церкви, що Матір Божа на третій день воскресла і ангели взяли її на небо. 5. Після того апостоли на хмарах кожен повернувся в свою сторону. 6. Сам Господь з'явився і взяв душу Богоматері, щоб віднести її в рай [4]. Ікона «Вознесіння Богородиці» вважається варіантом західного католицького мистецтва, у той час, як ікона «Успіння», – східного.

Євангеліє від Марка (16;15-20), Луки (24;51-52), Дії святих апостолів (1;9-11) розповідають про подію, яка стала головним змістовим центром ікони «Вознесіння» [19]. Ні в Писанні, ні в Діяннях не сказано про те, що Богоматір була присутня при цьому Вознесінні на Елеонській горі. Між тим, ікона зображає цю присутність Божої Матері, її участь у святі. Можна навести ще і такий приклад зв'язку ікони з апокрифами: ікона з села Лисичинів 1631 року Львівської області, яка зберігається в Національному музеї у Львові, має зв'язок з апокрифічним Євангелієм Никодима, що виявляється у поєднанні сцени Вознесіння Христа і Зішестя Христа в пекло. Ось такий внутрішній зв'язок християнських апокрифів з іконописними зображеннями. Якщо апокрифічним сказанням не можна надати значення суворо історичних фактів, то, очевидно, і пісні, і іконопис отримують дещо інше значення. Визнаючи в апокрифах перш за все твори поетичного чуття, благочестивої і споглядальної творчої думки, ми повинні прийти до переконання, що й іконопис, перш за все, втілення тієї ж християнської поезії і того ж захоплюючого споглядального духу.

Отже, на семантичному рівні ікона XVI-XVIII століть втілює зміст канонічних та апокрифічних Євангелій з їх розповідями про життя Ісуса Христа та Богородиці. Майстри ікон були письменні, читали Святе Письмо, а тому відображали його зміст через малярство свідомо – як втілення певних ідей у межах християнської релігії, східної обрядовості. Вони, як і покоління людей, сприймали незмінні цінності християнства, Новий Заповіт по-своєму, у традиціях свого часу, своєї країни, а тому й ікона, оскільки пов'язана з Євангелією, теж приймала риси народу, його світогляду, художніх традицій. Так в іконах XVIII століття, які ми розглядали, нами знайшла свій вияв суто євангельська теологія ікони, якої дотримувались

Євангельська програма святкового ряду іконостасу XVIII століття
Покровської церкви села Лючин з фондів Острозького краєзнавчого музею

східнохристиянські майстри образів: життя християнина в цьому світі є підготовкою до вічності, а отже, земне буття і довкілля може стати середовищем дії Святого Духа і заслуговує на відображення в іконі в правдивому, а не спотвореному деформаціями вигляді. Це не той реалізм, який би свідчив про приземлення ікони, а швидше той реалізм, який підтверджує присутність божественного елемента на землі. Така ікона є реальною в тому сенсі, що реальним є Бог, його святі, усі події, які мали місце в євангельські часи.

У руслі богословської програми ікони епохи XVII-XVIII століть як наближення до реалій життя євангельських подій, можна розглядати і вплив апокрифів на іконопис, в якому виявилось зближення іконопису з народним світоглядом через перекази, легенди, сказання. Україна не знала такого контролю над сферою релігійною, як це було в Росії, що зумовило як могутній народний струмінь, так і проникнення через нього апокрифів. Це сприяло виробленню іконою відповідної мови, яка була цікава для споглядання віруючих не менше, ніж ікона, заснована на безкомпромісному повторенні минулих зразків. Адже зображене на ній було не далеке, не чуже, а тому наснажувало на теплішу і відданішу молитву до Бога.

Література

1. Адріанова В. Євангеліє Фоми въ старинной украинской литературѣ - СПб., 1909. – 47 с.
2. Альбовъ М. Объ апокрифическихъ Евангеліяхъ // Христианские чтения. - 1871. - №8. - С. 43-106.
3. Апокрифы древних христиан: исследования, тексты, комментарии. - М.: Мысль, 1989. – 334 с.
4. Барсовъ Е. О воздѣйствии апокрифовъ на обряд и иконопись / Журнал Мин. Нар. Просвещения. - 1885. - №1-2. - С. 35-48.
5. Бокадоров Н. Хожденіе Богородицы по мукамъ. – К., 1904. – 58 с.
6. Буслаев Ф.И. Сочинения по археологии и истории искусств. – СПб., 1910. - Т.2: Исторические очерки русской народной словесности и искусства. – 455 с.
7. Вега: Апокрифические сказания о Христе. - СПб., 1912. - Ч. I: Книга Никодима. – 100 с.
8. Взаимодействие литературы и изобразительного искусства в Древней Руси // Труды отдела древнерусской литературы. - М-Л.: Наука, 1966. - Т. XXII.- 471 с.; Т. XXVIII. – 539 с.

9. Владимиров П.В. Взаимная связь апокрифической иконографии, древне-русской литературы и народной словесности // Труды IX Археологического съезда в Киеве. 1899. - М., 1902. - Т. 2. - С. 129-130.
10. Катрій Ю.Я., о ЧСВВ. Пізнай свій обряд! - Рим – Аугсбург, 1992. - 2-е вид. – 485 с.
11. Кирпичниковъ А.И. Взаимодѣйствіе иконописи и словесности народной и книжной. - М., 1895. – 17 с.
12. Кирпичниковъ А.И. Сказанія о житіи Дѣвы Маріи и ихъ выраженіе в средневѣковом искусстве // Журнал Мин. Нар. Просвещенія. - 1883. - №7. - С. 16-66.
13. Круг Г. Мысли об иконе. - М., 1997. – 158 с.
14. Мансветовъ К., диякон. Иконы господнихъ праздниковъ. - СПб., 1855. – 66 с.
15. Мирон. К исторіи южно-русскихъ апокрифическихъ сказаній // Киевская старина. - 1894. - № 12. - Т. XLVII. - С. 425-444.
16. Покровский Н. Евангліе в памятниках иконографии. - СПб., 1892. – 496 с.
17. Покровский Н. Очерки памятниковъ христіанской иконографіи и искусства. - СПб., 1900. – 481 с.
18. Сахаровъ В. Апокрифическія и легендарнія сказанія о Пресвятой Дѣвѣ Маріи особенно распространенныя въ древней Руси // Христіанское чтение. - 1888. - № 8. - С. 281-331.
19. Святковий ряд іконостасу XVIII століття Покровської церкви села Лючин Острозького району.- Фонди Острозького краєзнавчого музею Рівненської області, ф. V х, оп. 879, спр. КН 13904, арк. 1-12.
20. Сперанскій М. Славянскія апокрифическія еванглія. - М., 1895. – 137 с.
21. Сперанскій М. Южно-русскіе тексты апокрифическаго евангелія Фомы // Чтенія в Истор. обществѣ Нестора-лѣтописца. - К., 1899. - Кн. 13. - С. 169-185.
22. Франко І. Апокрифічне Євангліє псевдо-Матвія і його сліди в українсько-руській письменстві // Записки наукового товариства імені Шевченка. - К., 1900. - Т. XXXV і XXXVI. - С. 1-32.
23. Франко І. Апокрифи і легенди з українських рукописів // Пам'ятки українсько-руської мови і літератури. - М., 1899. – 435 с.
24. Янчук Н. Къ вопросу объ отраженіи апокрифовъ в народномъ творчествѣ // Извѣстія отдѣленія русскаго языка и словесности

Микола КОСТРИЦЯ

Історико-культурна спадщина Житомирщини – важливий об'єкт туризму

Висвітлюється роль історико-заповідної спадщини Житомирщини у становленні туристсько-рекреаційного комплексу області. Описуються актуальні та потенційні історико-культурні ресурси регіону для розвитку туризму.

Утвердження України як незалежної держави нерозривно пов'язане з плеканням національної культурної спадщини. Це одна із передумов нашого шляху в майбутнє.

Конституцією України, чинним законодавством визначено, що усі пам'ятки історії та культури, які знаходяться на території України, охороняються Державою.

Україна, як член Конвенції "Про охорону всесвітньої культурної і природної спадщини" зобов'язалася забезпечувати охорону, збереження в належному стані культурної спадщини, що розташована на її території.

На сьогодні під державну охорону взято понад 150 тисяч нерухомих пам'яток історії та культури, у тому числі 15 600 пам'яток архітектури і містобудування, з яких Софійський собор з ансамблем споруд та Києво-Печерська лавра, а також історичний центр м. Львова включені до Списку всесвітньої спадщини ЮНЕСКО, а 3 541 об'єкт належить до категорії пам'яток національного значення.

Найсерйознішою проблемою пам'яткоохоронної сфери сьогодні лишається її правове забезпечення, у тому числі й гарантії недержавних інвестицій до справи утримання, охорони, реставрації та використання пам'яток історії та культури.

Вирішення цієї проблеми на сучасному європейському рівні має забезпечити Закон України "Про охорону культурної спадщини", прийнятий Верховною Радою України 16 березня 2000 року. Цей закон забезпечує не тільки правові й організаційні засади охорони пам'яток, але й створює економічну основу ефективної пам'яткоохоронної та реставраційної діяльності. Зокрема, законом передбачено вилучення

з оподаткування сум, спрямованих цільовим призначенням і використаних на охорону й реставрацію пам'яток; звільнення від оподаткування і надання субсидій неприбутковим організаціям, що працюють в сфері охорони, реставрації та використання історико-культурної спадщини.

Зрозуміло, що прийняття Закону – це лише перший крок до створення дієвої пам'яткоохоронної системи. Наступним – є завдання заставити служити історико-заповідну спадщину Житомирщини для розвитку в регіоні туризму – важливої галузі сучасного господарства.

Україна споконвіку розвивалася на перехресті західної й східної культур, що зумовлено її географічним пограниччям. В Україні – велика кількість пам'яток архітектури, зон садово-паркової, ансамблевої культури всесвітнього значення. Разом з тим чимало пам'яток української культури співвідносні з культурами європейських народів. Протягом століть в Україні мало місце переплетіння мистецьких шляхів і взаємовпливів, нагромаджувався художній досвід, збагачувалися смаки¹.

Важливе місце у культурно-історичній спадщині посідає Житомирщина. Але на превеликий жаль туристсько-рекреаційні можливості області досі практично не враховуються в поточних та стратегічних планах соціально економічного розвитку регіону.

Дійовим прикладом відношення до історичної пам'яті може слугувати діяльність Президента України В. Ющенка, який ініціював створення на базі споруд колишнього заводу "Арсенал" Національного історико-культурного заповідника, де будуть зосереджені витвори мистецтва, експонати матеріальної і духовної культури українського народу від часів трипілля до сьогодення.

Серед першочергових загальнодержавних справ – відродження Хортиці і створення у Чигирині меморіально-туристичного комплексу, присвяченого Богдану Хмельницькому. Ці приклади свідчать про те, що нові керівники держави насправді повертаються обличчям до проблем духовного відродження, і вбачають у цьому один із стратегічних напрямків становлення України як насправді самостійної, суверенної і важливої геополітичної європейської держави.

Але державна політика стосовно духовного відродження має наповнюватися таким же конкретним змістом і в регіонах України, кожен з яких має свої особливості і принади. Не є винятком і Житомирщина – один з центрів етногенезу слов'янства. Протягом багатьох століть головним містом краю був Житомир, який завжди

відігравав роль своєрідних “західних воріт” столиці нашої держави Києва. Цю почесну роль він виконує і сьогодні. Отож має відповідати такому історико-географічному положенню. Саме виходячи з вище названого, непересічним завданням є кардинальний розвиток туристичного потенціалу, який окрім важливого духовного значення, і патріотичного виховання громадян, є одним з факторів прискореного економічного розвитку Житомира ².

З огляду на сказане, є нагальним вирішення ряду невідкладних завдань.

По-перше, Житомир має унікальне, одне з кращих в Україні, художнє зібрання, в якому представлені полотна і витвори мистецтва світового значення. Але більшість з цих творів десятиліттями лежать у запасниках і недосяжні для житомир'ян і гостей міста. Намагання розмістити картинну галерею в будинку колишнього магістрату ні до чого не призводять вже понад два десятиліття.

По-друге, вже 16 років юрмиться у пристосованих приміщеннях Житомирський літературний музей, хоча внесок краю у літературний пантеон України досить вагомий. Згадаймо хоча б імена Лесі Українки, Володимира Короленка, Джозефа Конрада, Максима Рильського, Юзефа Крашевського...

По-третє, обласний краєзнавчий музей займає приміщення колишнього вікаріату, який повинен бути повернений згідно Указу Президента віруючим. Те ж стосується і музею Природи, який розміщується у будівлі Хрестовоздвиженського храму. До речі, експозиція цього музею створювалася видатними вченими і природознавцями ще з кінця ХІХ ст. і є теж однією з найкращих в Україні ³.

Отож постає законне питання де розмістити ці безцінні музейні скарби? Як розірвати замкнене коло? Звичайно, для названих музеїв порожніх приміщень в місті немає. Якби держава мала сьогодні необхідні бюджетні кошти, то могла б побудувати для них власні нові приміщення. Але потрібно виходити із реалій сьогодення.

На нашу думку вирішення цього давно назрілого і злободенного питання вбачається у наступному: коли в державі йде активний процес демілітаризації, для духовних і культурно-мистецьких потреб міста цілком можливо було б використати комплекс так званого колишнього Архієрейського подвір'я (у ХІХ столітті – філія Почаївської лаври). В ньому протягом останніх 80 років містилися різноманітні установи і підрозділи військового відомства.

Що являє собою Архієрейське подвір'я, що займає більшу

частину кварталу в межах сучасних вулиць Великої Бердичівської, Михайлівської, Бориса Лятошинського, Московської та Івана Кочерги.

Історія Архієрейського подвір'я, а точніше місцевості де воно тепер знаходиться, сягає своїм корінням у далеке XVIII ст. В той час нинішня Велика Бердичівська вулиця мала зовсім інший вигляд. Власне и вулицею назвати її було важко – це був поштовий тракт на село Станишівку, обабіч якого знаходились великі пустирі де-не-де забудовані невеликими дерев'яними халупками. Проте, вже з початку XIX ст. вулиця почала забудовуватися добротними цегляними спорудами. Зокрема, на одній із земельних ділянок, придбаних у жіночого католицького монастиря Сестер милосердя (шаріток), житомирський лікар Франц Вчелька почав розбудову власної садиби. Ним було споруджено цегляний двоповерховий будинок в глибині двору, який став однією з перших капітальних споруд на Великій Бердичівській вулиці і зберігся й до нині. Від цього часу власне й розпочинається історія архітектурного комплексу Архієрейського подвір'я⁴.

У 1840 році садибу придбало правління Почаївської Свято-Успенської Лаври для розміщення у ній резиденції Волинського єпархіального архієрея. Восени 1846 року тут, у номерах для приїжджих, зупинявся Тарас Шевченко під час своєї подорожі Правобережною Україною, про що до недавнього часу свідчила меморіальна дошка, вкрадена сучасними вандалами.

На початку 60-х рр. XIX ст. здійснювалась активна реалізація генерального плану Житомира. Прокладалися нові вулиці, коректувалися траси існуючих, центр міста швидко забудовувався за європейським зразком. В цей же час на території Архієрейського подвір'я збудовано два цегляних флігелі, що виходять фасадами на Велику Бердичівську вулицю. З часу спорудження в них знаходились найрізноманітніші духовні, цивільні, культурно-громадські установи, зокрема Волинська духовна консисторія, редакції газет "Вольнь" та "Жизнь Вольни". В першій свого часу активно співробітничали видатні письменники Михайло Коцюбинський та Олександр Купрін. В одному із будинків наприкінці XIX ст. розміщувалось Волинське єпархіальне давньосховище – один із попередників сучасного краєзнавчого музею. У цій науковій установі активно працювали відомі краєзнавці Орест Фотинський, Петро Абрамович та інші⁵.

Зрештою, не слід забувати і про основне призначення

Архієрейського подвір'я як резиденції головної духовної особи на території Волинської єпархії. Ще з 40-х рр. XIX ст. тут існувала домово церква Благовіщення Пресвятої Богородиці яка знаходилась у нижньому поверсі головного будинку. Проте використовувалась вона лише для потреб Владики та штату архієрейського будинку, і не була спорудою у прямому сенсі цього слова. Лише у травні 1890 року відбулася закладка величної Хрестової церкви, на відзнаку "чудодійного" спасіння царя Олександра III, з родиною, під час залізничної катастрофи в жовтні 1887 року. Будівництво храму тривало два роки і завершилось його урочистим освяченням 15 травня 1892 року. Спорудження Хрестової церкви стало не лише значимою подією духовного життя Житомира, а й значно прикрасило вигляд самої Великої Бердичівської вулиці. Впродовж наступних років вона стала її архітектурною домінантою. Чи не найулюбленишим ракурсом тодішніх фотографів став вигляд Великої Бердичівської від площі, з перспективою на Архієрейську церкву. На жаль, і з великим сумом, житомир'яни можуть бачити одну з окрас рідного міста лише на старих фотографіях та листівках. У 1927 році на територію Архієрейського прийшли військові, які одразу ж зробили з церкви штаб, а в рештах приміщень казарми, господарські споруди тощо.

Зрозуміло, що в роки "холодної війни" та за часів тоталітарної системи, очевидно, було доцільним займати військовим установам майже весь квартал в історичній зоні міста. Тому і не дивно, що тоді усі намагання повернути комплекс віруючим та для духовних і культурних потреб, нічим не закінчувалися. Із зміною військової доктрини України і визнанням одним із головних пріоритетів державної політики – духовного відродження, є цілком доцільним передислокувати військові установи з Архієрейського подвір'я в приміщення тих військових частин, що скорочуються, а історичні будівлі комплексу передати віруючим та для духовних потреб міста. Саме тут могли б оселитися також краєзнавчий, літературний та художній музеї, центр дозвілля молоді, художня школа тощо. Таким чином, регенерація історичної частини міста дала б змогу з часом створити історико-культурний заповідник "Старий Житомир". Адже, окрім згадуваних вже Т. Г. Шевченка з цим історичним кварталом пов'язані імена Святослава Ріхтера, Бориса Тена, Михайла і Зої Гайдай, Пилипа Орлика, Євгена Ненадкевича та багатьох інших діячів світової слави і українського культурного відродження.

Аналітична довідка і відповідне представлення направлено Президенту. Житомирянам залишається сподіватися на позитивне вирішення цього важливого питання.

Унікальною пам'яткою архітектурно-будівельної спадщини, що відповідає засадам ЮНЕСКО, є місто Бердичів з головною перлиною – кляштором босих кармелітів.

Засновником кляштору Босих кармелітів був власник Бердичева воевода і генеральний староста київського краю Януш Тишкевич. Після повернення з татарської неволі близько 1626 року Я. Тишкевич заклав монастир з костелом Пресвятої Діви Марії і запросив до міста босих кармелітів. 1634 року було завершено будівництво т.зв. “нижнього” (підземного) костелу (його освячення відбулося 22 липня 1642 р.) Ян Тишкевич подарував кармелітам сімейну реліквію – ікону Богоматері, яку 1647 року актом Єпископської влади визнали чудотворною⁶.

Побудова оборонного костелу з монастирем перетворило місто в потужну на той час фортецю. Але під час визвольної війни Богдана Хмельницького монастир зазнав значних руйнувань. 1663 року його було відбудовано, проте 1687 р. кармеліти знову залишили місто. У XVIII столітті місто переходить до Завишів, від них – до Радзивилів.

На початку XVIII ст. Бердичів “уславився” тим, що 31 липня 1704 р. за наказом І. Мазепи було схоплено С. Палія за звинуваченням у зраді. Його було ув'язнено у підземеллях “нижнього” костелу, за що народ прозвав їх “в'язницею Палія”.

На середину XVIII ст. припадає період найвищого піднесення кармелітського монастиря у Бердичеві. 1754 року було завершено спорудження нагірного костелу, що дало можливість фахівцям віднести монастир до найкращих зразків сакральних споруд оборонного значення⁷.

У другій половині XVIII ст. фортецю було розширено і зміцнено. Артилерія налічувала до 60 гармат. Монастир, оточений потужним валом і стінами з бастіонами, з підйомним мостом і гарматами, перетворився в фортецю-твердиню.

Для спорудження костелу були запрошені архітектор-інженер Я. де Вітте та архітектор Г. Тарнавський. По закінченню будови костел був розписаний італійським художником В. Фредеріче (1760 р.), котрий виїхав затим до Росії.

Маріїнський костел споруджено в стилі барокко і являє собою чотиристоронню, тринефну, шестистовпну, однокупольну базиліку.

Нижній костел також тринефний, шестистовпний, зі склепінням над залогою з окремими камерами-криптами. При вході розміщувалась добре укріплена оборонна дзвіниця. Безпосередньо до костелу прилягав двоповерховий мурований корпус келій, прямокутних у плані, з величезним замкненим двором, у котрому був розбитий монастирський сад. Ступінь обороноздатності збільшували наріжні вежі, симетрично розміщені з обох боків головного Засаду, зі стрільницями. Увесь комплекс оточено високими мурами, з двома і навіть трьома рядами стрільниць. Доповнювала оборонний комплекс потужна аркада підйомного мосту.

У кармелітському монастирі в другій половині XVIII ст. склався значний культурно-освітній осередок. Діяла школа, а монастирська книгозбірня мала рідкісні рукописи і стародруки. Зокрема, зберігались відомі "Pamiętniki Janczaga Polaka" написані між 1490 і 1516 рр. 1760 р. заснована друкарня – відомий центр книгодрукування на Правобережжі. Серед її граверів вирізнявся Теодор Раковецький, батько відомого філолога і археолога Ігнація Раковецького. У бердичівській друкарні видано, за деякими підрахунками, понад 650 книг з різноманітної проблематики: молитовних, теологічних, історичних, політичних і шкільних.

У 30-х роках XX ст. на базі монастиря босих кармелітів було створено державний історико-культурний заповідник. Всі повоєнні роки споруда використовувалася за не призначенням. І лише з постановою державної незалежності споруда отримує друге життя.

Протягом своєї історії місто переживало як часи бурхливого розвитку та піднесення, так і важкі часи занепаду. Бувало пожежі, ворожі навали мало не зрівнювали його із землею. Складною, а часом і трагічною була доля жителів. Не один раз ця земля рясно окроплювалася кров'ю. Та ніщо, ніяка сила не могла його вбити, похитнути оптимістичний дух бердичівлян. Місто знову відроджувалося, як міфічний птах Фенікс, вставало з попелу і зростало.

Бердичів завжди був містом багатонаціональним. Його розвиток відбувався під впливом і взаємодією української, російської, французької, англійської, польської та єврейської культур. Їх переплетіння завжди надавало Бердичеву неповторного колориту. Історія Бердичева – то буття і діяльність багатьох поколінь його мешканців, що возвеличували і прославляли наш край.

У науковому, освітньому і культурному житті Житомирщини, як і України в цілому, протягом останнього десятиріччя спостерігається

справжній ренесанс, сповнений широким розвоєм українського державотворення. Патріотично настроєна інтелігенція робить багато, щоб дослідити, відродити, повернути із забуття і зберегти для нащадків святі імена і золоті зерна національної спадщини. Не виключенням є Бердичів і Бердичівщина.

Про історичне минуле міста, видатних уродженців краю розповідалося в матеріалах науково-краєзнавчих конференцій "Бердичівська земля в контексті історії України" (1999), "Бердичівщина: поступу третє тисячоліття" (2001) та "Бердичів древній і вічно молодий" (2005). Видатним уродженцем краю присвячено двотомник краєзнавчих нарисів "Постаті землі Бердичівської", що побачив світ у 2005 році⁸. У книзі вміщено понад 160 публіцистичних нарисів про людей різних професій. Їх життєпис подано на тлі історичної епохи, в якій вони жили.

З Бердичевом, його мальовничими околицями, з чарівним селом Верхівнею (тепер Ружинського району Житомирської області), призабутим у ньому давнім парком, де шумлять вікові дерева, і палацом у класицистичному стилі пов'язана романтична історія життя, кохання Оноре де Бальзака з Евеліною Ганською. Чарівні, безмежно красиві краєвиди з чорноземами, ставками, річками, лісами, гаями, пагорбами і долинами, буряками і пшеничними ланами, з курним шляхом. Правікові лагідність небес над краєвидами, як казка.

Тут при сільськогосподарському коледжі створено музейний комплекс, присвячений Оноре де Бальзаку. Проте сьогодні палац, музей і парк потребують більшої уваги з боку держави. Адже безжалісний час робить свою "чорну" справу і веде до руйнації неповторних архітектурно-мистецьких об'єктів. На думку М.М. Костриці Житомир, Бердичів і Верхівню слід включити до основних пунктів загальнодержавного туристичного маршруту "Волино-Подільське золоте кільце"⁹. Це буде сприяти збільшенню туристсько-рекреаційного рейтингу Житомирщини, підвищенню ролі регіону в туристичному комплексі України.

Житомирщина має невичерпні можливості у розвитку міжнародного туризму. Завдяки особливостям історичного розвитку на території краю тісно переплелися долі українського, російського, польського, єврейського, чеського та інших народів.

Уродженцями області є видатний син Польщі генерал Паризької комуни Ярослав Домбровський, композитор Юліуш Зарембський, режисер Леопольд Сулержицький, класик англійської літератури, поляк

за походженням, Джозеф Конрад (Коженівський); тут жили і творили видатні поляки Ю.І. Крашевський, Юліуш Словацький, Сигізмунд Сераковський. Не менш цікаво представлена в області єврейська культура. У м. Бердичеві народився відомий письменник В. С. Гроссман, тут і жили і працювали класики єврейської літератури Менделєєв Сфорім і Шолом-Алейхем, у Коростишеві народився поет Давид Гофштейн та інші. Отже, до діючих на даному етапі можна включити розробку таких маршрутів: "Поляки на Волині", "Німці на Волині" та інші.

Як свідчить аналіз історичних туристсько-рекреаційних ресурсів Житомирщини на сучасному етапі, вони використовуються вкрай незадовільно і не слугують завданню національно-культурного відродження України. Основними причинами цього є:

по-перше, відсутність розгалуженої мережі готелів та кемпінгів. Готельний фонд зосереджено переважно в обласному центрі та найбільших містах, що суттєво звужує можливості у розробці нових маршрутів;

по-друге, багато потенційно цінних екскурсійних об'єктів не підготовлені до використання; занедбаність і відсутність "товарного" вигляду, невпорядковані під'їзні шляхи виводять їх з обігу. Практично відсутня музеєфікація визначних археологічних об'єктів, відомих на весь світ. Наприклад, Радомишльська рання палеолітична стоянка;

по-третє, значна розпорошеність пам'яток культури на великих відстанях, що заслуговують уваги. Тривалі переїзди стомлюють туристів, роблять екскурсії малонасиченими тощо.

Використання історичних пам'яток Житомирщини для розвитку туристичної індустрії має передбачати комплексний підхід. Він повинен охоплювати ґрунтовне дослідження туристсько-рекреаційних ресурсів, розвиток матеріально-технічної бази, прогнозування демографічної, географічної, соціальної структури попиту туристів та використання дієвих економічних механізмів функціонування галузі ¹⁰.

Література

1. Федорук О. Бердичів як осередок єврейської культури // Костриця М.Ю. Постаті землі Бердичівської: Історико-краєзнавчі нариси. – У 2-х тт. – Т. 1. – Житомир: Косенко, 2005. – С. 5-9.
2. Костриця М., Мокрицький Г. Чи буде в Житомирі свій "Арсенал"? / Вільне слово. – 2005. – 4 – 10 бер.
3. Там само.

4. Кондратюк Р. Архірейському подвір'ю – заповідний статус! // Вільне слово. – 2005. – 2-8 черв.
5. Там само.
6. Тимошенко Л.В. З історії Бердичева у XVI–XVIII ст. // Бердичівська земля в контексті історії України: Наук. зб. “Велика Волинь” / Відп. Ред. М.Ю. Костиця. – Житомир: М.А.К., 1999. – т.19. – С. 67-71.
7. Там само.
8. Костиця М.Ю. Постаті землі Бердичівської: історико-краєзнавчі нариси. – У 2-х тт.. – Житомир: Косенко, 2005. – Т. 1. – 248 с.; Т.2. – 240 с.
9. Костиця М.М. Шляхи вдосконалення туристичного комплексу Житомирщини // Бердичівщина: поступ у третє тисячоліття: Наук. зб. “Велика Волинь”. – Житомир; Бердичів: М.А.К., 2001. – т.21. – С. 331-335.
10. Костиця М.Ю. До питання про концепцію комплексного розвитку музейної та туристично-екскурсійної бази Житомирщини в контексті національно-культурного відродження України // Матеріали та тези наукової конференції до 130-річчя Житомирського краєзнавчого музею (11-13 жовтня 1995 р.). – Житомир, 1995. – С. 98-102.

Петро КРАЛЮК

Новий Завіт В.Негалецького як «альтернатива» Острозької Біблії

На сьогоднішній день Хорошів є малопомітним селом Білогірського району Хмельницької області. Та все ж деякі його жителі знають, що саме тут ще в далекому 1581 р. був зроблений один із перших перекладів новозавітних книг розмовною українською мовою.

Дійсно, в той час В.Негалецький переклав у цьому селі Новий Завіт мовою, наближеною до розмовної української. Про самого перекладача маємо небагато інформації. Відомо, що він був шляхтичем. Зокрема, зберігся документ, який свідчить, що В.Негалецький у 1582 р. виступав у Кременецькому гродському уряді як приятель і повірений шляхтянки Настасії Воронецької у справі вбивства її чоловіка людьми князя Андрія Курбського [1].

Новий Завіт В.Негалецького як «альтернатива» Острозької Біблії

Дослідники, ведучи мову про переклад В.Негалецького, як правило, звертають увагу лише на факти. І не осмислюють обставин, у яких з'явився цей твір.

Певно, в околицях села Хорошів уже склалася традиція перекладів біблійних текстів українською мовою. Так, відомо, що один із перших перекладачів розмовною «руською мовою» старозавітних текстів був Франциск Скорина, який у Празі 1517-1519 рр. опублікував їхню значну частину. Не виключено, що після перебування в чеській столиці цей першодрукар міг опинитися в Кременці [2]. Річ у тім, що в той час він служив лікарем у віленського католицького єпископа Яна, який переважно перебував у цьому місті. Кременець знаходиться від Хорошова на відстані близько 50 кілометрів.

Саме з України походить чимало рукописних старозавітних книг, мова яких є близькою до української розмовної. В основі їх лежать празькі Скориненські видання. При чому деякі з них доповнені перекладами старозавітних книг, які не ввійшли до цих видань. Цікавим у цьому плані є переклад «писарчика» Дмитра із Зінькова, який доповнений т.з. «маначинським списком». Цей переклад, створений десь у 1573-1577 рр., містив практично всі книги Старого Завіту, за винятком Псалтиря, а також закінчення Маккавеївських книг [3]. Щодо місця створення цього перекладу, то тут немає чіткої визначеності. На нашу думку, таким місцем могло бути село Зіньки, котре знаходиться неподалік (на відстані близько 20 кілометрів) від Хорошова. Якщо це дійсно так, то не виключено, що переклад В.Негалецького був своєрідним продовженням праці «писарчика» Дмитра.

Також даний переклад, на нашу думку, був своєрідною відповіддю на появу Острозької Біблії. Варто мати на увазі, що Хорошів знаходився недалеко від Острога (на віддалі до 40 кілометрів). Ймовірно, В.Негалецький бував у Острозі, мусив також знати, що острозькі книжники готували до друку повний корпус біблійних книг старослов'янською мовою. Неподалік Хорошова знаходилося село Сураж, доходи від якого йшли на видання Острозької Біблії. Відомо, що ще «сирий», не до кінця відредагований примірник Острозької Біблії з'явився влітку 1580 р. Того ж року в Острозі був виданий Новий Завіт як частина майбутньої повної Біблії, а також «Книжка, събраніе вещей нужнійших...» Тимофія Михайловича, яка була алфавітно-предметним покажчиком до

Нового Завіту. Цілком можливо, що В. Негалевський був ознайомлений із цими виданнями. І прийшов до висновку, що мова даної книги не зовсім зрозуміла навіть для освічених людей. Це й могло спонукати його до перекладу новозавітних текстів, які в Україні в той час мали найбільше поширення.

Як би не було, але В. Негалевський завершив самотужки цю непросту працю. Фактично це був перший в Україні Новий Завіт, розрахований не лише на священнослужителів, а й на світських людей. У своїй роботі В. Негалевський користувався польським перекладом Нового Завіту, здійсненого й виданого протестантом-антитринітарієм Марціном Чеховицем. Це дало підстави деяким дослідникам вважати, що перекладач теж був протестантом. Однак оформлення цієї роботи свідчить, що вона була розрахована на українських православних читачів.

У передмові до свого перекладу В. Негалевський писав, що здійснив свою роботу «...за намовою й наполяганням багатьох вчених, богобоязливих, слово Боже милуючих людей, які по-польськи читати не вміють, а, читаючи по-слов'янськи письмом руського викладу, слів не розуміють». Перекладач також зазначав, що віддає цю працю на «розсудок інших», більш учених людей.

Із передмови можемо зробити висновок, що в той час в Україні й, зокрема, на Волині було чимало грамотних людей, які користувалися «письмом руського викладу», фактично тогочасною українською мовою. Вони не знали польської мови, не вміли читати по-польськи. Також ці люди не розуміли чи погано розуміли старослов'янську мову. Саме на них і був розрахований переклад В.Негалева. З іншого боку, передмова свідчила, що на Волині, в тому регіоні, де жив В.Негалевський, були люди, які могли оцінити й прорецензувати його працю.

В.Негалевський, здійснюючи переклад Нового Завіту, вважав, що самостійне опанування змісту Біблії - важливий крок у пізнанні Бога. Тому свою працю адресував «кожному побожному християнину, хочаби його зробити учасником властивого розуміння слова Божого».

Як уже говорилося, переклад В.Негалева все таки був розрахований на православних читачів. Тому із маргінальних записів на сторінках збереженого примірника цієї книги видно, що її читали православні віруючі - пресвітер Леонтій, священник Гапон, запорізький козак із Канева Гавриїл Крутневич [4].

Немає сумніву, що переклад В.Негалева - цікава пам'ятка,

Попередники Острозької Біблії

яка мала б стати предметом гордості для нашої нації. Вона свідчить, що вже в XVI ст. ми мали Святе Письмо своєю мовою.

Література

1. Возняк М. Історія української літератури: У двох книгах. -Львів, 1992. -Кн.1.-С.302.
2. Фрис В. Історія кириличної рукописної книги в Україні. -Львів, 2003.-С. 101.
3. Грушевський М. Історія української літератури: В 6 т., 9 кн. -К., 1995. -Т.У, КН.1.-С.147.
4. Про Новий Завіт В.Негалевського див.: Левицкий О. Социнианство в Польше и Юго-Западной Руси в XVI и ХКП веках. - К., 1882. - С.41-42; Огієнко І. Новий Завіт в перекладі на українську мову Валентина Негалевського 1581,-Тарнов, 1921.

Петро КРАЛЮК

Попередники Острозької Біблії

Поширення біблійних, передусім новозавітних книг, на українських землях було пов'язане з поширенням тут християнства. Останнє з'явилося у грецьких містах Північного Причорномор'я ще III-IV ст. н.е. [1] Його також приймають готи, що проживали тоді в Україні. Готською мовою тоді навіть були перекладені книги деякі біблійні тексти [2].

Не виключено, що писемна культура грецьких міст Північного Причорномор'я, а також поява писемності у сусідніх «варварських» племен, зокрема, готів стимулювала її становлення в середовищі слов'янських етносів. Болгарський дослідник Є.Георгієв допускав, що вже в VI-VII ст. слов'яни використовували грецьке літерно-звукове письмо, на основі якого почала формуватися так звана протокирилиця [3].

Своєрідним підтвердженням цієї думки можна вважати повідомлення в «Житті святого Кирила» про те, що цей слов'янський місіонер-просвітителю перебуваючи близько 860 р. в Херсонесі (Корсуні) знайшов Євангеліє, писане руськими письменами [4]. У даному випадку варто враховувати, що в Херсонесі не лише

знаходилась кафедра однієї з найбільших єпархій Північного Причорномор'я. Фактично це був основний осередок християнства в цьому регіоні. До того ж це місто було пов'язане торгівлею із різними землями сучасної України, де проживало слов'янське населення. Тому тут цілком могли з'явитися перші переклади новозавітних книг слов'янською (руською) мовою.

Появу цілісного корпусу новозавітних текстів цією мовою пов'язують із діяльністю Кирила й Мефодія та їхніх учнів (60–80 рр. IX ст.) У «Житті Мефодія» згадуються переклади книг, які були зроблені в той період. Це - Псалтир, Євангелія з Апостолом (Діяння та Послання апостольські), вибрані церковні служби [5].

Євангелія, Апостол і Псалтир найбільш використовувалися в богослужінні. Тому ці тексти мали найбільше поширення в православно-слов'янському світі, в т.ч. й на українських землях. Найбільш давніми пам'ятками писемності Київської Русі вважаються Остромирове Євангеліє 1056-7 рр., Трирський Псалтир 1078-1087 рр., Реймське Євангеліє, Архангельське Євангеліє, Турівське Євангеліє, Чудовський Псалтир, які датовані другою половиною XI ст. [6].

Щодо старозавітних книг, то, окрім Псалтиря, їх використовували мало. Переклади цих книг не робилися. Лише окремі уривки використовувалися в богослужбовних книгах, зокрема, в Перемійнику, який містив вибрані читання з Старого й частково Нового Завітів. Показово, що Перемійник використовувався до XVI ст. - поки в Україні не з'явилися переклади старозавітних текстів [7].

Є підстави вважати, що в православно-слов'янському культурному світі аж до кінця XV - початку XVI ст. не існувало повного перекладу Біблії старослов'янською мовою. Та, власне, в цьому і не було особливої потреби. Слід враховувати, що середньовічне християнство (як православ'я, так і католицизм) основну увагу звертали не на релігійне просвітництво, а на богослужбову сторону. Тому передусім перекладалися книги, які використовувалися в богослужіннях. Переважно це були новозавітні тексти, які в основному й творили християнський символічний світ. Щодо книг старозавітних, то вони мали передусім відношення до іудейського символічного світу. А оскільки іудаїзм виступав конкурентом християнства, то цілком зрозумілим виглядало ігнорування старозавітних текстів. Показово, що один із перших оригінальних творів Київської Русі, «Слово про Закон і Благодать», мав антиіудейську спрямованість. І

в ньому відбувалося протиставлення Нового завіту Старому [8].

Починаючи з кінця XII - початку XIII ст. в Київській Русі з'являється перекладена старослов'янською мовою Толкова Палея. У ній переповідалися тексти Старого Заповіту. Але при цьому давалися антиіудейські коментарі [9].

Поява перекладів старозавітних текстів була пов'язана з боротьбою проти іудаїзму. Так, у XV ст. певного поширення на східнослов'янських землях набуває рух «жидовствующих» (ожидовілих). Його центрами, зокрема, виступали Київ та Новгород. На жаль, обмежена джерельна база, яка стосується історії цього руху, не дає нам змоги відтворити його цілісну картину.

Однак можемо твердити, що ожидавільними були християни, які виявляли інтерес до іудаїзму. Зокрема, вони зверталися до старозавітних текстів. З цією метою ними було перекладено ряд біблійних книг старослов'янською мовою, де позначилися впливи української мовної стихії. Ці книги, судячи з їхньої форми, могли використовуватися прихильниками іудейського віровчення. Це – Псалтир, який нагадує іудейський молитовник «махазор», книга пророка Даниїла, книги Царств, Есфір, П'ятикнижжя, Малі Пророки, Іов, Руф, Екклесіаст, Пісня Пісень, Притчі Соломона тощо. Переклади вказаних книг ввійшли до ряду збірників. Найбільш відомий серед них - Віденський збірник, що датується кінцем XV - початком XVI ст. [10]

Противники жидовствующих, православні традиціоналісти, відповідно, теж змушені були звернутися до старозавітних текстів. З цим пов'язана поява Геннадіївської Біблії - першого відносно цілісного корпусу біблійних книг старослов'янською мовою.

Ця Біблія була укладена новгородськими книжниками під керівництвом архієпископа Геннадія. Останній виступав як активний борець проти ожидавільних. Про це, зокрема, свідчать його послання. Для потреб боротьби з єретиками і був створений під його керівництвом біблійний корпус, остаточну редакцію якого відносять до 1499 р. При цьому укладачі Біблії використовували тексти латинської Вульгати, із яких був здійснений переклад ряду книг – Товіт, Юдіф, Маккавеїв та інші [11].

Майже одночасно з Геннадієм зробив спробу укласти й видати біблійні книги (переважно старозавітні тексти) Франциск Скорина, який походив із білоруського міста Полоцька. Його діяльність, на відміну від діяльності архієпископа Геннадія, мала, швидше, «єретичний»

характер. Принаймні, була далекою від православного традиціоналізму. Також існують свідчення про контакти Ф.Скорини з євреями [12]. Не виключено, що вони могли стимулювати його інтерес до старозавітних текстів.

Зразком і орієнтиром для Ф.Скорини були чеські переклади біблійних текстів, які існували не лише в списках, а й виходили друком, починаючи з кінця XV ст. Тут варто мати на увазі, що чеська мова й чеська культура були в той час найбільш розвинутими серед мов і культур слов'янських народів. Наприклад, у Польщі в той час виявом освіченості було знання чеської мови. До того під впливом гуситського руху у чехів існувала вже столітня традиція перекладів біблійних текстів книг рідною мовою.

Показово, що свою видавничу діяльність Ф. Скорина розпочав саме в Празі – столиці Чехії. Тут у 1517 р. він видав свою першу книгу - Псалтир. Цей вибір важко назвати випадковим. Псалтир належав до найбільш поширених книг в Україні та Білорусії. Псалми не лише читалися в церкві, вони також співалися. Псалтир також виступав і як навчальна книга. Тому в передмові до своєї Біблії Ф.Скорина рекомендує Псалтир тим, хто вивчає «руську грамоту».

Однак ця книга була надрукована старослов'янською мовою. Правда, на полях біля основного тексту видавець подав окремі слова для кращого розуміння простою «руською мовою». Значна частина таких його пояснень мала відповідники в чеській релігійній літературі.

Далі Ф.Скорина уже вдався до видання перекладів біблійних книг «руською мовою». У 1517 р. у цій же Празі вийшли перекладені ним книги Іова, Притчі Соломона, книга Премудрості Ісуса, сина Сіраха; у 1518 р. - Екклезіаст, Пісня пісень, Премудрість Соломона, чотири книги Царств, книга Ісуса Навіна; у 1519 р. - Юдіф, П'ятикнижжя Мойсея, Руф, книга пророка Даниїла, Есфір, Плач Єремії, книга Суддів. Видані книги були об'єднані під загальним заголовком «Бівлія Руска, выложена доктором Франциском Скориною из славного города Полоцка, Богу ко чти и людем посполитим к доброму научению» [13]. Празькі Скориненські видання виходили в міру підготовки їх перекладів, а не в порядку розташування в біблійному каноні. Також ці друки не охопили повного кола старозавітних книг. Зокрема, не були надруковані книги Маккавеїв та Параліпоменон. Щоправда, сам Ф.Скорина в загальній передмові до Біблії радив користуватися ними, вивчаючи священну історію. Тобто можна припустити, що ці книги були підготовлені до друку, але з якихось

причин не побачили світ [14].

На початку 20-их рр. Ф.Скорина опинився у Вільно, де в домі «почтивого мужа Якуба Бабича», бургомистра Віденського, продовжив свою видавничу діяльність. Спочатку ним була надрукована «Мала подорожня книжка», яка побачила світ, ймовірно, в другій половині 1522 р. Вона складалася з Псалтиря, Часослова, 17 акафістів та канонів, Шестодневця зі службами на всі дні тижня та святців з пасхалією [15]. У березні 1525 р. побачила світ, видана Ф.Скориною «Книга Діянь і Послань апостольських, звана Апостолом». Віденські, як і празькі видання Ф.Скорини, супроводжувалися численними передмовами й післямовами. Так, лише до Апостола було 22 передмови й 17 післямов [16].

Віленські видання Ф.Скорини вийшли старослов'янською мовою. Можна припустити, що у Вільні Ф.Скорина не міг дозволити собі таких речей, як у вільнодумній Празі, де були сильні і ренесансні, й реформаційні впливи. У столиці Великого князівства Литовського залишалися сильні позиції православних традиціоналістів, які негативно сприймали видання книг у перекладі на «просту мову».

Однак, ймовірно, причина була не лише в цьому. Видаючи празький Псалтир, віленські «Малу подорожню книжку» й Апостол, Ф.Скорина міг скористатися існуючими старослов'янськими перекладами. Щодо книг старозавітних, то такої можливості в нього, певно, не було. Тому він змушений був звертатися до чеських й, можливо, латинських перекладів, які йому були доступні.

Ф.Скорина, який отримав освіту на Заході і довгий час жив у латинському культурному середовищі, закономірно, був відірваний від православно-слов'янської традиції. Не виключено, що він недостатньо добре володів старослов'янською мовою. Та й будучи світською людиною, не вважав її використання необхідною умовою при перекладі біблійних текстів. До того ж, судячи з передмов та післямов до своїх видань, Ф.Скорина орієнтувався на притаманне для релігійних реформаторів релігійне просвітництво, намагався зробити біблійні книги доступними для відносно широких верств населення. Існує думка, що він мав контакти з реформаторами, зокрема, М.Лютером [17]. Документально встановлено, що в травні 1530 р. першодрукар побував у Кенінгсберзі в резиденції пруського герцога Альбрехта, енергійного послідовника лютеранської реформації [18].

Названі чинники (перебування в «латинському» культурному

середовищі, певна відірваність від православно-слов'янської традиції, прореформаційні симпатії, а також існуюча в Чехії традиція перекладів біблійних текстів народною мовою) призвели до того, що Ф.Скорина переклав старозавітні книги «руською мовою», тобто мовою, яка була близькою до говірок тогочасної Білорусії й України. Дослідники цілком справедливо відзначають, що на Скориненські видання мало вплив білоруське мовне середовище. Однак ці книги мали й відношення до України. Саме з українських земель походить чимало рукописних списків книг білоруського першодрукаря [19].

Одним із найбільш ранніх рукописів Скориненських видань є рукопис Псалтиря 1543 р. Переписаний він якимсь Партеном, що жив у Кобринсько-Пінському старостві [20].

З 1568 р. походить т.з. Ярославський список видань Ф.Скорини, до якого ввійшли книги Іова, Притчі, Еклезіаст та Премудрість Соломона. У ньому ім'я Ф.Скорине в передмові замінене іменем переписувача Василя Жугаєва з м.Ярослава в Галичині, що іменує себе, подібно Ф.Скорині, доктором у лікарських науках і навіть перекладачем згаданих книг [21]. Відомі інші списки Скориненських видань, які походять з Галичини. Це список із Підмонастиря Бобрецького повіту, копія П'ятикнижжя в збірці А.Петрушевича, а також списки Апостола із бібліотеки Перемиської уніатської капітули [22].

У ряді випадків українські рукописні списки видань Ф.Скорини поєднуються з іншими біблійними текстами, що, можливо, відносяться до втраченої частини повного Скориненського перекладу Біблії. До таких варто віднести рукопис Луки з Тернополя, взаємодоповнювані списки Дмитра із Зінькова та список, який приписують священику Іоану (Івану) з Манячина.

У оглаві тернопільського списку Біблії перераховані всі книги Старого й Нового Заповітів. Наприкінці П'ятикнижжя вміщена замітка з наслідуванням Ф.Скорини: «Божею допомогою, повелінням і пильністю худаго чоловіка на імя Луки в неславнем граді Тернополі». Щодо правопису й тексту, зазначає М.Возняк, то тернопільський список подібний до біблійних книг «писарчика» Дмитра із Зінькова та священика Івана з «неславного града Манячина» [23].

Зіньківський список Дмитра містить П'ятикнижжя, книги Ісуса Навіна, Суддів, Руф, чотири книги Царств, дві книги Параліпомена й початок молитви Манасії. Маначинський рукопис доповнює зіньківський. Він містить продовження молитви Манасії й решту

старозавітних книг за винятком Псалтиря й закінчення книг Маккавеїв. Ці обидва списки, що були штучно розірвані, доповнюють один одного й творять відносно повний корпус усіх старозавітних книг.

Цікаво прослідкувати час появи та географічне походження цього списку (далі для зручності ми іменуватимемо його зінківсько-манячинським). У книгах даного списку зустрічаємо ряд різних згадок, що відносяться до 1573-1577 рр. Власне, наприкінці П'ятикнижжя Мойсея сказано, що переписав їх «Дмитро із Зінкова писарчик» року 1575. А в приписці до книги Єзекії читаємо: «Скончашася книги Езежія пророка Божія Божією помістю повеленієм же и пилностію богобойного ієрея Іоанна пастіря Христових овец в неславнім же граді Маначині по воплощеніи Слова Божія... літа тисящнаго пятсотого седмьдесят сегого» [24].

Із цих записів випливає, що якась частина книг цього списку, принаймні, П'ятикнижжя Мойсея, переписувалися в Зінкові писарем Дмитром. М.Возняк припускає, що в даному випадку йдеться про містечко Зінків у Летичівському повіті на Поділлі [25]. Очевидно, він виходив з того, що переписування книг мало би робитися в місті або хоча б у містечку. Щоправда, писар не називає населений пункт, де він здійснював свою працю, містом. Та й у XVI ст. відомі випадки, коли книги переписувалися в селах.

На нашу думку, список писаря Дмитра міг бути створений у селі Зіньки (чи Зеньки), що знаходилося неподалік містечка Сурожа. У цьому регіоні були відносно розвинуті культурні традиції. Із Сурожа походив один із відомих полемістів Острозького культурного осередку Василь Суразький [26]. Неподалік від Зінків, в селі Рахманів, у 1619 р. Кирило Транквіліон-Старовецький видрукував «Євангеліє учительне» [27]. Ще в одному селі поблизу Зінків, у Хорошові, в 1581 р. було перекладене Євангеліє розмовною українською мовою [28]. До цього треба ще додати, що село Зіньки знаходилося на півдорозі між такими культурними центрами Волині, як Острог і Кременець. Саме ж село, яке належало до володінь князів Острозьких, було відносно великим й ділилося на дві частини. Окрім селян, тут також жили ремісники-гончарі [29]. Все це дає підстави вважати, що в цьому селі й міг бути укладений зінківсько-манячинський список старозавітних книг чи, принаймні, його частина.

Щодо «ієрея Іоана» з Маначина, який згадується в цьому списку, то з наведених тут слів не випливає, що він переписував книги. Це робилося за його повелінням. Тобто можна зрозуміти, що Іоан виділив

кошти на цю справу і наглядав за її здійсненням. Це не обов'язково могло здійснюватися в Манячині.

Не зовсім зрозуміло, що це за населений пункт. У списку він називається «неславним градом». М.Возняк, судячи з усього, не брався ідентифікувати цей «град». Відомо, що у володіннях князів Острозьких, на відстані близько ста кілометрів від Зіньків знаходилося село Монятин [30]. Воно мало фільварок, панську садибу з господарськими приміщеннями й, судячи з усього, певні укріплення. Тому Монятин міг сприйматися як «град». У ті часи під даним терміном не обов'язково розумілося місто. Так міг іменуватися укріплений населений пункт.

Загалом ми схилиємося до думки, що зінківсько-манячинський список міг з'явитися на Волині, у володіннях князів Острозьких. До речі, до їхніх володінь відносилися також Тернопіль та Ярослав, де з'являлися подібні списки. Можемо констатувати, що в Україні в середині 70-их років XVI ст., коли, власне, починалася робота над Острозькою біблією, вже були перекладеш практично всі старозавітні книги руською чи то старослов'янською мовою. Показово, що ці списки знаходилися саме у володіннях князів Острозьких. Очевидно, їх варто вважати предтечами Острозької Біблії.

Література

1. Прицак О. Походження Русі. - К.: Обереги, 1997. - Т.1. - С.129-130.
2. Переклад біблійних текстів готською мовою приписується Вульфлі (Ульфлі), який в 341 р. одержав духовний сан єпископа-місіонера серед свого рідного народу з рук знаменитого на ті часи Євсевія Нікомедійського. Збереглося кілька рукописів з цим перекладом - «Срібний кодекс» V-VI ст., «Каролінгський кодекс» V ст., «Амброзіанські кодекси» VII ст., Псенський уривок. Див.: Жлуктенко Ю.О., Яворська Т.А. Вступ до германського мовознавства. - К.: Вища школа, 1974.-49-50.
3. Георгиев Е. Славянская письменность до Кирила и Методия. - София, 1952.
4. Лавров П.А. Материалы по истории возникновения славянской письменности. - Л., 1930. - С.12).
5. Фрис В. Історія кириличної рукописної книги в Україні. - Львів, 2003. - С.42, 59.
6. Жукалюк М., Степовик М. Коротка історія перекладів Біблії українською мовою. - К., 2003. - С.15.

7. Фрис В. Історія кириличної рукописної книги в Україні. - С.64.
8. Див.: Іларіон Київський. Слово про закон і благодать // Давня українська література. Хрестоматія / Упорядн. М.М.Сулима. - Е., 1991. - С. 166-182.
9. Грушевський М. Історія української літератури. - К., 1993. -Т.ІІ. - С.41.
10. Див.: Грушевський М. Історія української літератури. - К., 1995. - Т.У, кн.1. - С. 129-133; Огієнко І. Українська церква. -К., 1993.- С.106.
11. Див.: Казакова Н.А., Лурье Я.С. Антифелдальные еретические движения на Руси XIV - начала XVI в. - М.-Л., 1955; Лурье Я.С. Идеологическая борьба в русской публицистике конца XV - начала XVI в. - М.-Л., 1960; Копреева Т.Н. западніе источники в работе новгородских книжников кон. XV - нач. XVI в. // Федоровские чтения. 1979.-М., 1982.-С.140-152.
12. Грушевський М. Історія української літератури. - Т.У, кн.1. -С.137.
13. Подокшин С.А. Франциск Скорина. - М.: Мысль, 1981. -С.71-72.
14. Ісаєвич Я.Д. Українське книгодрукування: витоки, розвиток, проблеми. - Львів, 2002. - С.95-96.
15. Фрис В. Історія кириличної рукописної книги в Україні. -С.100.
16. Подокшин С.А. Франциск Скорина. - С.73-74.
17. Владиморовас Л. Франциск Скорина - первопечатник вильнюсский. - Вильнюс, 1975. - С.52.
18. Миловидов А.В. Новые документы, относящиеся к биографии Франциска Скорины // Известия Отделения русского языка и словесности Российской Академии наук. - Т.XXII. - Кн.2. - Петроград, 1918. - С.221-226.
19. Охріменко П.П. Взаємозв'язки давніх української і білоруської літератур //Українська література ХУІ-ХУІІ ст. та інші слов'янські літератури. - К.: Наук. думка, 1984. -С.82-84.
20. Возняк М. Історія української літератури. - Кн.1. - С.294.
21. Владимиров П.В. Доктор Франциск Скорина. - СПб., 1888. - С.220 та інші.
22. Возняк М. Історія української літератури. - Кн.1. - С.294.
23. Там само.
24. Грушевський М. Історія української літератури. - Т.У, кн.1. -С.147.
25. Возняк М. Історія української літератури. - Кн.1. - С.294.
26. Мицько І.З. Острозька слов'яно-греко-латинська академія. -С.100.
27. Возняк М. Історія української літератури. - Кн.1. - С.448.

28. Левицкий О. Социнианство в Польше и Юго-Западной Руси в XVI и XVII веках. - К., 1882. - С.41-42.
29. Володіння князів Острозьких на Східній Волині (за інвентарем 1620 року) / Переклад, упорядкування і передмова І.Ворончук. - К.-Старокостянтинів, 2001. - С.76, 94, 203-204.
30. Там само. - С.76, 97, 106, 113, 114, 231.

Світлана ЛОКАЙЧУК
Галина ОХРИМЕНКО
Олександр ПОЗИХОВСЬКИЙ
Ігор МАРКУС

До питання про мистецтво та духовну культуру неолітичного та енеолітичного населення Волині

В ранньому неоліті використовувалися мінеральні, а можливо і рослинні барвники для фарбування посуду і, не виключено, і одягу, а також для розмальовування тіла. Залишки підготовленої до розмальовування охри знайдені в багатьох посудинах, поселень КЛСК Волині - Голишів, Гірка Полонка, Гнідава та ін. Припускають що вохра відігравала значну роль у магічних, ритуальних діях, пов'язаних з культом померлих (розтертим порошком або фарбою посипали або малювали тіла покійників [2, 114]. Така практика існувала в наддунайських культурах неоліту та енеоліту, цей же звичай бачимо в носіїв дніпро — донецького кола культур (могильники Подніпров'я досліджувані Д. Телегіним), а також в єдиному відомому на Поліссі похованні чоловіка в с. Великий Мідськ (Рівненська обл.).

Як барвник використовувався гематит - червона природна фарба. Поклади цього мінералу знаходяться, наприклад, в північних частинах Свентокшицьких гір та на Судецькому Підгір'ї (біля Левіна Клодського та Явора в Польщі) [5, 330]. Давні копальні гематиту виявлені близько Скаржиська — Кам'яної. Ними користувалися в палеоліті, а також в неоліті, що підтверджено хімічним аналізом барвника з могили пункт 62 (Краків - Нова Гута), з Богухвали, воев.

Жешівське. Виявилось, що він походить з гір Свентокшицьких (М. Качановська, 1971; А. Dzieduszycka-Machnikowa, 1960).

На поселенні КЛСК Богухвала у воєв. Жешівському знайдено шматки червоного барвника (А. Dzieduszycka-Machnikowa 1960). Сліди розмальовування (або зберігання) на посуді цієї ж культури підтверджені в Плешові Кракові - Новій Гуті (М. Godłowska, 1976). Відомі випадки посипання вохрою померлих в Самбожці, воєв. Тарнобжезьке (І. Kaminska, А. Kulczycka - Leciejewiczowa 1970) а також Шчонтковіцах, воєв. Келецьке (А. Krauss 1964); в Самбожці виявлені і посудини, наповнені вохрою (J. Kaminka, А. Kulczycka-Leciejewiczowa, 1970).

Особливо часто мінеральні фарби використовувало населення лендельської культури. В ранній період цієї культури керамічні вироби малювалися на червоно, а пізніше - в білий та червоний кольори. На поселенні лендельської культури біля Плешова в одному з об'єктів знайдено грудки білої фарби, складені на дні ями. Біла фарба використовувалася в оздобленні посуду люблінсько-волинської культури мальованої кераміки або волино-люблінської культури (ВЛК). Окремі поховання носіїв цієї культури посилалися гематитовим порошком (М. Godłowska 1978).

В культурах трипільській, лійчастого посуду були випадки розмальовування стін жител. Це нещодавно зафіксовано в окремих житлах пізньотрипільського поселення Голишів біля Луцька.

В культурі кераміки промистої на території Польщі білу фарбу використовували для побілки стін (М. Godłowska, 1968). Впливи до цієї культури доходили до Волині (Зимне, Голишів).

Гематит з свентокшицьких покладів використовувався носіями культури лійчастого посуду (КЛП) для розмалювання тіла. На території півночі Польщі у носіїв лісового неоліту (субнеоліту), наприклад, в культурі гжебиковій, теж був звичай посипати похованих охрою [5, 360].

Неолітичне населення що мігрувало або довго жило на території Західної, України, Польщі, розвивало принесені ззовні елементи релігії, магії, мистецтва. Оскільки в неоліті, енеоліті (культурах лінійно-стрічкової кераміки, маліцькій, волино-люблінській, пізньотрипільській) були значні культурні впливи (разом з міграціями населення) з Півдня, зокрема з Подунав'я, то ці елементи були, імовірно, домінуючими. Безперечно, впливи духовної культури помітні також з півночі - з надбалтійських територій, де складалися культури лійчастого посуду,

кулястих амфор. Між Прип'яттю формувалася німанська культура прабалтів (за М. Чернявським), відома з декількох пам'яток верхів'я Стиру та Горині території сучасної Білорусі (Великі Телковичі та ін.).

У багатьох випадках важко відрізнити елементи культу від звичаїв чисто утилітарної практики (напр., способів добування продуктів, бо в населення пізнього кам'яного віку перепліталися утилітарні та метафізичні прагнення). І все це було в тісних причинних зв'язках. Як приклад можна навести фігурну пластику у населення наддунайського походження або поховання тварин культури кулястих амфор. Тут важко відокремити зразки мистецьких витворів («чистого мистецтва») від тих, що мають характер, однозначно пов'язаний з віруваннями чи культом, як наприклад декорування кераміки. Таке поєднання вірувань, магії, мистецтва з господарською діяльністю випливало з того, що багато щоденних справ підпорядковані були звичаєвим нормам. Коли звичайних людських можливостей, скажімо впливу на врожай, не вистачало — зверталися за допомогою магії до вищих сил.

В цьому сенсі можна виділити такі сфери діяльності:

- культу позаматеріальних сил, корисних чи шкідливих людині;
- віра в загробне життя людини чи тварини;
- мистецтво.

Починаючи . від Близького. Сходу, на Балках, Подунав'ї, Україні в ранньоземлеробських культурах знаходимо фігурну пластику, антропоморфну або зооморфну. Є вона і в культурі лінійно-стрічкової кераміки, і в лендельській, тиса-полгарському колі культур. Фрагмент антропоморфної фігурки знайдено в Носаціцах (воєв. Седлецьке) з прокресленим орнаментом, який, не виключено, передає татуювання. Частіше знаходяться на землях Польщі фігурки, пов'язані з лендельською культурою (жіноча статуетка з Рацібожа). Невеличка статуетка маліцької культури виявлена в Голишеві в 2005 р.

Варто звернути увагу, що і на Близькому Сході, і на Балканському півострові, в Подунав'ї, на землях Польщі, як і на Волині, в пластичі передані фігурки жінок, які одностайно трактуються як символи плідності, а в господарчому контексті, як атрибут магічних засобів, пов'язаних з врожайністю. Вже в період раннього неоліту побутує і зооморфна пластика: в Польщі відома знахідка голівки тварини з Самбожця

Тарнобжезького воєв. (КЛСК), зооморфна посуда з Доброго Вроцлавського воєв. Ці артефакти пов'язані з лінійно-ямковою

культурою [6, 362].

Іншими були вірування в носіїв КЛП, які жили в зоні Польської низовини. За уявленнями цього населення, сили, які могли допомогти людям, знаходилися у воді - болотах, озерах, річках. У найдавніший період розвитку цієї культури біля боліт влаштовувалися місця, куди вкидали жертвні дарунки: прикраси, посуд, можливо, і людей (Садлужек у воєв. Вроцлавському). В Данії для подібних церемоній будували цілі платформи, на яких складали різні дарунки. Припускають, що така традиція існувала на півночі Центральної Європи ще з мезоліту [6, 362].

Польськими археологами зауважено, що племена КЛП, які проживали південніше, на родючих землях лесової зони, біля ранніх землеробів дунайського походження перейняли в них різні елементи духовної культури, внісши при цьому в культ, магію, символіку власну інтерпретацію, зокрема стосовно плодючості, календарних обрядів тощо. Так, замість раніше популярного в дунайському (а перед тим малоазійському неоліті) культу бика, з'являються зараження барана. Наприклад, на поселенні в Чмельові (воєв. Тарнобжезьке) є багато посудин з вухами, модельованими у вигляді голів барана. Такі ж зображення виявлені в Зимному на Волині. Відомою є знахідка баранячої фігурки з Йорданова Вроцлавського воєв. У південно-східній групі КЛП переважають зображення волів у ярмі (фігурка запряженої пара з Битиня, воєв. Познанське, вухо посудини з Кренжніци Ярої, воєв. Люблінське). Все не яскраве віддзеркалення зв'язків міфології з родючістю землі, худоби [6, 365].

Напевне, ще з раннім неолітом дунайської культури (КЛСК) були пов'язані ритуальні поховання тварин (х. Басів Кут біля Рівного, розкопки В. Пясецького, Г. Охріменка) [2, 115]. Цей звичай особливо набув поширення в населення культур кулястих амфор та злоцькій. Такі захоронення відомі і в межах людських цвинтарів, і на поселеннях. В деяких похованнях тварин знаходять великі посудини, в інших - на шиї особин округлі кістяні бляшки з солярними знаками, а в Пікуткові (воєв. Вроцлавське) в подібному похованні виявлено глиняний бубон, який однозначно пов'язаний був з магічними урочистостями. Ховали в таких могилах тварин, які, імовірно, відігравали в господарстві особливу роль. Можна припустити, що тварини, які виділялися особливим кольором шкіри (наприклад, біла пляма на голові) або іншими ознаками при певних магічних діях умиротворяли ритуальними кістяними предметами — шпильками, які

потім знаходять поряд з кістками похованих тварин. Не виключено, що кров пораних таким способом офір додавалася в трунки чи страви учасників церемонії.

Аналізуючи деталі поховальних обрядів, – поховальні споруди, позиції скелетів, офірні предмети (дарунки), практику, якою супроводжувалося покладання до гробу (тризна), — дослідники констатують, що люди неолітичної доби шанували ці звичаї і, безсумнівно, вірили в загробне життя. Цю віру підтверджують також поховання - як на поселеннях (у наддунайського населення), так і на цвинтарях, що знаходяться поза поселеннями (культури ВЛК, КЛП чи КЛІК).

Отже, в неоліті - енеоліті панував тілопокладальний (інгумаційний) обряд поховань. В той час як окремі випадки кремації були у Вроцлаві - Партиніці - групи йоруновської (лендельської культури) або в Лісі Стоцькому — культури лійчастого посуду, в пізньому енеоліті - тілопокладальний цвинтар Кужонтковіце (воєв. Вроцлавське - пізня фаза культури кулястих амфор (ККА)).

Часто похованих клали безпосередньо в ямах без поховальних дарунків. Могили мали вигляд видовжених трапецій, обставлених по краях каменями. Навколо похованих робили дерев'яні конструкції - обстави, ніби сакральні будинки (у носіїв КЛП). Відомі поховання в кам'яних скринях (людність ККА), в нішах (культура злоцька), під курганними насипами (КШ.К), на кам'яних брусах або під ними. Були різні особливості покладання, позиції померлих. Інколи над покійниками виконували складні магичні дії, наприклад, четвертування. По різному споряджали померлих в потойбічне життя — від порівняно бідного в дунайській культурі (КЛСК) чи східній групі КЛП до дуже багатих в культурі кулястих амфор, де залишали крем'яні сокири, долота, різноманітний багато оздоблений посуд, кістяні, досить майстерно зроблені прикраси, вироби з бурштину, бляхи. В пізній фазі лендельської культури при похованих залишали велику кількість оздоб (кістяних, мідних), досконало зробленого посуду. При цьому потрібно мати на увазі, що в кожній іншій групі, в певному регіоні в різні періоди носії однієї і тієї ж культури мали деякі відмінності в поховальному обряді. Причиною могли бути різні обставини: ступінь заможності родів, вплив сусідніх груп тощо [5, 366; 3, 147-150; 6, 452].

Важко відтворити деталі поховального ритуалу, однак такі моменти, як прощання з померлим, урочисті поминальні тризни,

паління вогнищ, складання квітів передували і супроводжували ці дії. Якщо кінець цього світного життя (перехід в інший неземний) так пишню обставлювався, то можна припустити, що і прихід людини (народження дитини - хлопчика - майбутнього мисливця, господаря, воїна; дівчинки - майбутньої господині, матері) теж супроводжувався особливими обрядами.

Незалежно від того, які відбувалися поховальні церемонії, який вигляд мало поховання - чи в звичайній ямі, чи в монументальній конструкції з дерева або каміння - суть цих дій полягала в тому, щоб забезпечити померлому родичу вигідні екзистенції „в краю вічного щастя» і завдяки цьому заручитися його зичливістю. Тому поховання робили поблизу поселення, а це означало, що особу не виключали із родинної спільності. Все це є однозначним доказом глибокої віри в потойбічне життя і пошанування предків, одноплемінників [5, 366].

В азово-дніпровських неолітичних дитячих похованнях був незвичайний поховальний одяг, на ньому нашивалися перламутрові та кістяні намистини, пацьорки із зубів риб.

Дитячий поховальний одяг киево-черкаської культури, на відміну від більш декоративного строю дорослих, прикрашався скромніше - підвісками. У згаданих двох культурах одяг чоловіків прикрашався зубами оленя, а жіночий - зубами риб.

За поховальним обрядом та особливостями вбрання чоловіки та жінки віком 17—20 років були подібні до вікових груп 20-35-річних. На багатьох прикладах можна переконатись, що відчуття краси, потяг до мистецтва були притаманні людям того часу. Численні та різноманітні оздоби, які знаходимо в похованнях, вказують на те, що одяг покійників був прикрашений багатьма, інколи досить вишуканими оздобами, гривнями, нараменниками, браслетами, виготовленими з міді, бурштину, мармуру, кістки, хребців риб, черепашок та ін. Естетичні смаки, данина давній та запозиченій орнаментальній символіці, різноманітність техніки декорування, тектоніки та форм посуду (штампові шнурові відтиски, прокреслені лінії, розмальовування фарбами) - все це свідчення вишуканого смаку предків. Це ж саме видно на пряслах, нараменниках (наприклад, брестсько-куявського типу), кістяних чи бурштинових медальйонах, поясних застібках ККА, кам'яних сокирах КШК тощо. Прикладами мистецтва і, можливо, магічними речами є також зразки антропо- та зооморфної пластики. Можна здогадуватись, що декор, символіка посуду, прикрас та інших орнаментованих предметів

зберігають елементи магії, вірувань (принаймні, окремі з них). Одні мотиви, деталі декору успадковувалися і використовувалися племенами певної культури і були типовими, інші сповіщали про утилітарне чи магичне призначення, скажімо, посуду. Так, в людності середземноморських ранньорільничих культур ламана лінія (зигзаг) або хвиляста лінія означали воду, врожай, трикутник - плодючість (в давньоєгипетському письмі) або поле.

Ці мотиви трапляються порівняно часто на предметах і можуть приховувати в собі зашифрований символ. В культурах кераміки променистої (баденської), а також лійчастого посуду, не виключено, під впливом першої, знаходимо композиції у вигляді зірок [4, 51-52]. Магічне значення могла мати свастика (культура кулястих амфор - Ребків-Парцелі, воєв. Седлецьке) чи мальтійські хрести (на кераміці КЛП) з Гірської Сілезії. Імовірно, не лише елементами декору були зображення у вигляді простого чи навскісного хреста, які часто зустрічаються на пряслах. На донних частинах посудин (в середині) робилася наколи або прокреслення (Івання Рівненської обл. - ККА), схематичні постаті людей, або лінії з рядами ямок між ними (Голишів Волинської обл. - пізні Трипілля). В одному з поховань з Бреста Куявського виявлено кулястий медальйон з міді, що міг бути символом сонця. В похованні ККА біля с. Івання знайдено, імовірно, в могилі вождя, круглий бурштиновий диск зі схематичним зображенням людських постатей, що теж можна пов'язувати з солярними уявленнями. В йордановських похованнях знаходять мідні окуляроподібні спіралі, які могли мати аналогічне значення.

Отже, витвори мистецтва первісних майстрів, без сумніву, відображали вірування, уявлення, певними знання (у тому числі астрономічні), особливості господарства неолітичного та енеолітичного населення Волині.

Література

1. Давня історія України. - К.: Наукова думка, - 1989. - Т. 1.
2. Охріменко Г. Культура лінійно-стрічкової кераміки на Волині. - Луцьк, 2001.
3. Охріменко Г. Населення Волині в праісторичні часи. - Луцьк, 2004.
4. Gassowski I. Sztuka pradziejowa w Polsce. - Warszawa, 1975.
5. Pradzieje ziem polskich / Pod red. I. Kmicinskiego. - Warszawa - Lodz: Państwowe wydawnictwo naukowe, 1989. - Т. 1.

Надія ЛЮБЕЦЬКА

Роль благодійництва у пам'яткоохоронній справі

Пам'ятки архітектури, залишені нам творцями минулих епох, становлять вагомую частину багатой культурної спадщини України. Вони – свідки життя народу і розвитку його національної культури, відіграють важливу роль у пізнанні історії, вихованні почуття патріотизму, є важливим чинником життєдіяльності нації та показником цивілізованості суспільства.

У нашій державі існують тисячі пам'яток історії, архітектури, археології, монументального мистецтва. До числа об'єктів культурної спадщини належать також пам'ятки народної та садово-паркової архітектури, природні заповідники. Згідно ст. 54 Конституції України культурна спадщина охороняється Законом, держава забезпечує збереження історичних пам'яток та інших об'єктів, що мають культурну цінність.[1]

Згідно з сучасним офіційним списком (за 1993 рік) пам'яток містобудування та архітектури, що перебувають під охороною держави, на території України налічується 1846 об'єктів.[2] Значна частина із них є туристичними об'єктами, місцем відвідування як жителями України, так і гостями із зарубіжжя. Проте, на жаль, багато пам'яток вимагають термінової реставрації, консервації, відновлення.

Майже півстоліття проблема збереження пам'яток історії та культури вважалася другорядною. Знищення величезної кількості безцінних об'єктів архітектури розпочалось у довоєнні роки, багато було зруйновано під час другої світової війни. Фізичне знищення пам'яток тривало і в повоєнні роки. Лише в останній час охорона пам'яток історії та культури стає державною справою. Але слід зауважити, що і в сучасних умовах безліч старовинних об'єктів використовується нераціонально, значна кількість пам'яток архітектури стоять порожніми, а ще більша – потребує реставрації або проведення консерваційних робіт, відновлення навколишніх

природніх ландшафтів.

Найстарішими пам'ятками архітектури є оборонні споруди та монастирські комплекси. До наших днів на території України збереглося 116 пам'яток оборонної архітектури і понад 100 монастирів.[1] Найдавнішими оборонними спорудами Волині є замки Крем'янця (X-XIV ст.) і Луцька (XIII ст.), замки Дубна та Корця (XV-XVIII ст.), Острога (XIV-XVI ст.) та Олики (XVI ст.). В наші дні можна побачити руїни палаців – Сосновських в селі Тайкури та Чарторійських в містечку Клевань Рівненського району.[3]

Збереженню історико-архітектурних комплексів у нашому краї сприяє їх музеєфікація, прикладом якої є створення на базі середньовічних замків в Острозі та Дубні державних історико-культурних заповідників.

Постановою Кабінету Міністрів України № 444 від 14 червня 1993 року було створено Державний історико-культурний заповідник міста Дубна, на балансі якого нині знаходяться: Замок (XV-XVIII ст.), Луцька брама (XVI ст.), колишній монастир кармеліток (XVII-XVIII ст.) і монастир бернардинів (XVII ст.), синагога (XVI ст.), Юрївська церква (1700 року), Спасо-Преображенська церква (XVII ст.), Іллінський собор (поч. XX ст.), численні світські будівлі XVIII-XIX століть.

Архітектурні споруди минулих часів, що збереглися в нас у Дубні, хоч би якими вічними вони здавалися нашим сучасникам, піддаються об'єктивному закону старіння, зазнаючи руйнівної дії багатьох чинників. Головним з них є не тільки час, але й агресивний вплив навколишнього середовища, соціальні зміни в суспільстві, що впливають на ставлення до архітектурної спадщини, порушення пам'яткоохоронного законодавства тощо.

На сьогоднішній день пам'яткоохоронна справа – це не тільки наукові дослідження, профілактичні ремонти, а й складні ремонтно-реставраційні роботи. Зрозуміло, що здійснення цих заходів потребує значних коштів. І саме недостатній рівень фінансової забезпеченості ремонтно-реставраційних робіт для збереження та підтримки технічного стану такої унікальної пам'ятки архітектури XV-XVIII ст. як Дубенський замок викликає нині занепокоєння.

Здійснити в повному обсязі ремонтно-реставраційні роботи замку не під силу власними коштами. Різке скорочення бюджетних асигнувань на заходи щодо збереження об'єктів архітектурної спадщини призвело в останні роки до значного уповільнення і навіть зупинення реставрацій цілого ряду важливих споруд. Занепокоєння

Роль благодійництва у пам'яткоохоронній справі

викликає й те, що протягом останніх років практично не підтримуються коштами важливі науково-реставраційні дослідження, без яких неможливо забезпечити надійність конкретних результатів ремонтно-реставраційних робіт. Усе це свідчить про те, що відродження добродійного руху в кращих його традиціях заради збереження архітектурної спадщини є вельми актуальним.

Досвід багатьох розвинутих країн в царині підтримки та охорони культурної спадщини свідчить про те, що більша частина від загальних витрат на пам'яткоохоронні заходи надходять з різноманітних джерел, які мають благодійний характер. Початок для цього зроблено і в Україні. Так, в 1997 році прийнято Закон України "Про благодійництво та благодійні організації". [5] Законодавством також передбачені деякі економічні важелі, спрямовані на заохочення підприємців до благодійництва. Згідно із Законом України "Про оподаткування прибутку підприємств" підприємства мають право відраховувати до 4% оподаткованого прибутку попереднього звітного періоду на благодійництво, які можна віднести на валові витрати наступного періоду. Тим самим для благодійників може бути певною мірою зменшений податковий тягар.

З цією метою на базі Державного історико-культурного заповідника м. Дубна на початку 2000 року став функціонувати "Благодійний фонд відродження Дубенського замку", покликаний сприяти охороні, збереженню та реставрації цього замку, а також нагромадженню коштів та матеріальних ресурсів, призначених для здійснення цієї мети. Відповідно до статутних цілей і напрямків діяльності Фонд скеровує свою діяльність на організаційне зміцнення і впорядкування фінансово-господарської діяльності, загострення громадської уваги до долі пам'ятки архітектури, координацію діяльності державних, громадських, наукових організацій, навчальних закладів, установ культури щодо реставрації архітектурного комплексу та розвитку туристичної інфраструктури. Згідно програми, Фонд приймає участь у розробці та реалізації програм, що носять гуманітарний та благодійний характер, у проведенні конференцій, семінарів та інших заходів з питань мистецького та туристичного менеджменту, сприяє видавничій діяльності.

З часу свого створення Фонд сприяв здійсненню програми по реставрації та розвитку історико-культурного комплексу в Дубенському замку. При сприянні Фонду було проведено ремонтно-реставраційні роботи сторожових веж, герба князів Острозьких.

Активну співпрацю та допомогу Фонд надав при відзначенні 900-річного ювілею міста Дубна та проведенню I Міжнародної науково-теоретичної конференції "Дубно і світ". У міру надходження благодійних коштів Фонд надає організаційну, матеріальну та фінансову допомогу у створенні тимчасових та постійних тематичних виставок, експозицій; облаштуванню замкового дворища та господарські потреби; видавничу діяльність Заповідника. Благодійним Фондом відкрито у замку салон-магазин, де гості міста, екскурсанти та всі бажаючі мають змогу придбати сувенірну продукцію, історико-краєзнавчі нариси, альманахи та твори мистецтва місцевих художників про славу минувшину нашого краю.

Охорона, збереження та відродження пам'яток архітектури повинна стати справою всенародною, адже вони є всідками життя народу і розвитку його національної культури, а тому відіграють важливу роль у пізнанні історії.

Фонд, здійснюючи свою діяльність, згідно Статуту та Програми у відповідності з чинним законодавством буде докладати зусилля, аби звернути громадську увагу, державні, наукові, громадські організації для пошуку інвесторів, спонсорів, меценатів щодо здійснення програми по реставрації та розвитку історико-культурного комплексу Дубенського Замку.

Як приклад, звернемось до українських давніх традицій благодійництва.

Найбільш поширеною в Україні була церковна благодійність, тобто фундування церков і монастирів. На Дубенщині були численні монастирі, фундовані переважно князями Острозькими. На своїх територіях родина мала 20 монастирів і більше 600 церков, які доглядали і не шкодували на них витратити кошти. У місті Дубні князями Острозькими був заснований Спаський або Преображенський монастир. Князь Костянтин Острозький у своїй грамоті, яку видав 18 грудня 1592 р. ігумену Дубенського Спаського монастиря, називає цей монастир "фундацією його предків". Князем Костянтином Костянтиновичем Острозьким у 1592 р. був фундований Підборецький (Дубовецький) Вознесенський жіночий монастир. У 1594 р. князь Костянтин дарує черницям цього монастиря село Підборці. У 1602 р. князь надав черницям право ловити рибу в дубенських ставках і дав їм рибалку. А в 1604 р. він наказав дубенським митникам жертвувати інокіям того монастиря по 30 злотих.

Князями Острозькими був заснований Хрестовоздвиженський або

Роль благодійництва у пам'яткоохоронній справі

Чеснохрестський монастир (XV ст.). Родина Острозьких жертвувала землі на монастирі. Після смерті князя Костянтина Острозького Хрестовоздвиженська пустинь занепала. У “Волынских Епархиальных ведомостях” за 1891 р. було надруковано звернення до благодійників про необхідність “привести в цьому монастирі все в порядок і в чудовий вигляд, а для цього потрібно немало коштів. Тому дуже дорогі будуть для пустині будь-які благодійні внески боголюбивих благодійників, – за що сам Господь винагородить їх у цьому, і в майбутньому житті.” У цьому ж виданні зафіксований факт пожертви міщанина міста Дубна Дмитра Мержевського на дубенську Свято-Іллінську церкву грошима та речами (на суму більше 150 рублів).[6]

Слід зазначити, що при багатьох церквах виникали братства, які займалися благодійною діяльністю: жертвували на церкву, утримували лікарні, школи, піклувалися про сиріт і бідних людей, немічних старців.

Отже, благодійність на Волині (зокрема, на Дубенщині) має глибоке коріння. Хотілося б, щоб кращі традиції минулого продовжувалися і нині, адже це є одним із кроків підтримки та збереження пам'яток архітектури.

Література

Конституція України, ст. 54, 1996 р.

1. Лесик О. В. Замки та монастирі України, – Львів, 1993.
2. Грома В. Д. Огляд пам'яток оборонного зодчества Волині // Історія міст і сіл Великої Волині. Ч. 2 – Житомир, 2002
3. Постанова Кабінету Міністрів України № 444 від 14 червня 1993 р.
4. Закон України “Про благодійництво та благодійні організації” від 16.09.1997 р.
5. Пожертвование // Волынские епархиальные ведомости – 1891. – № 4.

Юрій МАЗУРИК

**Родина Чацьких в історії Боремеля
(Михайлівки) на Рівненщині**

Вперше Боремель згадується 1366 році.¹ В XVI ст. Боремель

(Буремель) належить князям Буремельським.²

1694 р. Войцех Чацький успадкував від Загоровських всі маєтки Порицьких в числі яких був і Боремель.³ Як посаг єдиної дочки Загоровських, Катаржини, замужньою за Войцехом Чацьким герба Свінка (Свинка) Боремель перейшов до Чацьких.⁴

Родовід Чацьких по чоловічій лінії на Волині представлений так:

- Войцех, син Яна з Чац, мав сина Михайла;
- Михайло мав двох синів — Щенсного (Фелікса) і Францишека.
- Щенсний (Фелікса) власник Порицька і батько відомого Фаддея (Тадеуша) Чацького (1765 – 1813)⁵;
- Францішек (1727-1787) власник Боремеля і батько Домініка (? – 1774);
- Міхал (1797-1860), Губернський Предводитель Дворянства, останній власник містечка Боремеля.⁶

При них в Боремлі було побудовано костел, палац (Рис.1). Біля палацу було посаджено розкішний ботанічний парк.⁷

1 грудня 1781 року для Чацьких була визначна подія: польський король Станіслав Август, повертаючись із Кременця прибув у Боремель, його пишно приймали в палаці, де він нагородив Михайла Чацького, старосту новогрузького, орденом Св.Станіслава I ступеня. Чацькі вмовили короля видати привілей на перейменування Боремеля в містечко, в якому було б заведено на протязі року декілька ярмарок. У 1782 році Францішек Чацький великий коронний стражник одержав від короля цей привілей.⁸

У 1831 році Михайло Чацький, пройнятий патріотичним ентузіазмом, прийняв участь в польському повстанні. У першій половині квітня в Михайлівку (Боремель) прибув польський генерал Дверницький. Незабаром з протилежної сторони р.Стир до містечка підступили російські війська на чолі з генералом Рідігером.⁹ Розпочатий бій продовжувався два дні (Рис.2)¹⁰ і змусив Дверницького знятися з своїх позицій і вниз по течії по лівому березі р.Стир відійти в Австрію. За участь в повстанні і за зв'язки з генералом Дверницьким маєток Чацького був конфіскований і переданий „до казни”(Рис.3).¹¹ Через деякий час маєток занепадає (Рис.4).

Протягом XIX – на початку XX ст. містечко означувалося подвійною назвою. У писемних джерелах зустрічаються різні варіанти: „Boremel, Michalowka”¹², „М.Боремель (Михайлівка)”¹³ (Рис.5); „Михайловка или Боремель”¹⁴, „Боремель (Боремля) или

Михайлівка, местечко Волынской губернии”¹⁵.

У фонди Волинського краєзнавчого музею в 1994 році надійшов відбиток печатки на сургучі з написом: „Miasteczko Miachalow...”¹⁶

Згідно усних повідомлень печатку було знайдено на південно-східній околиці села Бужани Горохівського району Волинської області. Вона мала зручну ручку, була виготовлена цільно, із кольорового металу ймовірно бронзи. З печатки було зроблено відбиток, а саму толоку продано невідомим особам.¹⁷

Судячи з відбитку, аверс печатки овальної форми розмірами 45 x 41 мм.

Малюнок її умовно складається з трьох основних елементів. (Рис.6)¹⁸

I. У верхній частині півкругом розміщений напис.

Напис виконаний польською мовою „Misteczko Miachalow[ka]” („Містечко Міхалов [ка]”. У назві містечка стерте закінчення, оскільки після останньої літери W проглядається з’єднувальна риска. Окрім того напис на печатці розміщений симетрично, це вказує, що навпроти перших двох літер першого слова мали бути останні дві літери другого.

II. В центральній частині знаходиться герб.

Герб являє собою щит, в центральній частині якого зображено профіль лівої сторони голови ведра; нижче голови зображено людську руку (від плеча до пальців) зігнуту в лікті; пальці людської руки торкаються губи нижньої щелепи ведра.

З обох боків щита симетрично розміщені військові атрибути: гармати, прапори, саблі, списи тощо. Над щитом знаходиться корона, а над нею профіль людини із спертими на поясі руками.

III. У нижній частині розміщений вензель. Ймовірно з ініціалами. Через погану якість відтиску важко точно прочитати літери. Як можливий варіант „M ”.

Зображення тварин за образотворчим характером відноситься до однієї з груп міських гербів XIV – XVIII ст.¹⁹ Ведр відноситься до найбільш сильних представників місцевої фауни. В польській геральдиці такий герб відомий під назвою „Свинка”, який належав шляхетській родині Чацьких.²⁰

На графський титул носіїв герба вказує характерна корона над щитом.

Таким чином дана печатка може свідчити, що назву Михайлівка (Michalowka) містечко отримало на честь одного з членів роду Чацьких

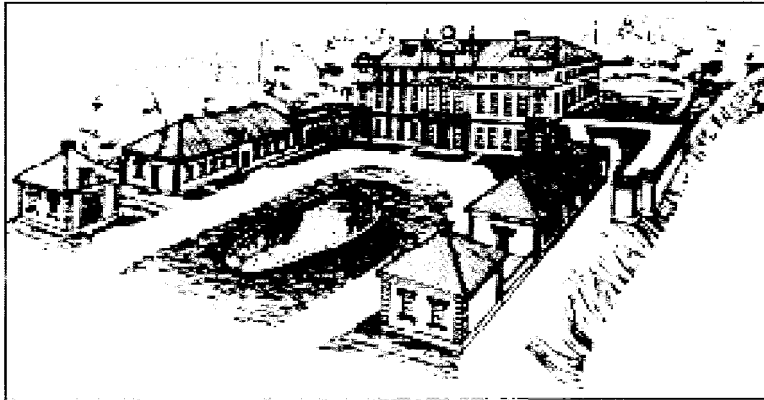

Рис. 1. Центральна частина палацу Чацьких. Графічна реконструкція О.Л.Михайлишин.

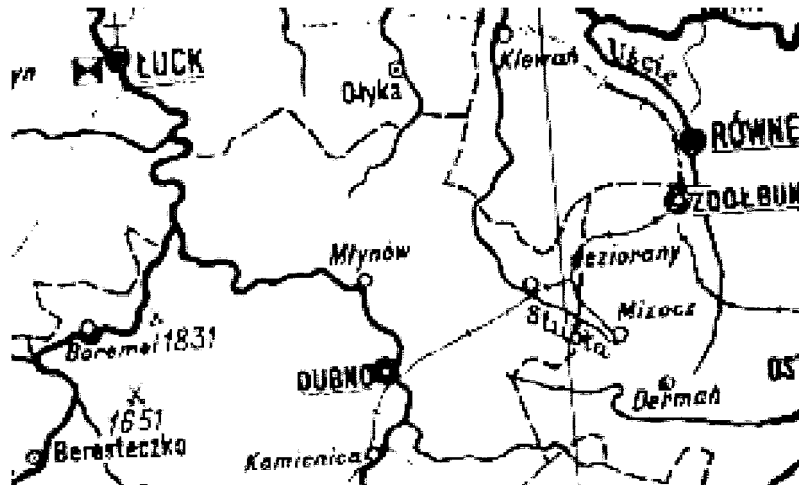

Рис.2 Фрагмент карти Речі Посполитої. Волинське воєводство (1926 р.)

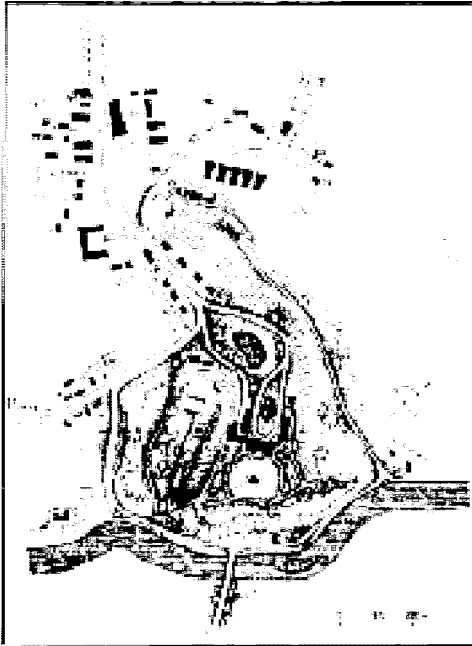

Рис.3. Генеральний план конфіскованих будівель М.Чацького з околицями местечку Боремель. Прорис плану 1831 р. (за матеріалами РДВІА, 258)
(за О.Михайлишин)

Рис. 4. Боремель. Руїни палацу. Рисунок Н. Орди.

Рис.5 Фрагмент карти Волинської губернії (1902 р.).

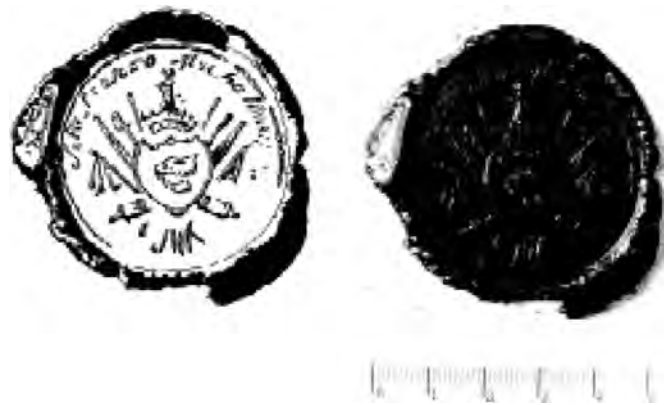

Рис. 6. Печатка а) малюнок, б) фото.

Родина Чацьких в історії Боремеля (Михайлівки) на Рівненщині

— Михайла (Міхала). Тільки з отриманням статусу містечка Чацькі могли переіменувати Боремель в Михайлівку. Також враховуючи, що в Україні у ті часи мала місце практика використання печаток посадових осіб як міських.²¹ У королівських привілеях для приватних міст питання міського знака виначалось власником.²²

Виходячи з вищесказаного, печатка могла функціонувати протягом 1782-1831 рр.

На питання чому печатку було виявлено на віддалі біля 30 км від с.Боремель, на нашу думку один із варіантів відповіді полягає в слідуєчому.

Кордон між Російською і Австрійською імперіями в даному регіоні пролягав по р.Судилівці (ліва притока р.Стир) на лівому березі якої знаходиться с.Бужани. Маршрут відступу повстанців в 1831 році проходив по лівому березі Стиру в південному і очевидно в південно-східному напрямку і цілком можливо пролягав через Бужани, де печатка могла бути загублена її власником.

Також треба відмітити, що виявлена печатка з часу її введення до наукового обігу спонукала до створення герба с.Боремель.²³

Описана печатка є безперечно цікавим і цінним джерелом до вивчення історико-культурної спадщини села Боремель на Рівненщині та родини Чацьких.

Література

1. Історія міст і сіл УРСР. Ровенська область. — К. 1973. — С.420.
2. Памятники изданные Временной комиссією для разбора древних актовъ, Высочайше учрежденногo при Кіевскомъ военномъ, Подольскомъ и Волынскомъ генерал-губернаторе. Т. IV. — Кіевъ 1859. Отд.2. — С.86,126, 129, 140; Торгівля на Україні XIV-середина XVII століття. Волинь і Наддніпрянщина. — К. 1990. — С.66, 67, 69; Теодорович Н.И. Местечко Боремель // Волынские епархиальные ведомости. — 1889. — №36. — С.915 -920.
3. Теодорович Н.И. Местечко Боремель... — С.915 -920; Цинкаловський О. Стара Волинь і Волинське Полісся.— Вінніпег. 1984. — Т.1. — С.124, 125.
4. Aftanazy R. Dzieje rezydencji na dawnych kresach Rzeczypospolitey. Województwo Wołyńskie. Wrocław. Warszawa. Kraków. Zakład Narodowy imienia Ossolińskich Wydawnictwo. 1994. — Т.5. — S.62.
5. Чацкий (Czacki) Тадеуш — польський вчений і діяч в області

- освіти і культури. Докладніше див.: Украинская Советская Энциклопедия . —К., 1985; Т.12 – с.115; Енциклопедія українознавства. Львів. -2000. – Т.10. – С. 3698.
6. Сандульський А. Местечко Боремель Дубенского уезда // Волынские Епархиальные ведомости. — 1878. — №13. — С.527 – 528; Теодорович Н.И. Историко - статистическое описание церквей и приходов Волынской епархии. – Почаев. 1889. Т. II. –С.1031.
 7. Теодорович Н.И. Местечко Боремель... — С.922-923; Михайлишин Р. Палацово-паркові ансамблі Волині 2-ї половини XVIII-XIX століть. — К. 2000.— С.119-121.
 8. Теодорович Н.И. Местечко Боремель ... — С.922-923; Сандульський А. Местечко Боремель... — С.527-528; Теодорович Н.И. Историко-статистическое описание...— С. 1031; Orłowicz M. Ilustrowany przewodnik po Wołyniu. — Luck, 1929. — S.133.
 9. История УССР. — К. 1983. Т.4. — С.124; Энциклопедический словарь. Издательство Брокгаузъ Ф.А., Ефронъ И.А. Т.4. — С.-Петербургъ. 1891. —С. 397; История Польши. М.1956. Т.1 – 442, 543, 544.
 10. Romer E., Waśowicz J. Rzeczpospolita Polska. Mapa polityczna. 1926. Wydanie drugie. Тержавний архів Волинської області. — Науково-довідкова бібліотека.
 11. Цинкаловський О. Стара Волинь... —Т.1.— С.125.
 12. Orłowicz M. Ilustrowany przewodnik ... — S.133.
 13. Карта Волынской губернии, по съемке 1902 года. Масштаб 3 вер. въ дюйме. Радъ XXII. Лист 4.
 14. Сведения объ удобствахъ квартирного размещенія всехъ родов войскъ въ Волынской губернии. К. 1837. – С.9; Список городов, местечек и других населенных пунктов, находящихся в 50 верстах от Австрийской границы. // Державний архів Волинської області. Ф. 363. оп.1. С.522. Л.31.
 15. Новый энциклопедический словарь. Издательства Брокгаузъ Ф.А., Ефронъ И.А. — С.-Петербургъ, - Т.7.- С.563.
 16. Мазурик Ю.М. Звіт Південно-розвідкової археологічної експедиції Волинського краєзнавчого музею за 1994 рік. —Луцьк, 1995. — С.2,9. Табл.1,3.
 17. Куди зникла козацька печатка? // Народна трибуна. —1994. —25 травня; Степовий А.Таємниця пограбованої могили // Народна

Основоположник острозького музейництва Михайло Тучемський і родина Островських із Вілії

- трибуна. —1994. — 14 листопада.
18. Мазурик Ю.М. Печатка зі збірки Волинського краєзнавчого музею // Знак. —1995. —9 лютого. —С.4.
19. Гречило А., Савчук Ю., Сварник І. Герби міст України (XIV – I пол. XX ст.). — К. 2001. —с.30.
20. Wielka encyklopedia powszechna ilustrowana. —Warszawa. 1894. T.13-14. S.621.
21. Міські печатки Лівобережної України XVII-XVIII ст. зі збірки Чернігівського історичного музею ім.В.В.Тарновського // Каталог. Упорядник І.Ситий. — Львів-Чернігів. 1995. — С.4.
22. . Гречило А., Савчук Ю., Сварник І. Герби міст... — С.33.
23. На нашу думку герб в деяких деталях досить невдалий: між головою вепря і плеча людської руки відсутній проміжок; „...пашу вепря роздирає рука...” тощо. Докладніше див.: Гречило А., Савчук Ю., Сварник І. Герби міст ... — С.232, 233.

Микола МАНЬКО
Марія ДАНИЛЮК

**Основоположник острозького музейництва
Михайло Тучемський і родина Островських із
Вілії**

(Документ із фондів Державного історико-культурного заповідника м. Острога)

У фондах Державного історико-культурного заповідника м. Острога виявлено цікавий документ про невдалий початок педагогічної праці Надії Островської (1896-1920) - народної вчительки, старшої сестри М. Островського (як відомо, Надія та її молодша сестра Катерина (1898-1965) після закінчення церковнопарафіяльної школи у Вілії відвідували двокласне училище в Острозі, потім учительські курси, отримали звання учительок початкових шкіл і направлення на роботу в сільські школи)¹. Це службовий лист повітового спостережника (“наблюдателя”) церковнопарафіяльних шкіл Острозького повіту священика Михайла Тучемського за №244 від 1 березня 1913 року благочинному Хрисанфу Сайковичу, що мав осідок в с. Вілія, а за посадою парафіяльного священика був

завідувачем і законовчителем шкіл своєї парафії у селах Вілія і Долоче. Виконаний документ машинописним способом на службовому бланку із штампом повітового спостережника, з поміткою "Срочно" у верхньому правому куті. Наведемо текст листа мовою оригіналу за сучасним російським правописом, оскільки він безпосередньо стосується родини Островських і до того ж характеризує нелегкі умови праці сільського вчителства того часу.

"Его Высокопреподобию, О. Благочинному Хрисанфу Сайковичу.

Учительница Степановской школы Надежда Островская жалеется мне в письме, что квартира и школа в с. Степановке две недели не отапливаются, нет ни одного полена дров, она в таком безвыходном положении падает в силах; просит пожалеть ее:

В виду сего, прошу Вас объявить родителям Н. Островской, что она с 1-го марта переводится на место учительницы в ц. [церковную] школу с. Мощаницы, Острож, у., с жалованьем в 210 руб., а Степановская школа закрывается епрядь до времени, пока крестьяне Степановки сознают свою вину непростительной халатности к школе. Пусть родители Островской немедленно переедут в Степановку и помогут дочери переехать в Мощаницу. Уездный наблюдатель ц. школ священник Мих. Тучемский".»

Отже, завдяки втручанню М. Тучемського юна 17-річна вчителька змогла отримати більш-менш нормальні для свого часу умови педагогічної праці в с. Мощаниця Острозького повіту. Як свідчать і архівні джерела, і літературні твори того часу (згадаймо прозу Степана Васильченка, Архипа Тесленка та ін. авторів), подібні історії нерідко закінчувалися трагічно.

Нагадаємо, що Михайло Тучемський (1872-1945) – визначний церковно-громадський і освітньо-культурний діяч Волині, краєзнавець і музейник. Випускник Волинської духовної семінарії 1893 року, вчитель, а з 1896 р. сільський священик, він з 1904 р. обійняв посаду спостережника церковнопарафіяльних шкіл Острозького повіту, згодом очолив повітове відділення Волинської єпархіальної училищної ради. Він є автором публікації про відкриття нового приміщення школи в сусідньому із Вілією селі Долоче тієї ж церковної парафії³. Водночас М. Тучемський зацікавився краєзнавством та охороною пам'яток давнини. У 1909 р. з його ініціативи в Острозі постало Братство ім. князів Острозьких - просвітницьке', науково-краєзнавче і пам'яткоохоронне товариство,

Основоположник острозького музейництва Михайло Тучемський і родина Островських із Вілії

яке 24 серпня 1916 р. відкрило в Острозі історичний музей (Музей ім. князів Острозьких), ініціатором створення, першим завідувачем і хранителем якого став М. Тучемський⁴. Цьому музею (одному з найстаріших на Правобережній і Західній Україні) судилося працювати і до сьогодні — в складі Державного історико-культурного заповідника м. Острога., який був створений на його основі у 1981 р.

Наприкінці 1980-рр. у склад заповідника був переданий літературно-меморіальний музей М. Островського на його батьківщині у селі Вілія - тепер Острозького району Рівненської області (острозькі музейні працівники і до цього на протязі десятиліть надавали постійну допомогу вілійським колегам). Попри всі складнощі 1990-х - поч. 2000-х рр., історико-культурний заповідник зберіг музей визначного письменника-гуманіста, до долі сестри якого був причетний основоположник острозького музейництва.

Примітки

1. Трофимов К. Так закалялась сталь. Новые страницы жизни и творчества Н. А. Островского. - М., 1982. - С. 5-6.
2. Фонди Державного історико-культурного заповідника м. Острога. – КН-6995, ШД-2843.
3. Тучемский М. Освящение здания церковноприходской школы в д. Долоче Острожского уезда //Вольшские епархиальные ведомости. - 1911. - №36. -С.704; Тучемский М. Духовые школы в Острожском уезде и первое уездное земское собрание очередной сессии 1911 г. в г. Остроге. //Волынские епархиальные ведомости. - 1911. -№49. - С. 951-952; №50. - С. 974-978.
4. Див.: Манько М. Михайло Тучемський (1872-1945) //Острозькі просвітники XVI-XX ст. - Острог, 2000. - С. 187-192.

Валентина НАДОЛЬСЬКА

Діяльність Ю.Крашевського по вивченню та збереженню старожитностей Волині

Життєва доля багатьох відомих особистостей тісно переплелася з Волинським краєм, що знайшло відображення у їх біографіях та творчому доробку. Серед них особливе місце посідає Юзеф Ігнаци

Крашевський. Людина величезної ерудиції, феноменальної пам'яті й дивовижної працездатності, Ю.Крашевський гідно прислужився людям як прозаїк, поет, драматург, публіцист, літературознавець, історик, фольклорист, етнограф, мистецтвознавець.

З Волинню пов'язаний найбільш плідний у літературній діяльності період життя письменника (1837-1859 рр.), його становлення як громадського діяча та організатора місцевої шляхти. Плідною була і наукова праця Ю.Крашевського на Волині, особливо в ділянці історії та старожитностей.

Волинський край дуже швидко справив на письменника своє незабутнє враження. „Красива та країна Волинь. З однієї сторони Буг, з другої Тетерів. Не був Бог скупим до цього краю. Славні ріки, великі ліси, урожайні поля, камінь – маємо під руками все, що душа і тіло забажати може. Навіть історичних пам'яток, того безкоштовного скарбу, у нас більше ніж у сусідів, замків і замчиськ, могил, кам'яних сокир пристарих. На Бога, чого тут немає! ... Край мальовничий і розмаїтий”,¹ – писав Ю.Крашевський у „Вечорах Волинських”.

Інтерес до минулого, історичних пам'яток з'явився у Ю.Крашевського ще в молоді роки. Зростанню такого зацікавлення значною мірою сприяло його часте, починаючи з 1834 р., перебування в Городку на Волині в А.Урбановського, знаного бібліофіла та колекціонера творів мистецтв. До цього додавалося систематичне знайомство Ю.Крашевського з старанно відібраною науковою літературою, його особисте переосмислення минулого.

На Волині письменник розгорнув активну діяльність по дослідженню і збереженню пам'яток історії та культури краю. З метою надання такій роботі офіційного статусу та набуття ширших можливостей для зібрання різного характеру пам'яток письменник надсилає до Петербургу клопотання про його обрання членом Археографічної комісії. В 1848 р. до цієї посади додалося звання члена Краківського наукового товариства.² Все це разом надавало Ю.Крашевському свого роду патент для того, щоб відігравати провідну роль в ініціюванні та проведенні на Волині наукової діяльності. Хоча письменник менше всього бачив себе вченим. Свою працю він окреслював більш ніж скромною формулою „збирання матеріалів”.³

З великим ентузіазмом Ю.Крашевський збирав документи, джерела до історії волинської землі – стародруки, рукописи, пам'ятки матеріальної культури, твори мистецтва. Він переписував матеріали,

що його цікавили, опрацьовував багато рідкісних книг, знайомився з фондами бібліотек князів та магнатів, вивчав стародавні акти, робив виписки із гербовників та хронік, невтомно копіював архівні документи. Багато, до того ж залюбки, подорожував здебільшого кінно (поштою, найнятими фурманками), човнами по річках Волині, хоча не цурався і довгих піших маршрутів. Під час поїздок він здійснює археологічні та історичні розвідки, вивчає побут та звичаї населення. Письменника цікавило все – історія краю, його культура, звичаї, архітектура, географія, корисні копалини заняття жителів, життя простого люду та магнатів і багато іншого.

Як історик і архівіст, археолог-любитель і дослідник Ю.Крашевський створив у себе в маєтку своєрідний приватний музей-колекцію. В ній були й археологічні знахідки, зокрема, кістки мамонта, які письменник знайшов, перебудовуючи будинок у Городку. „Маю вже тих великих передпотопних кісток значну кількість, – звітується він у листі до батька 1844 р. – Є зламаний бивень на лікоть, а сьогодні добули величезну щелепу. Де копнеш землю, то або мамонт, або людина. Копали склеп на 2,5 локтя, добули мамонта, а трохи далі лежав якийсь небіжчик”.⁴

Ю.Крашевський цікавився приватними колекціями, постійно контактував з одним із кращих аматорів-археологів Волині Людвигом Павловським з Мощаниці, залучав до вивчення території краю місцевих землевласників (зокрема, А.Бреза), зацікавлених дослідників (історика А.Мощинського з Любешова).

Дослідження Ю.Крашевським пам'яток мистецтва з часом переросло у велику колекцію гравюр і малюнків. Ним був укладений та виданий каталог зібраних матеріалів. Після продажу колекції родині Браницьких, письменник розпочав роботу по формуванню нової збірки, яка набула тематичного спрямування – в її основу були покладені мистецькі роботи Фальцка.⁵ У приватному зібранні польського митця-колекціонера зберігалося два оригінальні малюнки Тараса Шевченка – „В киргизькій юрті” та „Над берегом Каспійського моря”.⁶

Проживаючи на Волині, тісні стосунки Ю.Крашевський підтримував з І.Коперницьким, істориком і теоретиком мистецтва, економістом. І.Коперницькому письменник завдячував систематизацією своїх знань про мистецтво і його історію, особливо малярство, порадами щодо інвентаризації пам'яток історії, їх фахового рятуння. Обмін думками з вченим, його поради доповнили набутий

Ю.Крашевським досвід, отриманий при опрацюванні мистецьких зібрань і фондів бібліотеки Городка А.Урбановського.

Співпрацював Ю.Крашевський і з К.Підвисоцьким, власником Рихти Гуменецької біля Кам'янця Подільського, який зібрав багатий архів, колекцію творів мистецтва, бібліотеку. В збірці гравюр К.Підвисоцького було чимало творів відомого Фальца, котрим цікавився письменник.

Дуже близькі стосунки склалися в Ю.Крашевського з Олександром Пшездецьким, власником містечка Чорний Острів, знаним меценатом мистецтва, ініціатором перекладу і видання творів Длугоша. Олександр був одним із засновників „Бібліотеки Варшавської”. Письменник виступив у якості редактора тексту його книги „Середньовічне мистецтво епохи відродження до кінця XVII ст. в давній Польщі”, надав О.Пшездецькому консультації при підборі до неї малюнків і таблиць. Вдячний автор надіслав Ю.Крашевському гравюри, дереворити, копії картин. Книги Ю.Крашевського „Спогади Полісся, Волині і Литви” та О.Пшездецького „Поділля, Волинь і Україна” вийшли одночасно (1840 і 1841 рр.) і мали подібну структуру.

Тісні приятні стосунки з Юзефом Крашевським в царині вивчення старожитностей мав відомий дослідник минулого литовської землі, її історії, археології, меценат, співпрацівник „Athenaeumi”, Є.Тишкевич. До Ю.Крашевського він звернувся, зокрема, з проханням написати інструкцію для початківців-збирачів пам'яток минулого – від археології до творів сакрального мистецтва, ікон у церквах, костелах, різьблення вівтарів тощо. Необхідно було звернути увагу на методи здійснення систематизації, опису пам'яток. Окрім речових пам'яток, які потребували збереження, Є.Тишкевич до старожитностей включає народні приказки, прислів'я, легенди, тобто усну народну творчість. Укладання такої інструкції він вважав дуже важливою для збирачів справою, яка під силу лише визнаному фахівцеві, котрий давно працює у цій сфері, яким власне і був Юзеф Крашевський.

До цікавих пам'яток Волині була привернута увага громадськості завдяки співпраці Ю.Крашевського з вихованцем Крем'янецького ліцею, збирачем етнографічних та історичних матеріалів Адамом Словіковським. Це була одна з тих скромних постатей, яку Ю.Крашевський, як організатор наукової роботи на Волині, залучив до копіткої праці по інвентаризації пам'яток минулого. А.Словіковський став дописувачем „Athenaeumi”, на сторінках якого в 1842 р. з'явилися його „Думи Волинські”. До часопису він подавав невеликі розвідки про цікаві рукописи, мистецькі твори, колекції.

Співпраця Ю.Крашевського і А.Словіковського розгорнулася винятково на основі багаторічного листування. У листах А.Словіковського до письменника здійснена одна з перших спроб інвентаризації архітектурних пам'яток Волині з уваги на їх призначення: 1) костели, кляштори, церкви; 2) каплиці; 3) божниці; 4) синагоги; 5) цвинтарі; 6) замки; 7) палаци.

Саме завдяки інформації про декорування колишнього ієзуїтського костелу в Кременці, поданій в листі А.Словіковського, польським дослідникам у 1938 р. вдалося розшукати фрагменти фресок, які прикрашали споруду з першої половини XVIII ст. Це були герби князів Корибутів Вишневецьких та родів, які знаходилися з ними в родинних зв'язках; зображення Ісуса в золотих променях – зовні, над головними дверима костелу, портрет-фреска Анни Омецінської, розміщений справа від входу. Спираючись на дані А.Словіковського, молодий кременецький маляр Маліновський розшукав дошку, встановлену на честь заснування костелу 5 червня 1746 р.⁷

У листуванні Ю.Крашевського і А.Словіковського містилася цікава для дослідників інформація про те, що у Вишнівцях, у внутрішньому дворі палаци Мнішки закопали 56 гармат; наводилися відомості про волинського майстра різьблення О.Сосновського.

Значну роль у вивченні і збереженні культурної спадщини відіграв науково-художній двомісячник „Athenaeum” (1841-1851), редактований Ю.Крашевським. На його сторінках було надруковано чимало важливих фольклорних та етнографічних матеріалів із життя України (пісні, перекази, думи, описи вірувань та ін.). Автор, як пише дослідник Р.Рурський, „розумів необхідність публікації робіт по етнографії й фольклористиці, які відбивають культуру і творчість білоруського, українського і російського народів, подають тексти народних пісень та казок”.⁸ На сторінках часопису побачили світ цікаві історичні розвідки, статті, рецензії, написані Ю.Крашевським („Ikonotheka. Zbiór notat o sztuce i artystach w Rosce”, „Kartki z podróży”, „Gawądy o literaturze i sztuce” та ін.)

Восени 1854 р. Ю.Крашевського було призначено керівником Волинського статистичного комітету, що займався аналізом господарства та становища селян, їхніх взаємин із землевласниками, а також описом пам'ятників історії, культури і мистецтва. Саме Ю.Крашевському, члену Волинського губернського статистичного комітету за розпорядженням Волинського губернатора М.П. Синельникова було доручено зробити опис пам'яток історії та

культури краю. Члени комітету сподівалися представити зібрані матеріали великому князю Костянтину, в особі якого намагалися знайти покровителя, котрий зміг би долучитися до охорони пам'яток історії та культури від руйнування. Письменник із завзяттям взявся до виконання справи. Кіньми він об'їхав низку повітів губернії, подолавши за чотири тижні понад 450 верст. Ю.Крашевський власноруч зробив докладні замальовки багатьох архітектурних пам'яток Волині.⁹

Малюнки Ю.Крашевського історичних пам'яток краю є надзвичайно цінними. Їх можна вважати тогочасною спробою проведення інвентаризаційно-документальних досліджень. Не надаючи великої ваги точному відтворенню окремих деталей, у зображенні пам'ятки письменник віддавав перевагу характерному архітектурному стилю об'єкту. Завдяки цим малюнкам маємо уявлення про дуже цікаву аттикову архітектуру неіснуючої вже ратуші в Олиці (2 малюнки), про фрагменти чи загальні форми замків у Корці, Острозі, Дубно, Олиці, Чарторийську, Клевані, кляштору

Башта Свидригайла в Луцькому замку

*Діяльність Ю.Крашевського по вивченню та збереженню
старожитностей Волині*

Замок у Клевені

Кляштор Тринітаріїв у Луцьку

Міська ратуша в Олиці

Міська ратуша в Олиці

тринітаріїв у Луцьку, міської брами в Острозі та ін.

Неодноразово письменник замальовував різнопланові панорами замку Любарта в Луцьку, який часто відвідував по приїзді до своєї садиби в Городку. Ця пам'ятка минулого (вигляд аттик на вежах, бруківка сходової клітки в'їздної вежі) відтворена дослідником й на картині, виконаній олійними фарбами. Архітектурна достовірність малюнків Ю.Крашевського послужила основою їх використання при реконструкції знищених частин замку Любарта у міжвоєнний період.¹⁰

Разом з тим письменник звертав увагу на нагальну потребу фіксації пам'яток іншого характеру: „відкинувши типові парки, палаци і будівлі без значення, обмежуючись невеликими костелами, хатами, придорожніми фігурами, мазанками, садибою шляхтича, двором селянина, сільським цвинтарем, будинком господаря, корчмою в лісі, млином над ставком і тією нескінченною кількістю справді мальовничих куточків нашого краю”. На думку Ю.Крашевського „видання такого альбому було б важливою заслугою і мало б у стократ більше значення, аніж постійне повторення Янівця, Піскової скелі, костелів з XVII і XVIII ст., звичайних і не гарних палаців без визначеної архітектури, а з претензією, руїни яких вже знаємо напам'ять. Але хто матиме хоробрість взяти кий і торбу, папку й олівець та піти з ними шукати натхнення в солом'яних стріх, під старими хрестами?”¹¹ Це риторичне запитання не втратило своєї актуальності й сьогодні. Фіксація малих архітектурних форм для сучасних дослідників не менш важлива, ніж це було півтора століття тому.

Сміливість ініціативи й дій Ю.Крашевського в справі збереження пам'яток засвідчив й такий цікавий життєвий факт. Щоб врятувати від розбирання колишній боніфратський костел у Луцьку, Ю.Крашевський придбав його за 1300 рублів.¹²

Робота Ю.Крашевського у царині вивчення та збереження пам'яток Волинського краю була значною. Тому не випадково з ініціативи професора Йозефа Лепковського на прохання Археологічної комісії Академії наук в Кракові Ю.Крашевський розробив проект „Енциклопедії польських старожитностей”. На думку автора, це мало бути видання про старожитності в найширшому розумінні цього слова, яке б охопило всі сфери життя – мистецтво, етнографію, праісторію, історію духовної і матеріальної культури та ін. у найширших хронологічних межах – від праісторичних часів до XVIII ст. включно. Письменник обґрунтував необхідність охоплення проектом всієї території, яка в свій час входила до складу Речі Посполитої.

У вступі до проекту Ю.Крашевський виклав своє розуміння поняття „старожитності”, яке, як він вважав, не піддається короткому тлумаченню. „Старожитності головним чином повинні включати те, що називається історією культури народу, отож це його життя повсякденне і публічне, релігійні і світські звичаї, все, що складає сутність народу, почавши від їжі і строїв аж до характерних свят та обрядів; далі, якщо так годиться висловитися, – пластичний бік життя, свідчення, які людська праця дає про минуле. Достатньо уламка розбитого глечика, аби оцінити рівень цивілізації народу”¹³.

Серед заголовків, включених до проекту, які дають уявлення про задум Ю.Крашевського та його розуміння пам’ятки минулого, знаходимо: мисливство і рибальство, землеробство, ремесла, житло (від слідів проживання людей в печерах), замки, палаци, двори, господарство, сад, город, рослини, духовне життя, релігія, освіта, наука, писемність, мистецтво, музика та ін.

Прийнятий і затверджений комісією проект, на жаль, не був реалізований. Однак сам задум і підхід Ю.Крашевського може бути використаний для укладання „Енциклопедії українських старожитностей”, зібрання матеріалів до якої повинно бути розпочате на регіональному рівні.

Діяльність Ю.Крашевського в царині вивчення і збереження пам’яток минулого Волинського краю є гідним пошанування прикладом небайдужого ставлення до історії іншого етнокультурного середовища. Завдяки Ю.Крашевському історія Волині під пером наступних її дослідників вийшла з тісних локальних рамок, пов’язуючись щораз тісніше не тільки з Поділлям, але й з Україною. Величезний доробок письменника в цій сфері не втратив свого наукового значення і потребує перевидання.

Примітки

¹ *Wieczory Wołyńskie*. – Lwów, 1859. – S. 6-7.

² *Księga ku czci Józefa Ignacego Kraszewskiego* / Pod. red. I. Chrzanowskiego. – Łuck, 1939.- S.6.

³ Там само.

⁴ *Kraszewski J.I. Listy do rodziny. 1820-1863. Część 1. W kraju*. – Kraków: Wydawnictwo Literackie, 1982. – S. 123-124.

⁵ *Rewski Z. Kraszewski jako inwentaryzator zabytkow Wołynia*. – Łuck, 1939. – S.4.

⁶ *Wasylenko W. Józef Ignacy Kraszewski: zapomniane, nieznanne*

**“...Я народився в центральній Волині –
в районі старовинного Острога”**

(Ukraińskie materiały źródłowe). – Warszawa, 1999. – S. 58.

⁷ Rewski Z. Notatki konserwatorskie // Ziemia Wołyńska. – 1938. – а 4. – S. 58.

⁸ Рурски Р. Ю.И.Крашевский и славянство // Славяноведение. – 1993. – № 6. – С. 69.

⁹ Єршов В. „Гнів Ваш втішає мене...чекаю його і радію йому”: Творча та громадська діяльність Ю.І.Крашевського в Житомирі у 1853-1860 роках // Авжеж! – Ч. 31. – Житомир, 1996. – С. 13.

¹⁰ Rewski Z. Materiały do ikonografii Wołynia // Ziemia Wołyńska. – 1938. – а 11. – S. 149.

¹¹ Wieczory Wołyńskie. – Lwów, 1859. – S. 34.

¹² Rewski Z. Kraszewski jako inwentaryzator zabytkow Wolynia. – Łuck, 1939. – S.6.

¹³ Księga ku czci Józefa Ignacego Kraszewskiego. – S. 404.

Іван ПАЦУК

**“...Я народився в центральній Волині –
в районі старовинного Острога”**

У своїх спогадах “Навчитель” випускниця філологічного факультету Житомирського педагогічного інституту, вчителька, пізніше викладач цього навчального закладу Людмила Бондарчук, характеризуючи відомого українського письменника і перекладача, лауреата літературної премії ім. Максима Рильського Бориса Тена (Миколу Васильовича Хомичевського), уродженця села Дерманя нині Здолбунівського району на Рівненщині [1], зокрема, писала про його простоту, доступність і постійну щирість у стосунках. Вона процитувала його лист, у якому є рядки, що винесені у заголовок [2]. Що ж пов'язувало цю людину з іменем Дніпра, як висловився про нього сучасний український поет Дмитро Павличко, котрий до “запорозької, гоголівської, шевченківської слави Дніпра... додав ще бористенівську, таку ж непроминальну славу. Минатимуть десятиліття й століття, а до його творінь приходитимуть (і все більшими гуртами) нові люди, і все дорожчою буде для них живлюща й вічна артерія вселюдської культури – його величаві гомерівські поеми” [3], маючи на увазі переклади на українську мову “Одіссеї” та “Іліади”.

Борис Тен (1897-1983) любив зустрічатися з різними людьми, спілкуватися з ними, приїжджати у місця своїх дитячих і юнацьких літ. Часто його дороги пролягали і до древнього Острога.

Мені вдалося у його племінниці Галини Павлюк (1930-2002), батько якої Афіноген Васильович деякий час працював у Острозькій гімназії, а вона після закінчення у 1955 році факультету української філології Львівського держуніверситету жила і вчителювала у м. Ківерці Волинської області, під час зустрічі у 2002 році дістати фотографію, на якій зафіксовано Бориса Тена із його дружиною Нарою в Острозі у вересні 1962 року в родині троюрідної сестри Тетяни і родички Ганни Туркевичів, яку я вперше оприлюднив у ювілейній статті про письменника до 105-річчя з дня народження в обласній газеті "Вільне слово" [4], а також пізніше в децю іншому викладі у здолбунівській районній газеті "Нове життя" [5]. Вона ж показала кілька книг із автографами. Ось лише два: "Дорогий Галі – з побажанням щасливого плавання в життєвому морі – з любов'ю Борис Тен. 10.III.1964" ("Одіссея". Київ, 1963) і "Дорогий Галі – на добрий словин від дяді. Борис Тен. 5.VIII.1967" (Аристотель. "Поетика". Київ, 1967). А ще на поетичній збірці "Зоряні сади" (Київ, 1970), на "Іліаді" (Київ, 1978) та інших.

У листі до викладача Львівського державного університету ім. Івана Франка Йосипа Кобіва від 3 серпня 1970 року перекладач повідомляв, що після смерті сина "незабутнього Василька", - якому присвятив сонет "Васильку любий, мій єдиний сину" і вірш "Пам'яті Василька", - "... ми з Нарою Леонтівною... відбули ще один похорон – в старовинному Острозі померла моя тітка, але проживши 107 років, це стільки, скільки я з Васильком прожили удвох разом. Отже, був я на півдорозі до Вас, але навіть до рідного Дерманя не зміг завітати, правда, там уже нікого з рідних нема, і навіть в будинку, де я народився, хазяюють чужі люди" [6]. Письменник завжди "Волинські Афіни", які відіграли помітну роль в історії краю, відвідував з особливим внутрішнім пієтетом.

Древній Острог він оспівав в окремому сонеті:

Поміж суворих веж і могилок старих
Дідинця княжого поновлені руїни
З гори над кручею пишаються й понині
Над сірим натовпом порослих мохом стріх.
Багато спогадів той замок ізберіг
Про світлі діяння при славнім Костянтині,

*“...Я народився в центральній Волині –
в районі старовинного Острога”*

Про зраду синову, про канчуки панщинні,
Про все, чого зазнав знедолений Остріг.

Ні академії вже тої, ні друкарні,
Лиш слава та дзвенить, і лиш так само гарні
Луги і пагорки над Горинню цвітуть,
І ясно навіть їм, що сонце йде зі Сходу,
І по віках борні і кривди для народу
Відкрилась лиш тепер нова до світла путь.

Ще й досі, як наплине спогад, я згадую про тригодинну зустріч-розмову з Борисом Теном у квартирі його цегляного будинку в засніженому Житомирі 2 грудня 1977 року. В місто я приїхав за відрядженням київської “Робітничої газети”, де працював власним кореспондентом по Рівненській, Волинській і Житомирській областях. Зайшов до обласної газети “Радянська Житомирщина”, щоб побачитися із знайомим поетом Михайлом Клименком, який тут завідував відділом культури і шкіл. На моє прохання він потелефонував Миколі Васильовичу і посприяв мені з ним зустрітися. Моє інтерв’ю у “Робітничій газеті” було опубліковане під заголовком рядка із його сонета “Ніщо не мертве в вирі світовому...”, яке частково пізніше було передруковане у газеті “Вісті з України” для зарубіжних читачів [7]. До цієї пам’ятної зустрічі я уже раніше у рівненській обласній молодіжній газеті “Зміна” надрукував про нього дві статті у 1972 і 1977 роках. І ще одну в 1982 році [8].

А у біобібліографічному довіднику “Письменники Радянської України” (Київ, 1966), який був у мене, він залишив автограф-нагадування: “Згадайте зустріч 2.XII.77 р. в Житомирі. З щирим серцем – Борис Тен”.

Через п’ять років і чотири з лишком місяці, 13 березня 1983 року, перестало битися серце цієї талановитої людини.

Коли у 1988 році в Києві вийшла про нього книга “Жадань і роздумів неспокій”, я відгукнувся на неї рецензією [9], а ще опублікував кілька статей до його ювілейних дат у рівненській пресі [10].

Йому я присвятив свій вірш “Борису Тену” (1984):

І “Одіссею”, й “Іліаду” –
Велику творчу незабуть –
Явили нам у всій принаді
Свого безсмертя вірну суть.

У поколіннях відізветься
Цей подвиг розуму й руки.
Життя коротке всім дається,
Та ваше, вірю, - на віки!

Письменник у багатьох своїх поезіях і статтях, у листах різним адресатам, при розмовах часто згадував різні волинські населені пункти, у багатьох із яких був особисто, річки, місцеві топоніми, відстоював бережливе ставлення до їх давніх назв, які бездумно змінювалися комуністично-радянським тоталітарним режимом, відомих діячів науки, літератури, освіти, українських перших друкарів, які прославили Острог і Дермань.

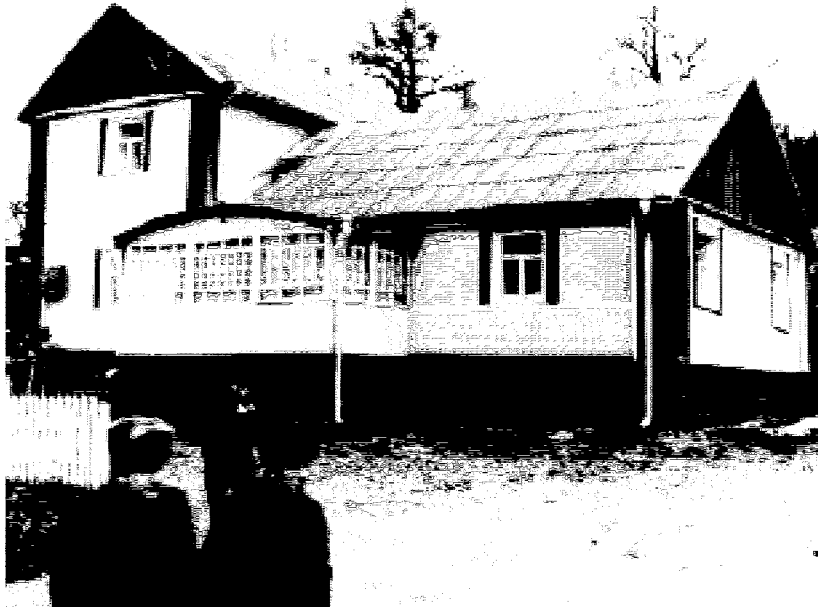
Одним із улюблених тостів на ювілейних, іменинних та інших заходах Бориса Тена, як підтвердила Галина Павлюк, завжди був розіграшно-веселий: "Бажаю Вам зла, біди, горя, нещастя, хвороби, - і після деякої витриманої паузи, коли присутні стають здивовано настороженими від очевидної нібито несумісності, усміхаючись, закінчував, - ніколи не знати!"

Швидко пробігають роки і поважно минають десятиліття, а ім'я Бориса Тена велично зоріє на великому небосхилі нашої національної української літератури.

*"...Я народився в центральній Волині –
в районі старовинного Острога"*

На знімках: Борис Тен у робочому кабінеті. 1950-і рр.; Борис Тен, дружина Нара, родичі Тетяна і Ганна Туркивичі. Острог, вересень 1962 р. Син Василь, дружина Нара, невістка Катерина і Борис Тен. Житомир. 1970 р.; Будинок родини Хомичевських. Дермань, 1997 р.

1. Пащук І. Літературно-краєзнавча енциклопедія Рівненщини. – Рівне. – 2005. – С.178-179.
2. Бондарчук Л. Навчитель // Жадань і роздумів неспокій. Спогади про Бориса Тена. З творчої спадщини письменника. – Київ. – 1988. – С.446-447.
3. Там само. – С.3, 22.
4. Пащук І. Невтомний словолюб // Вільне слово. – Рівне. – 2002. – 4 грудня.
5. Пащук І. Закоханий у слово // Нове життя. – Здолбунів. – 2002. – 7 грудня.
6. Жадань і роздумів неспокій. – С.292.
7. Пащук І. "Ніщо не мертве в вирі світовому..." // Робітнича газета. – Київ. – 1978. – 5 березня; Пащук І. У вирі світовому // Вісті з

***Про питання сучасної української термінології щодо означення
дефініції архітектурно-ландшафтних комплексів***

України. – Київ. – 1978. – 8 червня.

8. Пашук І. Злетів тобі, земляче! // Зміна. – Рівне. – 1972. – 9 грудня; Вірний покликанню // Там само. – 1977. – 8 грудня; Мов повноводний Дніпро // Там само. – 1982. – 9 грудня.
9. Пашук І. Засів щедрого таланту // Червоний прапор. – Рівне. – 1989. – 5 березня.
10. Пашук І. Зоряні сади його душі // Вісті Рівненщини. – 1992. – 8 грудня; Борис Тен: людина і письменник // Там само. – 1997. – 5 грудня; Віхи життя і творчості // Вільне слово. – 1997. – 6 грудня.

Богдан ПАЖИМСЬКИЙ

**Про питання сучасної української термінології
щодо означення дефініції архітектурно-
ландшафтних комплексів**

Архітектурно-ландшафтний (палацово-парковий) комплекс (ансамбль) в прийнятій сучасній українській термінології означається як – “садиба”, що є невідповідним до українського тлумачення палацово – паркових ансамблів, а є запозиченим у північного сусіда. Ба більше: два історико-культурних (палацово-паркові ансамблі) в Україні теж мають хибне написання в своїх назвах - Національний історико – культурний заповідник “Качанівка” (Чернігівська область) й Державний історико – культурний заповідник “Самчики” (Хмельницька область).

Не зрозуміло, чим є заповідники “Качанівка” й “ Самчики” - заповіданими селами чи палацово – парковими ансамблями, котрі знаходяться в цих населених пунктах з тотожною назвою? Так, назва населеного місця (села) дала назву й маєтку (садибі). Напевне, доцільно писати (а це так), як у наших сусідів поляків, росіян – для прикладу: “музей – усадьба Кусково”, “музей – усадьба Останкино”, “музей – усадьба Архангельское”, “музей – усадьба Павловск” в Росії, “музей – замок Ланьцут” в Польщі).

Чи не є це наслідком відсутності в наукових, мистецьких колах спеціальних суто українських термінів щодо палацово – паркових

ансамблів, які б відповідали українському розумінню явища, мовному відповідникові тощо.

Не побутують у нас в Україні й такі поняття, як "український маєток", "українська маєткова культура".

В поляків є таке тлумачення що відноситься до палацо – паркових ансамблів, як "польський двір", "Польський палац"; в росіян – "русская усадьба", "русское имение", "русская усадебная культура" тощо.

Існуючий термін "садиба" запозичений в росіян, на ознаку палацово – паркового ансамблю, що відповідає українському поняттю предмета, українській лексиці, а відтак – мові, тоб – то термінології.

Щодо термінології. Це – термін і логіка. Це розділ лексики, що охоплює терміни різних галузей знань, або сукупність термінів якоїсь галузі , в даному випадку мистецтва, побуту, соціального стану палацово – паркових ансамблів.

У логіці (науці про умовивід) існують форми та прийоми людського мислення, закони, застосування яких у процесі міркування й пізнання якогось явища забезпечується досягнення об'єктивної істини. Логіка ще й розумність, правильність і внутрішня закономірність.

Термін (термінологія) у логіці необхідна складова частина судження про суб'єкт. Термінологія є розділом української лексики, що охоплює якийсь термін, який властиво й певне означення певного явища, і дає підставу чітко стверджувати означення розглядуваного явища такого, як – палацово – парковий комплекс.

Ото ж бо, нашій мові, виходячи з логічного судження про предмет і суб'єкт розгляду, більш відповідає, тоб – то має превалювати (переважати, домінувати, мати перевагу), українське поняття не "садиба" а "маєток", що є традиційним (передача соціального досвіду) в противагу метонімії (від грецького - перейменування) – заміні запозиченню одного слова іншим не властивим – українській традиції. Максим Рильський сказав мудрі слова:

Не бійтесь заглядати у словник:

Це пишний яр, а не сумне провалля;

Збирайте, як розумний садівник,

Достиглий овоч у Грінченка й Даля.

Не майте гніву до моїх порад

І не плінуютьесь доглядать свій сад.

В словникові української мови Бориса Грінченка (Словарь

української мови. Упорядкував Борис Грінченко. Київ. 1909. Перевидання 1959). Читаємо: “садиба” - “усадьба”. “ Не було ні садиби, ні кроку землі” (Марко Вовчок. Народні оповідання. СПб. 1862). Тут йде мова про селянську українську садибу.

Тлумачний словник (Тлумачний словник - мінімум української мови. Укладачі Л.О.Ващенко, О.М.Єфімов. Вид. – во “ Довіра”, Київ. 2001) пояснює: “ садиба” - житловий будинок та господарські будівлі з прилеглими до них садом і городом”. Отже стверджено: садиба в українській мовній лексиці означає предмет (суб’єкт) – селянське обійстя.

Вернемося до Б.Грінкевича. “ Маєток” - -імущество, состояние, іменіє. “ Та нехай мій батько добре дбає, гуртів, великих маєтків нехай не збуває” (Дума). “Уручаю тобі, брате, всі мої маєтки” (Народна пісня). Тут вже йдеться про щось більше, ніж селянська садиба. Грінченко чітко розділяє поняття “садиба” й “маєтку” як соціального (суспільного) традиційного явища.

Звернемося й до В. Даля (Владимир Даль. Толковий словарь живого великорусского языка. Москва. 1956), як раяв Максим Рильський.

В Даля є тлумачення, “ усадьби” - тоб-то поміщецького дому на селі:

“Усадьба – господській дом на селє, со всімі ухожамі, - садом, огородом”,

“Ухожі – хозяйственние угодыя і доступ к ним, все домашніє, хозяйственние строєнія, опріч жілого дома”.

Однозначно В. Даль тлумачить поняття “усадьба” й “іменіє”, як “панський земельний участок на селі що відноситься до поміщицького (шляхетського) двору. Інколи ще, в російській термінології, є поняття палацово – паркового комплексу, як “помєстьє” (іменіє), що перекладається на українську, як “ маєток.”. (Російсько – український словник. КИЇВ.1968).

Що важливо, “маєток”, як володіння поміщика, поміщицький будинок подає й “Тлумачний словник - мінімум української мови”.

“Садиба”, безумовно є українське поняття суб’єкту логіки, як селянська оселя, а в росіян – володіння поміщика.

Так от, найбільш придатною моделлю означення українського палацово – паркового комплексу (володіння поміщика) є – “маєток”.

І ще: в металогіці є розділ – семантика, що вивчає відношення виразів логічної мови до позначувальних ними об’єктів і змісту, які

вони виражають. І якщо йти за силогізмом (міркую, роблю вислід) й українською лексикою, умовивід можна зробити один, як судження – вислід: знову ж таки термінологічно буде правильно означати поняття – палацово – парковий комплекс (ансамбль) як “маєток”.

“Маєток”, слово, в ряду інших відтворених слів української мови, таких як “вугляр”, “копальня”, “летовище”, “терен”, “архітект”, “відсоток” тощо.

Слово “маєток” на означення поняття палацово – парковий комплекс (ансамбль) найбільш повно розкриває суть явища.

Ні російське слово “усадьба”, ні польське “двір” не виражають семантики українського поняття коли йдеться про палацово – парковий комплекс. Ні одне із цих понять до українського розуміння палацово – паркових комплексів, як комплексу мистецького, культурного, господарського, соціального не підходить.

Сучасні дослідники палацово – паркового мистецтва Роман Афтаназі (Польща), Ольга Михайлишин (Україна) послуговуються для означення архітектурно – ландшафтних комплексів, як ідеологічного поняття, терміном “резиденція”. Але чи близьке воно українцям, широкому загалу суспільства поза науковими колами, чи розкриває суть й феномен цього явища? Мабуть, що ні. Більш близьким і зрозумілим про що йдеться, буде термін – “маєток”. Це логічне слово найбільш повно розкриває суть явища, й повинно превалювати над іншими його означеннями. Стануть більш зрозумілими поняття – “український маєток”, “українська маєткова культура”, “маєтки України” тощо, і суть – палацово-парковий ансамбль (комплекс), як власність, осідок шляхтича (поміщика). Такий термін застосовує й В. Акуленко в своїй праці “Охорона пам'яток культури в Україні” (Київ. 1991). Термін “садиба” може побутувати, як і належить, для ознаки обійстя відоми письменників, художників, діячів культури, науки (наприклад, музей-садиба М. Гоголя, музей-садиба М. Коцюбинського, музей-садиба відомого хірурга Пирогова, інші).

Обсервуючи викладене, слід зробити вислід: необхідно позбутися рутини (коности), слідування шаблону, запозиченню, а виходити з лексики української мови, українського поняття явищ, яким є палацово – паркові комплекси, сучасного розвитку національної культури.

Палацово – парковий комплекс, в сукупності ідеологічного поняття, - “маєток”.

Олександр ПАЖИМСЬКИЙ

Туризм – романтична індустрія

Старокостянтинівщина Хмельниччини (південь історичної Волині) вельми багата на пам'ятки культурної спадщини. Їх завдання – тішити око й душу, отримувати знання про свій край, підіймати національну свідомість, патріотизм.

Художньо – естетичне, взагалі культурне виховання суспільства, неможливе без включення пам'яток історії, культури у сучасне життя, надання доступу до них широким верствам населення. Важлива роль культурної спадщини в житті сучасної людини, сьогодні вже ні в кого не викликає сумнівів.

Це духовні цінності нашого народу, його духовний потенціал. Без знання історії, культури жити не можна. Роль пам'яті й пам'яток в духовному становленні людини – надзвичайно велика. Пройшли ті часи, коли “пролеткультівська” голота знищувала чудові пам'ятки архітектури, коли знання минулого вважалося непотрібною розкішшю, бо “ми новий мір построім”. Знати історію, поважати минуле, любити свій край, це необхідно. Людина повинна знати серед якої краси і яких цінностей вона живе, якими багатствами володіє в своєму краї: і треба ощадливо, уміло з повагою розпорядитись нашою культурною спадщиною.

Всебічне її вивчення, реставрація, охорона, пристосування до сучасних потреб важливі не тільки в історико-культурному, а й в народногосподарському плані.

Старокостянтинівщина вельми багатий край на туристичні ресурси. Це пам'ятки природи, чудові краєвиди, пам'ятки культурної спадщини державного й місцевого значення. В районі знаходиться п'ять комплексів пам'яток національного культурного надбання із 20-ма окремими об'єктами XII – XIX ст.ст. Деякі з них мають європейський вимір над якими працювали найвідоміші архітекти, скульптори, паркобудівничі –Якуб Кубіцький, Жанбатісто Цагляно, Діоніз МакКлер, Мерліні, Шроєгер, Фелнер.

Пам'ятки мають в собі найвідоміші в Європі архітектурні стилі – ренесанс, готику, бароко, класицизм з елементами грецько – римських

ордерів – іонічного, корінфського, доричного. Парки класичного або французького (регулярного) й природного, пейзажного (англійського) стилів з європейським об'ємно – просторовим вирішенням композицій. Маємо єдиний в області й другий (а їх лише два) в Україні заповідник “музей – маєток Самчики” пам'ятку палацово – паркового мистецтва яке в кінці ХУІІІ на початку ХІХ ст. в культурі Європи займало одне із перших місць. В палаці маєтку Самчики – єдина в Україні “Японська кімната” з мальованнями модної в ті часи орієнталістичної (східної) течії в мистецтві Європи. Маєтковий парк із 160-ма породами видами і формами дерев і чагарників, серед яких уніками, релікти, екзоти й екземпляри дерев занесених до Червоної книги України. Серед збережених пам'яток палацово – паркового мистецтва наш район посідає перше місце в області (це: Самчики, Ілляшівка, Новоселиця).

А серед пам'яток археології, найкраще збережене в Україні городище літописного міста Губина ХІІ -ХІІІ ст.ст.Болохівської землі що бачив біля своїх валів князя – короля Данила Галицького з братом Васильком і сином Шварном.

Район славиться й пам'ятками сакрального (церковного) мистецтва, серед яких найцінніші – побудовані із дерева, де Україна тримає перше місце в світі.

Найкрасивіша церква у Волиці Керекешиній (1799 р.) в українському триверхому стилі, який російський царський уряд в 1800 р. заборонив будувати насаджуючи свої імперські уподобання аби знищити українські національні художні смаки в будівництві.

Найстаріші церкви у Веснянці (Свинній) 1740 р. що в свій час була із опасанням подібно до карпатських церков, в Огіївцях 1742 р., Семереньках 1783 р. волинського типу, Берегелях 1756 р. чудова в Стецьках, невідомо коли побудована. Кам'яні: наметова в Багляях 1775 р. в Самчиках 1771 р. волинського типу – пам'ятка національного значення, Воронківцях 1791 р., Красносілці 1791 р. Пам'яткою державного значення є церква в Старому Острополі 1840 р. побудована в класицистичному стилі у формі ротонди.

Окрім пам'яток архітектури район має чудові заповідані природні об'єкти, типологічні ландшафти південно – східної Волині по берегах річок Случі, Ікви, Білки.

А наша районна столиця – Старий Костянтинів (Кобудь) із замком – фортецею князів Острозьких, оборонною вежею із ренесансним оздобленням, домініканським кляштором, руїнами найпершої в краї

кам'яної Здвиженської церкви (1574 р.), що мала й оборонне призначення, Троїцькою замковою церквою з рідкісними збереженими мальованнями ХУІІ ст. з елементами дохристиянських, язичницьких сюжетів, костелом Івана Хрестителя (1754 р.)

Те, що пам'ятки історії, культури, природи мають досить широкі функції суспільно – культурного характеру, ще не означає, що вони сьогодні можуть задовільнити соціально економічні потреби краю. І цьому може сприяти лише туристичний бізнес, який на жаль не враховується в економічному житті району, оскільки залишається невирішеною проблемою включення пам'яток в сучасне життя. Пам'ятки архітектури позбавлені доступу, віддалені від шляхів, погано збережені (ремонти проводяться без належного фахового рівня – Ілляшівка, Новоселиця) старіють фізично і морально. Увагу цьому повинна приділяти райдержадміністрація в штаті якої немає фахівця з охорони культурної спадщини.

Місто і район, як подібні до них малі міста і райони мають спільні проблеми – обмеженість вибору професій, місця прикладання рук до праці. Ці проблеми можна було б вирішити й шляхом розвитку туризму – “зеленого”, історичного, культурного, - для цього є всі передумови. Такі малі міста, сільські райони у всьому світі стають туристичними мекками для людей втомлених від шуму мегаполісів. Але район, місто не має туристичної індустрії.

Прикро, що нове керівництво району, міста серед пріоритетів їх розвитку місця для туристичної індустрії не знаходять. В деяких партій чуо згадки про охорону культурної спадщини. Коли депутата ВР Олуйка В.М. президент призначив на посаду провідника області в його програмі розвитку краю на третьому місці стояло – збереження культурної спадщини й розвиток туристичної індустрії. Це правильно. За шкалою споживання туристичний продукт посідає третє місце після харчування та житла. Дослідження свідчать, що розвиток туризму призводить до появи нових місць відпочинку та нових форм подорожей. Важливо, що цей вид бізнесу приваблює невеликими стартовими інвестиціями, зростаючим попитом на туристичні послуги, високим рівнем рентабельності та мінімальним терміном окупності витрат. Пам'ятаю, в совєтські часи відомий американський банкір приїхав до Росії й відвідавши Суздаль сказав: “Ви ходите по золоту”. Ото ж у світі не лінуються піднімати гроші з–під ніг. Природні й культурно – історичні ресурси – складова туристичного бізнесу – це те що вже існує, отже, й створювати його непотрібно; пам'ятки існують

в просторі часу через це цікаві. Безумовно, в дещо треба вкладати кошти – державні, інших джерел, меценатів.

Кількісний і якісний аналіз використання пам'яток у сучасних умовах показує, що найбільш перспективним є їх пристосування під історико – культурні заповідники, різноманітні музеї, а при них заклади відпочинку й туризму – бази відпочинку, турбази, готелі, кемпінги, притулки тощо. Організація туристичних закладів здійснюється з розташуванням у структурах пам'яток концертних і виставкових залів, підприємств торгівлі тощо, аби враховувати й економічний фактор.

Обов'язково є рекламна кампанія – регулярна й ефективна, тому що турист цікавиться, а що ж мені пропонують, а наскільки запропоноване відповідатиме витраченим коштам.

Окрім вітчизняного туризму район може розвивати й іноземний, особливо приймати екскурсантів із сусідньої Польщі, котрі мають тут певні інтереси. Наш край дав для Польщі видатних людей, що народилися й проживали тут. Письменники брати Прушинські з Волиці Керекешиної, письменник і громадський діяч Волині ХІХ ст.

Юзеф Крашевський (мешкав у Киселях), політичний діяч визвольних змагань Польщі Гжегож Хлопіцький з Капустина, znana письменниця Софія Косак – Шуцька (Сковородки, Новоселиця), художники Маньковський (народився в Старому Костянтинові), Леон Вичулковський що мешкав десять років в Лашках (Морозівка), багато інших. Але путівників для них на польській мові не має. Між іншим в польських туристичних путівниках маєток Самчики має найвищу оцінку, як туристичний об'єкт в п'ять зірок.

Чому немає в Старому Костянтинові турфірми (туроператор чи турагент) яка мала б ліцензію на здійснення туристичної діяльності.? В свій час голова Держтурадміністрації В.Цибух зауважив: "Нам слід вивчити досвід інших країн, які отримують чималі прибутки від туризму". Так дійсно. В Угорщині територія і населення якої менші ніж України, щороку іноземних туристів стільки, скільки власних громадян (10 – 12 млн.).

Реклама, реклама. В цьому році міська адміністрація вперше випустила репрезентаційний фотоальбом "Кобудь – Старий Костянтинів" що приверне увагу до міста численних шанувальників минушини, мандрівників. Польський журналіст із "Відомостей туристичних" відвідавши Львівщину й Тернопільщину сказав: "Серед мінусів – відсутність достатньої туристичної інфраструктури: готельних місць, кав'ярень, ресторанів. Замало реклами, путівників

саме польською мовою, адже головними клієнтами українських бюро подорожей є саме поляки”. Дійсно, - чи розвинута готельно – ресторанна туристична сфера? В місті немає готелю, в Самчиках чудовий готель із їдальнею, але кілька років стоїть закинутий. Заповідник “Самчики” може приймати зарубіжних туристів, але де зупинитись. Турагенція області випустила туристичну мапу з великими помилками: вказуються пам’ятки які не існують, туристам аби подорожувати краєм, прийдеться брати в послуги “турагента” Сусаніна.

Треба уміло й ощадливо, з повагою розпоряджатись культурною спадщиною. А це дбайливе ставлення до неї, всебічне її вивчення, реставрація, охорона, пристосування до сучасних потреб що важливо не тільки в історико – культурному а й в народно – господарському плані.

Невикористання великої кількості пам’яток з державної точки зору є об’єктивним наслідком безгосподарності і низького рівня культурного розвитку суспільства.

Організація мережі туристичних закладів – (турбаз, притулків, баз відпочинку, де знаходяться пам’ятки культурної спадщини, природи (Самчики, Калинівка, Остропіль, Новоселиця, інші місця), введення їх в культурне життя суспільства дасть змогу створити туристичну індустрію в краї.

Туризм потребує й місцевого сувеніру, якого в області немає. Сувенірне виробництво, це розвиток промислів і ремесел, тоб - то народної художньої творчості.

Необхідно розробити перспективну програму розвитку туризму в районі, яка включала б: пам’ятки (їх збереження, охорона), сувенірне виробництво через відтворення художніх народних промислів і ремесел (декоративно – прикладне мистецтво), популяризацію культурної спадщини (туристичних об’єктів, місць) через путівники, буклети, проспекти, монографії визначних пам’яток, рекламні проспекти, біг–борди на основних шляхах району тощо. Розробити рекомендації з класифікації можливого використання пам’яток під заклади відпочинку, музеї, концертні виставкові зали, художні майстерні, інше.

Програма повинна включати матеріально-технічну базу для прийому й обслуговування туристів (готельно-ресторанне господарство) відпочинкову сферу, влаштування і благоустрій існуючих транспортних комунікацій й побудова нових на під’їзних

шляхах до пам'яток, автозупинок біля живописних ландшафтів (доступ до них) пам'яток природи, ліквідація занедбаності пам'яток, тоб-то мати належну туристичну інфраструктуру району.

Створити мапу культурно – туристичних ресурсів району з туристичними маршрутами – кільцевим, радіальними, спеціальними для вітчизняних й зарубіжних туристів.

Провести конкурс на кращий інноваційний проект туристичної індустрії краю з метою надання йому підтримки з місцевого бюджету. Створити режим найбільшого сприяння фірмам і підприємствам – виділення бюджетних коштів у відповідні фонди з розвитку туристичної галузі району. Окремо “зеленого” туризму.

Провести теоретично – навчальний семінар з туристичної індустрії в районі із залученням підприємців, пам'яткоохоронців, культурологів, музейних працівників, фахівців туристичної індустрії, ресторанно – готельної сфери, національної спілки майстрів народного мистецтва, розробити програму розвитку сувенірного виробництва для туристичної індустрії. Відкрити для туристів крамниці сувенірів - виробів майстрів народного декоративно – прикладного мистецтва, тощо.

На базі Самчиківської загальноосвітньої школи й Самчиківської художньої школи традиційного народного мистецтва відкрити гуманітарний ліцей народних художніх промислів і ремесел, пам'яткоохоронної й туристичної галузей.

В Старому Костянтинові відкрити гуманітарний коледж або філію Острозької академії на базі колишнього домініканського кляштору й оборонної вежі (як історичний антураж) з метою підготовки фахівців з туризму, культурології, пам'яткознавства, охорони історико – культурної спадщини, що дасть можливість пробудити цікавість до туризму в краї, залучення громадян України й наших краян до національних й світових культурних надбань. А це, в свою чергу, сприятиме формуванню національної самосвідомості, зростанню духовності й гордості за свою малу батьківщину, піднесенню господарки району.

Валентина ПЕТРОВИЧ

Михайло Кучинко – видатний дослідник

давньоруської Волині

Історія Волині і Волинського Полісся княжої доби – надзвичайно важлива, об'ємна і багатопланова тема. Значення цієї території в контексті соціально-економічних і культурних досягнень того часу, особливостей розвитку її як порубіжжя з центральноєвропейськими державами, нарешті, специфіка цієї контактної зони (західні – східні слов'яни – балти) та вирішення складного феномену волино-дреговицько-ятвязько-мазовецького фіналу обумовлюють складність дослідження. Щоб збагнути всі ці компоненти потрібна була така наукова величина, якою є професор Михайло Кучинко, вчений, що присвятив життя археології, вагомим відкриттям на її царині. При дослідженні пам'яток дослідник проявив себе як сумлінний і вдумливий інтерпретатор археологічних матеріалів.

Сьогодні Михайло Михайлович Кучинко – відомий український вчений-археолог, краєзнавець, доктор історичних наук, професор, педагог, завідувач кафедри археології та джерелознавства Волинського державного університету імені Лесі Українки. Результати більш як 25-річних польових досліджень М.М.Кучинка на Волині та їх теоретичні узагальнення, добре відомі як вітчизняним, так і зарубіжним вченим. Він є автором понад 200 наукових праць, найважливіші з яких – монографії та навчальні посібники, за якими навчаються студенти-історики. Його науковий доробок відомий серед фахівців в Україні, Білорусі, Польщі, Росії і США Це, зокрема, „Історія Волині з найдавніших часів”, „Історико-культурний розвиток Західного Побужжя в IX – XIV ст.”, „Нариси стародавньої і середньовічної історії Волині”, „Археологічні пам'ятки Волині”, „Давньоруське городище Вал в Надстир'ї”, „Волинська земля X – середини XIV ст.”, „Розвиток керамічного виробництва на Волині”, „Історія міста Володимира-Волинського від найдавніших часів до середини XX ст. (в світлі соціотопографії)”, „Археологія Волині”. І зараз вчений здав у видавництво свою чергову, вже десятю книгу. У них висвітлюються питання економічного, соціального, етнокультурного та політичного розвитку населення історичної Волині середньовічного часу. М.М. Кучинко підтримує тісні зв'язки з науковцями зарубіжних країн. Особливо плідними є контакти з польськими археологами та істориками, обумовлені спільною тематикою русько-польського порубіжжя. Вчений публікує свої статті в польських наукових

виданнях, а крім того отримує від польських археологів їхні праці та надсилає їм свої. Такі контакти мають не лише наукове, а й суспільно-політичне значення, як для української, так і для польської сторін.

Народився Михайло Кучинко у 1939 р. в мальовничому куточку Закарпаття поблизу старовинного міста Мукачева з величним замком „Паланок”, що здіймається над квітучою долиною, зрошуваною швидкоплинною Латорицею. Зовсім малим у 1945 р. втратив батька, який загинув на фронті. У голодному 1947 р. померла мама, залишивши шестеро дітей. І почалася для Михайла справжня школа мужності: спочатку у Береговському дитячому будинку на Закарпатті, далі навчання у ПТУ, після якого опинився аж у м. Нікополь Дніпропетровської області, де працював механіком-наладчиком на одному із швейних підприємств, а потім з 1958 по 1961 рр. була служба в рядах Збройних Сил СРСР на Далекому Сході, на кордоні з Китаєм.

Захоплений ще з дитинства легендами Закарпаття, загадковими краєвидами Мукачівського замку, всі ці роки майбутній археолог мріяв розкопати його глибокі підземелля і пізнати історію рідного краю. Ця мрія і привела його з часом на історичний факультет Ужгородського державного університету, в якому він навчався в 1961–1966 рр. Рідна, омріяна стихія підхопила і понесла студента М.М. Кучинка у світ науки. Саме тут, на історичному факультеті доля звела його з молодим викладачем, згодом професором університету Е.А.Балагурі, який вплинув на свідомий вибір шляху до майбутньої романтичної професії. Вже з першого курсу студент обрав спеціалізацію з археології. Під керівництвом свого талановитого наставника пише курсові роботи, бере участь у студентському науковому товаристві, а влітку – в археологічних експедиціях. Одна з перших експедицій була в Івано-Франківську область, де досліджувалося поселення епохи бронзи, а далі була його праця в археологічних експедиціях на терені Закарпаття. На основі здобутих тут археологічних матеріалів М.М. Кучинко робить перші наукові узагальнення, виголошені у формі наукової доповіді на всесоюзній студентській конференції в Єревані: „Про господарський та суспільний лад племен Закарпаття в добу пізньої бронзи”. Його доповідь була відзначена грамотою Ради Міністрів Вірменської РСР і, навіть, видана там же, у Єревані, окремою брошурою. Молодий науковець був учасником таких же конференцій в Ужгороді та двічі в Москві. У роки навчання в університеті він також захоплювався

Михайло Кучинко – видатний дослідник давньоруської Волині

етнографією, брав участь у всесоюзному історико-етнографічному конкурсі, де став переможцем. На час закінчення університету Михайло Кучинко уже мав у своєму науковому доробку п'ять наукових праць.

Після закінчення університету талановитий і перспективний студент отримав призначення у гуцульське село Косівська Поляна, що на Рахівщині, де працював вчителем історії. Але йому нестерпно хотілося займатися наукою.

Остаточний вибір конкретного напрямку наукових студій, а саме – регіональних проблем археології давньоруського і середньовічного часу, був зроблений в період навчання в аспірантурі при відділі археології Інституту суспільних наук (нині Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України) у Львові в 1968–1971 роках. У кандидатській дисертації „Населення басейнів Західного Бугу і Сяну в IX–XIII ст.”, яку дослідник підготував під керівництвом професора М.Ю.Смішка і блискуче захистив у 1971 році, було остаточно вирішено цілу низку дискусійних проблем русько-польського пограниччя в IX–XIII ст.

Після закінчення аспірантури Михайло Кучинко був направлений на роботу в Луцький педагогічний інститут (нині Волинський державний університет) імені Лесі Українки. Тут, працюючи на посаді старшого викладача, доцента, професора, завідувача кафедри і викладаючи археологію та історію стародавнього світу, він, разом з тим, плідно займається науково-дослідною роботою, організовує археологічні експедиції, виступає перед науковою громадськістю з доповідями та повідомленнями.

Перші розкопки археолога пов'язані з Луцьком. В 1972 р. старший викладач М.М. Кучинко зі студентами проводив їх на Гнідавській гірці, де було давньоруське поселення, що прилягало до Лучеська, як звали колись місто. Тут було відкрито півземлянкові житла, господарські будівлі, знайдено багато залізних ножів, кресал, наконечників стріл, кам'яних та кістяних виробів, ювелірних прикрас. У Луцьку, вже під час наступної експедиції, зокрема, на березі р. Стиру було виявлено човен-довбанку, так звану моноксилу, що збереглась з XVI ст. Пам'ятними є і розкопки на території Луцького замку, завдяки яким вченому вдалося довести, що середньовічний Луцький замок пройшов три етапи в своїй розбудові: дерев'яно-земляний (X – друга половина XII ст.); кам'яний (кінець XII – середина XIII ст.) і цегляний (кінець XIII – кінець XIV ст.). Укріплення першого

етапу були зведені в давньоруському стилі, другого – в романському і третього – в готичному.

У різні роки М.М. Кучинком проводились археологічні експедиції у співробітництві з науково-дослідними установами України та СРСР. Зокрема, разом із науковцями Ленінградського відділення Інституту археології АН СРСР професором П.О. Раппопортом, М.В. Малевською та Є.В Шолоховою в 1975 – 1976 рр. були досліджені дитинець і стародавня церква у Володимирі-Волинському. І хоча церкву не знайшли, але було відкрито ряд житлово-господарських об'єктів княжої доби і середньовічного часу та розкопано фундаменти кам'яного муру замку Казимира III середини – другої половини XIV ст., що остаточно вирішило дискусію на користь локалізації замку саме на княжому дитинці Володимира.

Під керівництвом Михайла Кучинка здійснювались розкопки давньоруських пам'яток також у Перемилі, Любомлі, Усичах, Шепелі та інших пунктах Волинської області.

Особливо важливими є багаторічні розкопки городища X–XI ст. в с. Городище Друге поблизу Луцька, проведені дослідником в 1977–1989 рр. і опубліковані у вигляді великої монографії, де аргументовано доведено, що це була садиба волинського феодала. Це перше і поки що єдине на території Волині повністю досліджене городище і воно стало еталоном для дослідження пам'яток такого роду. То ж не дивно, що багато вчених посилаються на монографію Михайла Михайловича. Саме тут в 1983 р. було добуто срібний скарб, який спеціалісти вважають волинським за походженням і датують X – XI ст. Він складався з п'яти нашійних срібних гривен-обручів, трьох наручних браслетів і шести намистин. Ця знахідка, єдина така на Волині. Та й в усій Україні подібних за цінністю відомо тільки п'ять. Він міг належати лише заможній людині. Можливо, боярину, господарю городища. Скарб намагалися забрати з Волині, але Михайло Михайлович переконав, що він повинен зберігатися в Луцьку. Тепер унікальна знахідка перебуває під надійною охороною у Волинському краєзнавчому музеї і зрідка експонується на найважливіших історичних виставках. Зокрема, нещодавно вона була прикрасою виставки, яку підготували працівники музею до 920 річниці першої літописної згадки про Луцьк.

Фотографії гривен, браслетів та намистин у натуральну величину прикрашають стіни музею археології, який створений і функціонує при кафедрі археології та джерелознавства Волинського державного

Михайло Кучинко – видатний дослідник давньоруської Волині

університету імені Лесі Українки. Експонати музею мають велику наукову цінність тому, що зібрані в маловивчених районах Волині. Вони досить повно репрезентують первісну, давньоруську та середньовічну історію Волинської землі. Фундатором та науковим консультантом музею є завідувач кафедри професор М.М.Кучинко.

Також з ініціативи краєзнавця М.М. Кучинка в селі Городище створено історичний музей, де виставлено окремі експонати, знайдені під час розкопок, макет древнього городища із старовинними його забудовами, зроблений студентами історичного факультету.

Популярності вченого сприяють і його численні наукові доповіді та повідомлення на регіональних, всеукраїнських та міжнародних конференціях і конгресах, які проводились як в Україні, так і за її межами. Багаторічні дослідження стали основою для написання докторської дисертації „Волинська земля в X – першій половині XIV ст.” В ній розглянуто понад 800 місцезнаходжень археологічних пам'яток. На основі поєднання писемних джерел та археологічних матеріалів М.М. Кучинко зумів показати історію Волинської землі X – XIV ст., її місце і роль в соціально-економічному, політичному та культурному житті Русі і сусідніх країн, з'ясувати етнокультурні процеси на цих землях, показати спадкоємність культури волинян давньоруського часу в культурі сучасних українців Берестейщини, Замойщини, Холмщини і Підляшшя, які в силу обставин нині опинились за межами України.

Знаменним є й те, що професор Волинського університету Михайло Кучинко захищав докторську дисертацію, а професор Едуард Балагурі був присутній при цьому як член спеціалізованої ради і найпершим привітав свого колишнього учня з блискучим захистом і великим успіхом.

До сказаного варто додати дещо про викладацьку роботу професора. Праця професора-викладача – це нелегка повсякденна боротьба за утвердження історичної правди, виховання у студентів любові до славної минувшини рідного краю. Без перебільшення треба визнати високопрофесійні педагогічні та ораторські здібності М.М. Кучинка, його вміння із достатньо великого об'єму матеріалу донести до студентів основне. Хто навчався і навчається на історичному факультеті Волинського державного університету імені Лесі Українки ніколи не забуде його лекції і семінари та студентські археологічні експедиції під керівництвом свого педагога.

Важливими є і його виступи в засобах масової інформації на

злободенні та актуальні теми збереження національних надбань. Так, історик М.М. Кучинко виступив у пресі із публікацією „То звідки ж все-таки пішла руська земля?“, яка була відповіддю на „сенсаційне“ повідомлення російського телебачення і газети „Известия“ про те, ніби результати археологічних розкопок у Новгороді дають підставу твердити, що першовитоком руської державності був саме Новгород, а не Київ. Волинський вчений-археолог з усією переконливістю довів, що Русь-Україна стала державою на триста років раніше, ніж Росія.

Не можна обминути увагою і діяльність М.М.Кучинка щодо підготовки молодих наукових кадрів. Він постійно керує написанням дипломних і магістерських робіт з археології та історії Волині. Вчений створив свою волинську археологічну школу. Під його керівництвом стали кандидатами наук чимало його учнів, частина з яких працює поруч з ним. Він виступав офіційним опонентом на цілому ряді захистів докторських і кандидатських дисертацій.

Таким виглядає невтомний дослідник, педагог, краєзнавець професор Михайло Кучинко.

А ще – він люблячий батько і чоловік. Справжній скарб завжди чекає його в рідній оселі – це донька Зоряна, яка працює старшим лаборантом кафедри, якою керує тато, і дружина Оксана Андріївна – викладач української мови та літератури Луцького училища культури і мистецтв. Вдома у Михайла Михайловича є велика бібліотека і колекція монет.

Підсумовуючи сказане, хочеться зазначити, що процес пізнання є безкінечним, тим більше пізнання нашого минулого. А що стосується Волині та Волинського Полісся, то тут просто неміряне поле праці. Безліч не виявлених ще пам'яток археології чекає своїх відкривачів і дослідників. Але це вже справа для молодих і завзятих істориків, краєзнавців, наставником яких є шановний професор Михайло Кучинко.

Олександр РОМАНЧУК

З історії сільського краєзнавчого музею с. Колом'є

В радянські часи на території України була густа мережа музеїв різних профілів. В обласних та багатьох районних центрах було по

декілька державних музеїв підпорядкованих Міністерству культури. Поряд з ними в школах, на підприємствах, в деяких селах були музейні кімнати, які висвітлювали історію цих закладів, сіл. Існували такі музеї за рахунок спонсорів, а керували ними ентузіасти на так званих "громадських засадах". Організовувалися "народні" музеї поціновувачами історії і трималися вони тільки на їх ентузіазмі.

З розвалом Радянської імперії з її комуністичним диктатом, ідеологічні і моральні цінності соціалізму швидко нівелювалися і почався обвал серед народних музеїв. В багатьох державних музеях стали змінювати експозиції епохи соціалізму, а музеї на громадських засадах просто закривалися, експонати втрачалися.

В своїй статті я хочу розповісти про один із таких народних музеїв с. Колом'є, що в Славутському районі Хмельницької обл. Село знаходиться на правому високому березі р. Горинь при старовинному тракті Острог – Славута. Цей населений пункт був заснований, очевидно, між 1542 і 1574 рр. Довший час село знаходилося у володінні родини Єрличів¹.

Мабуть з кінця XVIII – у першій половині XIX ст. Колом'є входило до Кривинського маєтку Яблонівських², який у 1856 р. було продано графині Н.П. Зубовій³, а з кінця 1860-х років стало власністю І.Я. Германа⁴.

В 1869 р. в селі була побудована дерев'яна церква в ім'я святого князя Олександра Невського і дзвіниця⁵, збудована коштом коломельських селян у пам'ять звільнення їх від кріпацтва. Коломельська церква була приписною до Кривинської з кількістю дворів 87. При церкві в окремому будинку знаходилася церковно-приходська школа. У 1888 році на честь 900-ліття прийняття християнства на Русі у селі також коштом громади було зведено пам'ятний знак⁶. В селі було дві корчми⁷ та двоє кладовищ⁸.

В кінці XIX ст. в с. Колом'є було 174 будинки і 866 мешканців⁹, які займалися сільським господарством і рибною ловлею. В селі був вітряний млин. В першій половині XIX століття в Колом'ї працювали гончарі, але потім цей вид ремесла згас¹⁰. З покладів місцевої глини і вапняку випалювали цеглу і вапно.

На початку 1930-х років в селі був організований колгосп. На ті часи припадають і найбільші біди села: голодомор, репресії. 1941 рік приніс в село нове горе – війну, в якій загинули сотні селян¹¹. Більш-менш нормальне життя людей стало в 1970-80-ті роки. Саме в ті часи і відкривається в селі краєзнавчий музей. Організатором

цього закладу був місцевий житель Іванюк Борис Герасимович, 1924 р. н.

Мені неодноразово доводилося зустрічатися з цією цікавою людиною. На запитання, хто створював музей, була відповідь Бориса Герасимовича: "Я тоді працював бригадиром городньої бригади, в якій було багато молоді, але вона не знала свого минулого. Потрібно було заповнити цю прогалину. А друге, що спонукало до створення музею – це пам'ять про бойових побратимів, бо я сам – учасник бойових дій, маю поранення, нагороди. Почали створювати музейну кімнату самостійно, без вказівок зверху"¹².

Цей почин був підтриманий молодими людьми, вчителями місцевої школи і сусіднього села Полян, головою Полянської сільської Ради¹³ Олександром Михайловичем Ковальчуком і головою колгоспу ім. Куйбишева Іваном Кордонським. Для майбутнього музею в 1981 р. було виділено приміщення колгоспної комори, матеріали для проведення ремонту будівлі. Приміщення комори – це перша будівля колгоспу "Червоний сіяч", зведена у 1930 р. із клунь і хат так званих "куркулів". В цьому приміщенні в той час було правління колгоспу під керівництвом голови Дембіцького. Одночасно з ремонтом будинку музею активно проводився збір матеріалів для майбутньої експозиції. Значну кількість експонатів приносили учні, дорослі, надсилали родичі односельчан. У створенні музею активну участь взяли Василь Дмитрук, Володимир Гаврилюк, вчителі Полянської середньої школи. Завклуб села Крупець Олександр Терьохін, який жив в Колом'ї, оформляв вітрини, наглядну агітацію.

На початку 1982 р. було зібрано 522 одиниці різних речей, які були згруповані і розміщені за розділами: "Село до Великої Жовтневої революції" – 175 експонатів, "Село в роки Великої Вітчизняної війни" – 132, "Сучасність" – 115¹⁴.

При музеї була створена громадська рада музею, куди входили: Іванюк Б.Г., директор музею с. Колом'є, Андрощук М.П., секретар партійної організації колгоспу ім. Куйбишева, Білоус М.П., водій тепловоза Південно-Західної залізниці, Ковальчук О.М., голова Полянської сільської ради, Максимчук В.Ф., рядовий колгоспник, фронтовик¹⁵. Склад ради не був постійним. Сюди входили люди різних професій.

8 травня 1982 р. Хмельницьким обласним управлінням культури був виданий паспорт Колом'євському сільському історичному музею колгоспу ім. Куйбишева. В паспорті вказано, що музей історич-

ного профілю відкрито на підставі рішення Полянської сільської Ради. Значиться, що музей знаходився в окремому будинку, мав одну кімнату площею 60 м кв., де експозиційна площа займала 110 м кв. Службове приміщення було площею 9 м кв.¹⁶

При музеї були також громадські екскурсиводи в кількості чотирьох чоловік. Методичне керівництво надавалося Славутським районним музеєм партизанської Слави¹⁷.

Музей був відкритий у травні 1982 року¹⁸. Перед відкриттям проводився урочистий мітинг, на якому були присутні сотні селян, гості з сусідніх сіл¹⁹. Виступали голова Полянської сільради Олександр Ковальчук, директор народного музею Б. Іванюк.

Перший запис в книзі відгуків та пропозицій музею датований 31 травня 1982 р.: *“Відвідували краєзнавчий музей керівники колгоспу ім. Леніна спільно з ідеологічними працівниками. Із задоволенням ми вдячні організаторам музею за цінний матеріал, який знайомить не тільки жителів села, а й всіх, хто брав участь у соціалістичному перетворенні села.*

Особливо ми вдячні бригадиру комплексної бригади Іванюку за змістовну і цікаву розповідь. [Підписи] Дмитрук, Остапчук, Семнюк”²⁰.

Експозиція музею розпочиналася невеличкою колекцією місцевих мінералів, кісток і рогів давно зниклих тварин: північного оленя, мамонта та ін. Досить цікавою була збірка знарядь і зброї з кременю та уламків кераміки, зібраних в околицях, що датуються пізнім палеолітом – добою Київської Русі. Як для сільського музею досить багатю була підбірка етнографічного матеріалу. На окремих стендах знаходились фотографії та документи 1930-40-х років. Окремий відділ був присвячений полеглим в роки Великої Вітчизняної війни, ветеранам війни і праці. На одному зі стендів було показане сучасне життя села.

Кожного року директор музею Іванюк Б.Г. здавав річні звіти про роботу музею в Славутський районний відділ культури. Збереглися копії таких звітів за 1986 і 1989 рр. Згідно із звітом від 1986 р. в музеї було 570 експонатів, з яких 530 оригінальних. Музей відвідало 620 чоловік, проведено 9 екскурсій. За звітний період було прочитано 19 лекцій і проведено 5 масових заходів²¹; а згідно зі звітом від 1989 року заклад нараховував 573 експонати, з яких 531 оригінальний, відвідало 590 відвідувачів, проведено 7 екскурсій, 17 лекцій та 6 масових заходів²².

Музей в с. Колом'є - це вже історія, тому я хочу повністю привести "План роботи сільського історичного музею с. Колом'є на 1985 рік", щоб показати чим жив музей, громада села в той час:

1. "Провести засідання ради музею по слідуючих питаннях.
 - а) Підготовка музею до 40 роковини Великої Перемоги,
 - б) Участь ветеранів Великої Вітчизняної війни в міроприємствах, які будуть проведені до Дня Перемоги (січень).
2. Систематично проводити зустрічі з учасниками Великої Вітчизняної війни.
3. Уточнити списки воїнів-односельчан для виготовлення обеліска (березень).
4. Провести збір піонерських загонів піонерів школи, присвячений до 40-річчя Перемоги (квітень).
5. Провести вечір вшанування ветеранів Великої Вітчизняної війни (квітень).
6. Провести вечір вшанування вдів, чоловіки яких віддали своє життя в роки війни (5.V).
7. Оформити зовні приміщення до свята (30. IV).
8. Провести репетицію як буде відзначено свято День Перемоги.
9. Заготовити квіти ветеранам війни та вдовам (8. V).
10. Свято День Перемоги (проведення див. сценарій (9. V).
11. До 50 роковини Стаханівського руху. Провести зустріч з працівниками колгоспного виробництва (серпень).
12. До 27 з'їзду КПРС. Наше село від з'їзду до з'їзду (бесіда) вересень.
13. Виготовити стенди: "Наш колгосп в 12 п'ятирічці", "Наша бригада в 12 п'ятирічці", "Наш колгосп в 1986 році", "Планові завдання бригади на 1986 рік" (листопад, грудень)"²³. Відповідальними за виконання були призначені Іванюк Б.Г., Кардаш В.В., Андрощук М.П., Дмитрійчук В.О., Ярошук, Ковальчук О., Гаврилук В.О.

При музеї, як уже згадувалося, була книга відгуків, в якій заповнено 25 сторінок. Останній запис датується 19 серпня 1989 року. Протягом семи років музей відвідали тисячі громадян. Були поодинокі відвідувачі і групи школярів, студентів та робітників різних підприємств, Хмельницької атомної електростанції, міст Славути, Нетішин, Шепетівка. Під відгуками зустрічаються назви міст: Київ – від студентів автомобільно-дорожнього інституту та Львова – торгово-економічного інституту. Найбільше відгуків датується 1982-1984 роками²⁴.

3 Історії сільського краєзнавчого музею с. Колом'є

В кінці вісімдесятих років економіка Радянського Союзу почала занепадати. Інфляція, постійна нестача промислових і продовольчих товарів привели до того, що населення в своїй більшості було розчароване владою. Почала занепадати духовність, культура. Музеї, і не тільки вони, ставали все менш цікавими для населення і відвідувачів ставало все менше і менше.

Відтоді і почався занепад історичного музею в с. Колом'є. Щоб не втратити найцінніші речі, 60 експонатів були передані у 1989 році в музей партизанської Слави м. Славути. Музей був зачиненим, експонати пилилися. Декілька разів його грабували. У 1997 році частина експонатів з музею, а це предмети археології і деякі з етнографії, були передані Нетішинському центру-музею. Пізніше вони стали надбанням міського краєзнавчого музею м. Нетішин.

У 1985 році приміщення музею було відремонтоване, освячене місцевим священиком і в ньому відкрили ритуальний зал: влаштували столи й лави на 100 місць, закупили посуд і проводять поминальні обіди за померлими односельчанами.

Борис Іванюк після закриття музею перейшов завідувати оздоровчим комплексом в с. Колом'є. З його ініціативи та активної участі край дороги біля музею відкрили пам'ятник односельчанам, полеглим в роки Другої світової війни²⁵.

Музей в с. Колом'є – це вже надбання історії, але пам'ять про цей заклад буде ще довго зберігатись у свідомості селян. Хотілося б, щоб таких ентузіастів краєзнавства, як Іванюк Борис Герасимович, було більше, аби історія наших населених пунктів не губилася з плином часу.

Примітки

- ¹ Тесленко І. Родинний клан Єрличів // Соцјум. Альманах соціальної історії. – К., 2004. – Вип. 4. – С.153-160.
- ² Старий Кривин: дослідження та матеріали з історії Південно-Східної Волині / Упор. Т. Вихованець, І. Тесленко. – Острог; Білий Дунаєць, 2005. – С.30.
- ³ Див.: Вихованець Т. Нарис історії Нетішина (до 1917 року) // Вісник Нетішинського краєзнавчого музею. – 2002. – Вип.1. – С.218.
- ⁴ Старий Кривин: дослідження та матеріали... – С.35; порів.: Цинкаловський О. Стара Волинь і Волинське Полісся. – Вінніпег, 1984. – Т.1. – С.527.
- ⁵ Теодорович Н.И. Историко-статистическое описание церквей и

приходоу Волынской стархии. – Почаев, 1889. – Т.II. – С. 694-695.

⁶ Старий Кривин: дослідження та матеріали... – С.65.

⁷ Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich. – Warszawa, 1883. – Т.IV. – S.282.

⁸ Старий Кривин: дослідження та матеріали... – С.57.

⁹ Цинкаловський О. Стара Волинь... – Т.I. – С.527.

¹⁰ Романчук О.М. Гончарний комплекс початку 19 ст. села Колом'є на Славутичіні // Вісник Нетішинського краєзнавчого музею. – Вип.I. – С. 195-199.

¹¹ Книга Пам'яті України. Хмельницька область. – Хмельницький, 1995. – С. 13-308: Ізяславський р-н.

¹² Гладуненко О., Романчук О. Душа не може жити без турбот // Перспектива. – № 30. – 23 июля 2000. – С. 8.

¹³ Село Колом'я входило до Полянської сільської ради (див.: Історія міст і сіл УРСР. Хмельницька область. – К., 1971. – С.485).

¹⁴ Паспорт Колом'євського сільського історичного музею від 1982 р. // Матеріали відділу історії міського краєзнавчого музею м. Нетішин.

¹⁵ План роботи сільського історичного музею с. Колом'є на 1985 рік // Матеріали відділу історії міського краєзнавчого музею м. Нетішин.

¹⁶ Паспорт Колом'євського сільського історичного музею від 1982 р.

¹⁷ Там само.

¹⁸ Чечеев Б. Орбіта краєзнавця. Звіти охоронців пам'яток // Трудівник Полісся. – №174. – 28 жовтня 1983 р. – С.4.

¹⁹ Фото мітингу під час відкриття музею в Колом'ї // Матеріали відділу історії міського краєзнавчого музею м. Нетішин.

²⁰ Книга відгуків і пропозицій Колом'євського сільського історичного музею за 1982-1989 роки // Матеріали відділу історії міського краєзнавчого музею м. Нетішин. – Арк.1.

²¹ Звіт (копія) за 1986 р. про роботу Колом'євського сільського історичного музею для Славуцького районного відділу культури // Матеріали відділу історії міського краєзнавчого музею м. Нетішин.

²² Звіт (копія) за 1989 р. про роботу Колом'євського сільського історичного музею для Славуцького районного відділу культури // Матеріали відділу історії міського краєзнавчого музею м. Нетішин.

²³ План роботи сільського історичного музею с. Колом'є на 1985 рік.

²⁴ Книга відгуків...

²⁵ Гаврилюк В. Ветерани не старіють душею //Нетішинський вісник. – №69-70. – 9 вересня 2000 р. – С.2; Федоровський П. Солдат, господар та сумлінна душа //Пульс. – №2. – 12 січня 2006 р. – С.1.

Павло СКАВРОНСЬКИЙ
Михайло БЕДЬ

Бої за визволення Острога

21 січня 1944 року розпочалася Рівненсько-Луцька наступальна операція військ правого крила 1-го Українського фронту під командуванням генерала армії М.Ф. Ватутіна. Метою операції були розгром лівого флангу 4-ї німецько-фашистської танкової армії і оволодіння районами Луцька, Шепетівки і Рівного, щоб потім успішно підготуватися до удару по флангу й тилу групи армій „Південь” із півночі [7, с. 133]. На рівненському і луцькому напрямках наступала 13-а армія, якою командував Герой Радянського Союзу генерал-лейтенант М.П. Пухов – досвідчений воєначальник, за плечима якого було немало успішно проведених бойових операцій. Одним із бойових з'єднань цієї армії – 24-им стрілецьким корпусом - який мав атакувати противника в районі міста Остріг, командував Герой Радянського Союзу генерал-лейтенант М.І. Кирюхін [1, с. 23].

24-й стрілецький корпус складався із 112-ї, 149-ї і 287-ї стрілецьких дивізій. Він мав прорвати смугу завширшки 35 кілометрів і після цього нанести головний удар своїм лівим флангом із району Милятин, щоб разом з іншими з'єднаннями 13-ї армії наступати на Здолбунів і Рівне. Наприкінці 1-го дня наступу його силам належало форсувати р. Горинь, прорвати головну смугу гітлерівської оборони і оволодіти рубежем Новосьолки, Остріг на глибині 8-9 кілометрів [1, с. 24-25].

Навпроти корпусу гітлерівці зосередили великі сили і організували добре укріплену оборонну лінію. На рівненському напрямку, що протягнувся від населеного пункту Великий Стидінь до Острога

(фронт протяжністю 130 км) оборонялися головні сили німецького 13-го армійського корпусу. До них входили: моторизована поліцейська група СС на чолі з генералом Прюцманом (37, 10, 11, 33, 35-й поліцейські полки і бойова група СС „Кьонінг”), 454-а охоронна дивізія, корпусна група „С” (217-а, 183-я, 339-а піхотні дивізії), 76-й учбовий полк 143-ї резервної дивізії, 2-й піхотний полк 1-ї легко піхотної дивізії угорців, 2 окремі кавалерійські полки СС (14-й і 213-й), 5 окремих охоронних батальйонів (202, 637, 455, 725 і 465-й). Середня оперативна густина сил і засобів ворога на ділянці Столін, Остріг складала одні дивізію на 15 км фронту. А напроти 24-го стрілецького корпусу одна дивізія зосереджувалася на 7 км фронту. Концентрація бойової техніки і озброєнь також була великою: 13 гармат і мінометів, 3-4 танки на 1 км фронту. Це пояснюється тим, що на даному напрямку розташований шосейний шлях, що веде до Рівного, більш відкрита і не дуже заболочена місцевість. Ворог саме тут і чекав нанесення головного удару військ 13-ї армії [1, с. 19-20].

У районі Острога іще до приходу радянських військ діяло багато партизанських загонів і підпільних груп. Іще 13-го січня 1944 року партизанському загону ім. Т.Г.Шевченка вдалося оволодіти східною частиною Острога – Новим містом, а наступного дня, взаємодіючи із диверсійною групою О.І.Петрова, партизанськими формуваннями К.Т. Шакуна і В. Бажевського – Старим містом. В результаті цих бойових дій народні месники захопили у ворога багато різної зброї, автомашин, мотоциклів. Та ворогові вдалося відбити атаки партизанських загонів і знову захопити місто. Відступивши в ліси, патріоти продовжували боротьбу, яка невдовзі полегшила наступ регулярних сил Червоної Армії.

Наступ 13-ї армії розпочався вранці 27 січня, після невеликої артилерійської підготовки. Дії наземних військ підтримували з'єднання і частини 2-ї повітряної армії [3, с. 26]. Воїни 24-го стрілецького корпусу одразу потрапили на запеклий опір гітлерівців. Всі три його дивізії уперто наступали, але в цей день мети майже не досягли. Лише 287-а стрілецька дивізія, якою командував генерал-лейтенант І.Н. Панкратов, у порівнянні з іншими з'єднаннями корпусу мала 27 січня найбільший успіх. Її сили вдалося прорвати в своїй смузі першу позицію оборонної лінії противника і просунути вперед від 2 до 4 км. Тоді ж ними було визволено сильний вузол опору ворога – місто Остріг.

Відносний успіх військ генерала І.Н. Панкратова був досягнутий

Біт за визволення Острога

завдяки своєчасному маневру силами й засобами використаними в ході наступу. Правофланговий полк, що діяв на напрямку головного удару дивізії, довго не міг переправитися через р. Горинь, так як ворог там чинив шалений опір і мав міцну оборонну лінію. Зате лівофланговий полк, що наступав на другорядному напрямку, діяв успішно. Тоді генерал І.Н. Панкратов, залишивши на правому фланзі дивізії лижний батальйон, вивів із бою правофланговий полк і негайно наказав йому вдарити з півдня на північ вздовж західного берега Горині. Цей удар мав забезпечити полкові вихід у свою смугу, після чого продовжувати виконання раніше поставленого завдання. Опівночі правофланговий полк здійснив переправу на західний берег на ділянці лівофлангового полку і, розгорнувшись фронтом на північ, повів наступ у напрямку на Оженін. Зломивши упертий опір гітлерівців, він вийшов у свою смугу і до вечора на своїй ділянці прорвав першу позицію головної смуги оборони ворога, просунувшись уперед до 3-х км, досягши рівня лівофлангового полку.

Перший день наступу 24-го стрілецького не привів до прориву всієї головної смуги першої позиції ворожої оборони на рівненському напрямку. Лише 287-а стрілецька дивізія, визволивши Остріг, потіснила противника на декілька кілометрів [1, с. 84]. Командир корпусу генерал М.І. Кирюхін швидко з'ясував причини основних невдач своїх військ, які полягали в слабкій організації розвідки сил і позицій противника, поганому знанні можливостей ворога, безуспішності лобових атак, слабкому знанні системи вогню ворожої артилерії, малій пустоті артилерії наших дивізій, недостатній кількості боєприпасів, які було важко доставляти через бездоріжжя [5, с. 85]. У наступні дні наступу все це було враховано і становище дивізій 13-ї армії значно поліпшилося.

У боях за Остріг відзначилися також воїни 866-го стрілецького полку, що входив до складу 287-ї стрілецької дивізії. Мешканці міста беруть пам'ять про визволителів. На Братській могилі, де поховано 186 бійців і командирів, які полягли в боях 27 січня 1944 року, встановлено пам'ятник. А в 1969 році, 27 січня, у 25-у річницю тих пам'ятних боїв, постановою виконкому Острозької міської Ради було присвоєно звання „Почесний громадянин Острога” колишнім начальнику політичного відділу 287-ї стрілецької дивізії В.Л. Якуніну, командиру 2-го батальйону 866-го стрілецького полку М.Г. Федорову і командиру взводу цього ж полку А.Д. Провіздону [5, с. 442].

Нам не вдалося знайти подячного Наказу Верховного

Головнокомандуючого, в якому було б відзначено подвиг військ 24-го стрілецького корпусу в боях за визволення Острога і тому не можемо твердити про оцінку цих подій Кремлем. Та в пам'яті вдячних остріжан сторінки героїчного літопису залишаться навіки як символ мужності і любові до Батьківщини.

Гітлерівські загарбники вщент зруйнували місто. Значно постраждав Остріг і під час боїв у 1944 році. Фашисти розстріляли 6400 мирних його мешканців, вивезли на каторгу до Третього рейху 257 молодих остріжан, спалили й підірвали багато промислових підприємств та культосвітніх заходів. Центр міста перетворився в купи руїн і паперу. Багато громадян евакуювалося в інші населені пункти і значна їх частина вже не повернулася до міста. Із 14846 мешканців, що проживали в Острозі у 1939-му році, на час приходу радянських військ налічувалося лише 4494 [5, с. 442].

Рівненсько-Луцька наступальна операція продовжувалася до 11 лютого 1944 року [6, с. 21]. Багато нових яскравих сторінок у історію Волині вписали бійці і командири 24-го стрілецького корпусу, які несли на своїх знаменах визволення з-під фашистського ярма.

Крім радянських військ і радянських партизанських сил на Остріжчині у 1944 році діяли й вояки Української повстанської армії, організованої українськими націоналістами. Вони боролися на два фронти – проти гітлерівських окупантів і проти Радянської влади. Довгий час їхні бойові дії або замовчувалися, або грубо фальсифікувалися сталінською пропагандою. Тепер настав час сказати правду і про сторінку нашої непрості історії.

Остріжчина під час Другої світової війни входила до складу військового округу „Волинь-Південь” групи УПА – Північ, очолюваної полковником Климом Савуром (псевдонім Романа Клячківського). Заступником К. Савура був полковник Карпович-Крем'янецький (Михайло Медвідь), а штаб групи очолював генерал Гончаренко (Леонід Ступницький). Округом „Волинь-Південь”, куди крім Остріжчини, входили райони Рівного, Клевані, Тучина, Мемиріг, Корця, Гощі, Олександрії, Дубно, Радивилова та багато інших теренів, командували Береза і Черняк (псевдоніми, справжніх імен поки що не знаємо). Загони цього округу героїчно воювали проти німецько-фашистських загарбників і їхній вклад у Велику Перемогу теж повинен бути відзначеним у нашій військовій історії [4, с. 195, 199-202]. На Остріжчині навіть діяла Старшинська Школа УПА, яка готувала молодших командирів для повстанських загонів. Багато

3 Історії створення етнографічної колекції міського краєзнавчого музею м. Нетішин

втрата німецьким фашистам завдав Острозький курінь УПА [4, с. 49]. Бойова звитяга загонів УПА також буде досліджена і доведена до відома широкого загалу.

Література і джерела

1. Белкин И.М. 13-я армия в Луцко-Ровенской операции. – Москва: Воениздат, 1960. – 160 с.
2. Герои Советского Союза. Краткий биографический словарь. В 2-х томах. Т. 1. / Председатель редколлегии И.Н. Шкадов. – Москва: Воениздат, 1987. – 911 с.
3. Кузовков Г.В. Партизанський рух на Україні в період Великої Вітчизняної війни. – Київ: Політвидав України, 1951.
4. Мірчук Петро. Українська Повстанська Армія. 1942–1952. Документи і матеріали. – Мюнхен, 1953. – Львів (передрук), 1991. – 448 с.
5. Равчук Г.Р., Ткач І.О. Ровенська область. – Київ: Головне видавництво „УРЕ”, 1979. – 656 с.
6. Рівненський обласний державний архів. – Фонд. 454, Оп. 2, Спр. 3.
7. Советская военная энциклопедия. Т.7. – Москва: Воениздат, 1979. – 687 с.

Зоя ТУНЦЕВА

3 історії створення етнографічної колекції міського краєзнавчого музею м. Нетішин

Візитною карткою міста Нетішин Хмельницької області є краєзнавчий музей, що вражає своїми експозиційними залами з цікавими експонатами. Фундаментом для створення експозицій стали фондові збірки музею, тематика яких охоплює історію, археологію, природу, геологію, етнографію краю. Ми зупинимося на історії створення етнографічної колекції.

Офіційно краєзнавчий музей міста Нетішин відкрито 27 вересня 2001 року. Але робота по збору експонатів розпочалася ще з 1994 року, коли було створено краєзнавчий центр-музей як позашкільний виховний заклад [15, 6]. В серпні 1995 року була проведена перша етнографічна експедиція в село Кутки Славутського району з метою збору експонатів для майбутньої експозиції. До складу експедиції

входили працівник центру-музею Бабіна Світлана Григорівна (керівник), науковий співробітник Острозького Державного історико-культурного заповідника Данилюк Марія Миколаївна та художник-реставратор цього ж закладу Романчук Олександр Миколайович. Було встановлено, що село Кутки – ткацький осередок регіону. Зібрано знаряддя обробітку волокон, вироби ткаць, кераміку, речі селянського побуту [8].

В серпні 1997 року здійснено експедицію в село Лисиче Славутського району. Керівником експедиції був Романчук О.М., керівник гуртка центру-музею. Членом експедиції була уродженка цього села Олена Троцюк, працівник д/с № 2. В місцевих майстрів придбали ковальські вироби, інструменти, бондарний інструмент. В цьому ж місяці відбулася експедиція в село Білотин Ізяславського району Хмельницької області, в якій брали участь Романчук О.М. (керівник), Бондарчук Олександр Ананійович, завідувач відділу охорони пам'яток культури Острозького Державного історико-культурного заповідника, Білоус Людмила Федорівна, працівник д/с № 2 м. Нетішин, колишня мешканка с. Білотин. Під час спілкування з місцевими жителями записано спогади про майстрів, зібрано речі побуту, гончарний посуд.

Протягом 17-25 серпня 1998 року було проведено розширену експедицію в села Славутського, Ізяславського, Білогірського району Хмельницької області, Острозького району Рівненської області [1].

В експедиції брали участь Романчук О.М. (керівник) – науковий працівник краєзнавчого центру-музею, Кравчук Світлана Миколаївна – вчитель історії СШ № 4 м. Нетішин, керівник шкільного музею, Сорочкін Олег, Дубіна Анастасія, Мельничук Ганна, Максимчук Тетяна, Максимчук Вікторія – юні науковці шкільного музею [12, 201], Томусяк Ганна Олексіївна – вчитель СШ № 2 м. Нетішин, Рабченюк Наталія Оксентіївна – працівник дитячого дошкільного закладу № 2 м. Нетішин.

Учасники експедиції вивчали ткацтво в селах Хвоцьківка, Кутки Славутського району, бондарство в с. Комини Ізяславського району та с. Теремне Острозького району, ремесло гончарів в с. Вілія Острозького району Рівненської області. Музей поповнився вишитими жіночими сорочками, тканими намітками, начинням до ткацького верстату, знаряддям обробітку конопель, гончарним посудом, бондарними інструментами, плетеними виробами з лози, фотографіями майстрів тощо [7, 3].

3 Історії створення етнографічної колекції міського краєзнавчого музею м. Нетішин

Протягом 2002-2005 років здійснювалися етнографічні розвідки в села Перемишэль, Нараївка, Клепачі, Миньківці, Мухарів Славутського району Хмельницької області. Вивчаючи ці населені пункти шляхом спілкування з жителями, записуючи спогади старожилів, виявлено народних майстрів у Клепачах [11], ткацький осередок в Нараївці [9; 14]. Багаті на вишивальниць також Миньківці [10] і Мухарів [13]. Ткалями і вишивальницями цих сіл створені чудові речі вжитку, окремі з яких стали експонатами музею і окрасою експозицій [2; 3; 4; 5; 6].

Поповнювалися етнографічні збірки і завдяки добродійним передачам музею речей побуту від жителів краю. І, таким чином, географія музейних експонатів на сьогодні охоплює Хмельницьку, Вінницьку, Рівненську, Тернопільську, Івано-Франківську області. Пошукова діяльність по збору предметів музейного значення продовжує залишатися одним з основних напрямків комплектування фондів і функціональним матеріалом для побудови експозиції. Так, зібрані речі стали засобами музейної комунікації в етнографічних залах "Ремесла краю", "Шлях хліба", "Ткацтво", "Вишивка", де кожен експонат – сторінка культурного життя народу.

Як бачимо, робота по створенню етнографічної колекції – клопітка і постійна. Здійснюючи пошукову роботу по збору експонатів, науковці одночасно вивчають історію рідного краю, його минуле і сучасне, збагачуючи не лише фондів збірки, а й духовні скарбниці народного досвіду і мудрості.

Література

1. Звіт етнографічної експедиції Нетішинського краєзнавчого музею 17-25 серпня 1998 р. по Славутському, Ізяславському, Білогірському районах Хмельницької області // Архів відділу історії міського краєзнавчого музею м. Нетішин.
2. Звіт про етнографічну розвідку в с. Клепачі Славутського району Хмельницької області від 22.05.2003 р. // Архів відділу історії міського краєзнавчого музею м. Нетішин.
3. Звіт про етнографічну розвідку в с. Миньківці Славутського району Хмельницької області від 2 грудня 2003 р. // Архів відділу історії міського краєзнавчого музею м. Нетішин.
4. Звіт про етнографічну розвідку в с. Мухарів Славутського району Хмельницької області від 14.06.2006 р. // Архів відділу історії міського краєзнавчого музею м. Нетішин.

5. Звіт про етнографічну розвідку в с. Нараївка Славутського району Хмельницької області від 24.10.2002 р. // Архів відділу історії міського краєзнавчого музею м. Нетішин.
6. Звіт про етнографічну розвідку в с. Перемишель Славутського району Хмельницької області. Жовтень 2002 р. // Архів відділу історії міського краєзнавчого музею м. Нетішин.
7. Романчук О. Нетішинський краєзнавчий музей поповнився експонатами // Нетішинський вісник. – 1998. – № 89. – 19 листопада. – С. 3.
8. Спогади Олександра Романчука, 1949 р.н., м. Острог Рівненської області від 5.05.2006 р. // Архів автора.
9. Тунцева З. Віднайдені скарби // Трудівник Полісся. – 2003. – № 17. – 25 квітня. – С. 9.
10. Тунцева З. Вони вміють бачити і творити красу // Нетішинський вісник. 2004. – № 29. – 16 липня. – С. 9.
11. Тунцева З. Клепачі славляться народними умільцями // Нетішинський вісник. – 2003. – № 33. – 16 серпня. – С. 9.
12. Тунцева З.П. Краєзнавчий музей ЗОШ № 2 м. Нетішин: здобутки і проблеми // Музейна справа на Житомирщині: історія, досвід, проблеми: Науковий збірник "Велика Волинь". – Т.33. – Житомир: Косенко, 2005. – С. 200-206.
13. Тунцева З. Рукотворні дива мухарівських майстринь // Кобудь – Костянтинів – Старокостянтинів: історія, археологія, культура, архітектура. Науковий збірник "Велика Волинь". – Т. 34. – Старокостянтинів, 2006. – С. 237-240.
14. Тунцева З. Ткацькі традиції с. Нараївка Славутського району // Сангушківські читання. Збірник наукових праць I Всеукраїнської наукової конференції (24-25 січня 2003 р., м. Славута). – Львів, 2004. – С. 90-92.
15. Фурманчук Г.Й. Історія створення Нетішинського міського краєзнавчого музею // Вісник Нетішинського краєзнавчого музею. – Нетішин, 2002. – Вип. I. – С. 5-20.

Гаврило ЧЕРНИХІВСЬКИЙ

Літературно-меморіальний музей Олександра

Неприцького-Грановського у Великих Бережцях

Мальовниче село Великі Бережці на Кременеччині багате історією, згадане вперше в 1545 році. Тут народився і провів дитячі та юнацькі роки Олександр Анастасійович Неприцький-Грановський (1887-1976) [10, 31-56]. Враховуючи його заслуги перед Україною, її народом (він відомий у світі ентомолог, активний громадсько-політичний діяч у США, автор восьми поетичних збірок), стало можливим повернути це ім'я до рідного краю, створити літературно-меморіальний музей.

Основні матеріали для музею зібрані нами як на батьківщині (Бережці, Білокриниця, Київ), так і в США (Сейнт-Пол, Міннеаполіс, Чикаго) та у Канаді через листування (Вінніпег, Торонто) [12, 2; 13, 6].

Музейна експозиція розташована у лівому крилі школи у двох класних кімнатах та просторому коридорі загальною площею понад 100 кв. м. Документи і матеріали складають майже 400 одиниць. Перша музейна кімната відкрита 3 вересня 1996 року, друга – через два роки. Експозиціонер Гаврило Чернихівський, художник-оформлювач Олександр Пташкін. Завідує музеєм від часу його створення вчитель історії, мешканець села Петро Гонтарук. Побудові експозиції передувала кількарічна пошукова та збиральницька робота [12, 2; 2, 70-71].

У першому залі матеріали й документи оповідають про бережецький та київський періоди життя О. Неприцького-Грановського, охоплюють 1887 – 1913 роки. Насамперед подані хронологія життя і творчості Олександра Анастасійовича, генеалогія роду п'яти поколінь. Чимало предметів домашнього вжитку, зокрема одяг, мисник із тодішнім посудом, куфер, бамбетель, плетена з лози колиска представлені для огляду. Відтворено піч з усім начинням: триніжка, баняки, горщики, рогачі, лопата для садження хліба. Тут же низка сільськогосподарських знарядь праці: коса, серп, ціп, граблі, в'юрок, тощо. Експонуються ковальські інструменти та вироби: наковальня, молотки, обценьки, кліщі, ножиці, цвяхи, сапи, інші речі. Поруч старий вулик (батько поета був ковалем і пасічником).

Із документальних матеріалів увагу відвідувачів привертають: ксерокопія свідоцтва про народження О. Неприцького-Грановського [4, 1], фотознімки мальовничих околиць, чарівної Ікви, пасма гір, що не могло не вплинути на формування особистості юнака. На інших

знімках – батько Анастасій (сільський староста Бережецької волості), хатина, в якій народився вчений. Текстово подані рядки про село, уривок листа до молодшого брата Сергія від 16 листопада 1965 року, в якому читаємо: “ Дуже часто думаю про Рідний Край і майже бачу кожную стежку в Бережцях і у всіх тих містах, де мав нагоду бути. Мені пригадуються два пам'ятники на великій площі коло католицької каплиці і біля ратуші. Чи вони є ще і мені цікаво знати, що то за пам'ятники?” [5, 3-4] Згадані пам'ятники не збереглися. Експонуємо фото старого мисливського палацу шляхтичів Тарновських – власників містечка Бережці.

У нотатках до спогадів вчений описав усе про Бережці, що зберіг у пам'яті [6, 7; 10, 37]. А ось фото Божої гори, овіяної легендами, переказами, яка приваблює прочан, туристів тим, що на її вершині з-під великої кам'яної брили б'є джерело чистої цілющої води. “На Божій горі, - читаємо в Олександра Анастасійовича, - краса спиняє дух і зачаровує людину. Глибоко вдихаю у свої груди чисте повітря гірської краси. Не говоріть! Замовкніть на короткий час! Прислухайтесь до вітру, що заплутався в густих верхах смерек і вічним сумом хвалить Бога.

Чи чуєте ви сміх гірських потоків, грізні говори води, що розсипаються в піснях, які лише збігаюча вода по камені співати може? А десь з гуцавини нас кличе голос птаха. До нього приєдналося цвірінкання пташини ближче. Біля самих бистрих струменів срібної води тремтить тендітна папороть різьбленими листками, а біля неї з берега вклонилась до води пахуча квітка своєрідної краси...”[4, 1].

Наступний вузол експозиції висвітлює навчання у Білокриницькій середній сільськогосподарській школі (1901-1905 рр.). Школа знаходилася у колишньому замку князів Збаразьких (фото приміщення в експозиції) і була відкрита 1892 року. У Білокриниці, як згадує О. Неприцький-Грановський, оралась нива його душі і було посіяно добірне зерно подальшого життя. Поруч свідоцтво про закінчення закладу в 1905 році, фото юнака у шкільній формі. Із свідоцтва довідуємося, які предмети вивчалися, хто їх викладав, які оцінки отримав випускник. Цікаво, що тільки після річної агрономічної практики йому видали атестат зрілості, який зберігається в архіві Головної бібліотеки Міннесотського університету [10, 43-44].

Влітку 1907 року на відпочинок до Бережець приїхала Леся

Українка. Знайомство з поетесою сприяло появі у часописі "Рідний край", редактором якого була Олена Пчілка, першого вірша юнака "Порожня оселя" [3, 9]. У цьому розділі експозиції представлені портрети Лесі Українки, Олени Пчілки, фотокопії листів Петра Косача про приїзд Лесі до Бережечь, а також фото Лесиної подруги Марії Биковської, вчительки бережечької початкової школи.

Наприкінці літа 1907 року О. Неприцький-Грановський переїжджає до Києва з метою здобути вищу освіту, а також познайомитися з відомими на той час письменниками. Півтора року навчається у комерційному інституті ім. Довнар-Запольського, про що оповідають представлені матеріали, розшукані Петром Гонтаруком в архівах Києва. Одночасно О. Неприцький-Грановський – активний учасник клубу "Родина". На фото – члени клубу, серед яких Микола Лисенко, Олена Пчілка, Павло Богацький, інші, в тому числі й Олександр. Підбадьорений Оленою Пчілкою готує до видання першу збірку віршів "Пелюстки надій" (К., 1910), яка знайдена у Бережцях і представлена для відвідувачів. Експоновано репродукцію наступної збірки "Намистечко сліз" (К., 1911) та оригінал третьої - "Акорди" (К., 1914).

У Києві Олександр Анастасійович співробітничав у журналі "Українська хата", в якому публікує десятки віршів, малу прозу, враження від відвідин художніх виставок, могили Шевченка. У 1909 році малює олівцем портрет Кобзаря, а навколо нього – героїв шевченкових творів. Портрет – в експозиції. Представлено малюнок "Христос родився", титульну сторінку "Української хати", фото, на якому О. Неприцький-Грановський та Павло Богацький. На інших знімках Олександр Анастасійович у колі родини, з друзями, на відпочинку над ставком та фото його дівчини Ольги Фойницької, а також ксерокопія одного з її листів до Олександра.

Його активна участь у громадсько-політичному та культурно-просвітницькому житті привернула увагу царських жандармів. Перед небезпекою арешту повертається до Бережечь, а навесні 1913 року покидає отчий дім назавжди. З листом-рекомендацією до керівників української громади в діаспорі виїжджає до США. Ксерокопія листа в експозиції [7, 12].

Американський період життя і творчості О. Неприцького-Грановського представлено у наступній залі. В першому розділі "Науково-дослідницька праця" висвітлюється нелегке життя емігранта у США, починаючи від важкої фізичної роботи до здобуття вищої освіти та захисту докторської дисертації у 1925 році. Знаменно, що

він перший з українців – професор американського університету. В експозиції ксерокопія диплому доктора наук, численні наукові праці з ентомології в оригіналі, мікроскоп, яким користувався вчений.

Найдовше викладацька робота вченого тривала у Міннесотському університеті: з 1930 до виходу на пенсію у 1956 році. Чимало матеріалів показують роль професора О. Грановського у заснуванні першої у США біологічної станції в Ітаска парку, яку він очолював упродовж 1935-1940 рр.. [1, 1-16]. Кілька фото зафіксували його за проведенням наукових досліджень над попелицею.

У 1928 році Олександр Анастасійович одружився з англійкою за походженням Іреною Торп. У них народилося п'ятеро дітей. Подані фото дружини, дітей, родини, родичів по лінії дружини, портрет Ірени в українському національному одязі, ксерокопії її статей з української етнографії, писанкарства. Цікаво, що четверо дітей професора названо українськими іменами: Олександра (на честь батька), Пилип, Наталія, Теодор і один син – Роберт. Нині у нащадків Грановських – 14 онуків. Кілька фото великої родини експонуються. Тут представлено особистий одяг вченого: вишита сорочка, піджак, а також валіза, з якою він їздив у відрядження.

Наступний розділ – літературно-мистецька спадщина поета. Тут представлені всі вісім видань його поетичних творів, окремі з них з автографом письменника для друзів та знайомих. Особливе зацікавлення викликають перші збірки поезій "Пелюстки надій" та "Намистечко сліз". Вагома його участь і у мистецькому житті діаспори. Це організація виставок художніх творів, пошанування українських митців з нагоди їх ювілеїв, організація виставок писанок до Великодня, популяризація писанкарства, влаштування курсів танцю. Ця багатогранна діяльність професора різними засобами втілена в експозиції.

О. Грановський брав активну участь у громадсько-політичному житті США. Напередодні Другої світової війни видрукував англійською мовою брошури "Проблеми незалежності України", "Необхідність вільної України для тривкого миру", які представлені в експозиції. Автор ставить кардинально питання, вважаючи, що наявність вільної України стане запорукою миру і стабільності в Європі. Визначальна його позиція: "Без вільної України не може бути вільної Європи, а без вільної Європи не може бути ні сталого спокою, ні економічного добробуту у цілім світі. Без розподілу Російської імперії на вільні держави Росія завжди буде загрозою вільним державам світу" [8, 1-

21].

Популярність професора О. Грановського у політичному житті США красномовно підтверджує участь в установчій сесії ООН у Сан-Франциско (1945 р.). Ксерокопія окремих пунктів його рапорту про роботу конференції експонуються в музеї [9, 3].

О. Неприцький-Грановський зіграв важливу роль у створенні у США Організації Державного Відродження України (ОДВУ) [9, 2], Української православної церкви в діаспорі, побудові пам'ятника Тарасу Шевченку у Вашингтоні, влаштуванні літературних вечорів відомих письменників, політичних діячів, що підтверджено експонатами [10, 247-250].

Останній розділ присвячено пошануванню імені Олександра Анастасійовича як в діаспорі, так і на рідній землі. Подані газетні статті із "Свободи", "Нового шляху", часописів "Нові дні", "Самостійна Україна" про нього, рецензії на його книги. Свідчення пошани до вченого і письменника – численні некрологи у зв'язку з його смертю. На багатьох фотографіях – похорон, відправа панахиди, могила з пам'ятною таблицею на цвинтарі Sun Set. Окремий вузол матеріалів присвячений поверненню імені Грановського на рідну землю: встановлення меморіальної таблиці на батьківській садибі у Бережцях, поетичний вечір у залі школи з участю рідних і близьких вченого, відкриття літературно-меморіального музею. Представлені й дослідження про вченого, які появилися в незалежній Україні. Це монографія Г. Чернихівського "Олександр Неприцький-Грановський" (1996), бібліографічний покажчик "Олександр Неприцький-Грановський" (1997), книга В. Шендеровського "Нехай не гасне світ науки", в якій окрема стаття присвячена О. Грановському [14, 208-214].

У коридорі експонується: в центрі – великий портрет Олександра Анастасійовича, численні кольорові фото родини різних літ, знімки про відкриття літературно-меморіального музею, відзначення ювілеїв вченого і поета. А у книзі вражень про музей – записи його сина Пилипа, зятя та онука Армстронгів, небожа Бориса Неприцького, професора Анатолія Свідзинського, народного депутата України Сергія Жижка, інших.

Літературно-меморіальний музей Олександра Неприцького-Грановського у Великих Бережцях став важливим осередком виховання патріотизму, духовності, насамперед у молоді. Тут проводяться екскурсії, відзначення пам'ятних дат, відбуваються

семінари учителів історії та літератури Тернопільщини [11, 105-108]. У згаданій книзі В. Шендеровського Емма Бабчук присвятила краянам вченого рядки: "Славним землякам славетного подвижника науки О. Неприцького-Грановського. З побажанням бути гідними його пам'яті. Київ, радіо, 15. 09. 05." [14, 1].

Залишаючи зали музею, відвідувач переконується, що боротьба за державну Незалежність, популяризація культури народу на Батьківщині чи поза її межами – священний обов'язок кожного українця. Приклад цьому – життя і діяльність Олександра Неприцького-Грановського.

Численні документи й матеріали експозиції показують, що Олександр Грановський – особистість непересічна. Це була Людина з великої літери, високого громадянського обов'язку, повна сил та енергії, віддана науці, віддана українській справі. Він нині потрібен Україні як ніколи. У нього маємо вчитися, як жити і боротись за утвердження Української державності, як шанувати свою минувшину, свою історію, її діячів, як оберігати українську національну культуру, українську мову.

Джерела та література

1. Бюлетень Міннесотського університету. – Міннеаполіс, 1936. – Т. 39. – Ч. 30. – 16 с. Англ. мовою.
2. О. К. Зв'язки міцнішають // Самостійна Україна. – 1997. – Ч. 1. – 87 с.
3. Рідний край. – 1907. – Ч. 2. – 29 с.
4. Центр досліджень історії імміграції (далі ЦДІІ) при Міннесотському університеті. – Фонд проф. О. Грановського. – Ящик 1, папка 1, 170 арк.
5. ЦДІІ. – Фонд проф. О. Грановського. Ящик 2, папка 2, 97 арк.
6. ЦДІІ. – Фонд проф. О. Грановського. Ящик 12, папка 12, 81 арк.
7. ЦДІІ. – Фонд проф. О. Грановського. Ящик 3, папка 4-5, 107 арк.
8. ЦДІІ. – Фонд проф. О. Грановського. Ящик 24, папка "Сан-Франциско", 21 арк.
9. ЦДІІ. – Фонд проф. О. Грановського. Ящик 25, папка 1, 2 арк.
10. Чернихівський Г. Олександр Неприцький-Грановський. Життя і творчість. – Тернопіль: Збруч, 1996. – 417 с.
11. Чернихівський Г. Музей О. Неприцького-Грановського у Великих Бережцях // Волинський музей: історія і сучасність. – Луцьк, 1999. – 200 с.

12. Чернихівський Г. Мандрівка за скарбами О. Неприцького-Грановського // Русалка Дністрова. – Тернопіль, 1994. – Ч. 3. – Лют. – 8 с.
13. Чернихівський Г. Музей у Великих Бережцях // Українське слово. – 1996. – 24 жовт. – 12 с.
14. Шендеровський В. Нехай не гасне світ науки. За ред. Емми Бабчук. – К., Рада, 2003. – 406 с.

Олена ШЕРШНЬОВА

Перспективи розвитку туристичного комплексу міста Острога: потенційні можливості місцевої інфраструктури

На сьогодні Острог так само, як і більшість малих історичних міст України, стає одним з останніх осередків збереження історико-культурного надбання українського народу, виконує функцію духовного відродження нації, а його основним завданням є плекати історичні, культурні, етнографічні традиції, розвивати характерні для цієї місцевостей народні промисли та ремесла. Тому дослідження відповідного інформаційного забезпечення туризму та активне його впровадження в цьому регіоні допоможе розвитку та поживленню нелегким процесам його становлення, а також сприятиме достовірному інформуванню екскурсантів та всезагальному ознайомленню з історією, легендами та "бувальщинами" краю.

Острог сьогодні є одним з потенційних туристичних центрів Західної України та може в майбутньому приймати значні потоки туристів і гостей. Проте місто практично не готове для прийому туристів внаслідок нерозвинутості міської інфраструктури туризму: відсутність готелю високого рівня обслуговування для прийому українських та іноземних туристів, невідповідність рівня закладів громадського харчування високим сучасним вимогам, занедбаність транспортної, інженерної мережі та туристичного посередництва. Певні наявні вхідні туристичні потоки зумовлені багатим історико-культурним потенціалом, а не рівнем розвитку туризму, тому вони не є джерелом прибутків до місцевого бюджету.

Тож володіючи високим рекреаційно-туристичним потенціалом (особливо – багатими історико-архітектурними, природно-ландшафтними та культурно-мистецькими ресурсами), місто Острог Рівненської області на сучасному етапі займає досить незначне місце на ринку туристичних послуг України. Також важкий соціально-економічний стан міста, зорієнтованість місцевої промисловості на обслуговування сільського господарства району, з одного боку, та унікальність історико-культурної спадщини Острожчини, з іншого, свідчать про те, що туристична індустрія повинна стати пріоритетним напрямком соціально-економічного розвитку міста та району.

Розвиток соціальної сфери Острога, роль якої тут є провідною, може доповнюватися розвитком пов'язаних з нею галузей та видів діяльності. Так, поряд з туризмом та відпочинком можуть набувати розвитку наука (менеджмент культурних пам'яток, охорона здоров'я, інтродукція рослин тощо), підготовка кадрів (для екскурсійної справи, перекладачів, музеєзнавців та мистецтвознавців тощо), фестивальна, театральна-концертна, спортивно-видовищна діяльність, будіндустрія, харчова, легка, сувенірна промисловість, виробництво будівельних матеріалів, транспорт, роздрібна торгівля, громадське харчування та інші галузі.

Головними „нематеріальними активами” розвитку туризму в Острозі є його рушійні сили – це ті організації та інституції, діяльність яких прямо або опосередковано спрямована на розвиток міста, туристичної діяльності в ньому та справляє визначальний вплив на його територіальну громаду. Так, серед громади міста можна визначити чимало місцевих сил, що можуть стати рушійними для розвитку туризму (деякі депутати Острозької міської ради, керівництво Національного університету „Острозька академія”, Студентська організація „Братство студентів” Національного університету „Острозька академія”, Товариство “Спадщина”, історики та краєзнавці, мотивована молодь міста та інші), проте жодна з них не в змозі самостійно вирішувати ці проблеми. Натомість необхідно налагодити системну, узгоджену за всіма напрямками роботу, об'єднану однією стратегічною метою – через розвиток туризму відродити місто та сприяти його розвитку заради забезпечення інтересів місцевої територіальної громади.

Сучасний стан туристичної галузі Острога та Острожчини не відповідає потенційним можливостям України, яка має все необхідне для розвитку туристичної індустрії: природні умови, історико-

**Перспективи розвитку туристичного комплексу міста Острога:
потенційні можливості місцевої інфраструктури**

культурні, матеріальні та людські ресурси. Туризм може й повинен стати одним з найефективніших засобів виходу міста та району з тяжкого економічного становища, стимулювання ринкових відносин, активного впливу на розвиток суміжних галузей місцевої економіки,

Табл. 1 Інформаційний зміст веб-сайту Острожчини

№	Розділ сайту	Інформація, що міститься в розділі
1	Новини	Новини поточного туристичного сезону; заходи, що плануються до проведення або були проведені; архів новин за попередні роки
2	Карта	Графічне зображення міста Острога, Острожчини в цілому та головних туристичних об'єктів
3	Історія	Коротка історична довідка про місто Острог та район від перших згадок до наших часів
4	НаУ „ОА”	Коротка довідка про Національний університет „Острозька академія” та посилання на офіційний сайт НаУ „ОА”
5	Музеї	Перелік музеїв Острожчини, їх основні експозиції
6	Культура	Основні культурно-мистецькі заходи Острожчини: фотовиставки, літературно-мистецькі конкурси тощо
7	Спорт	Можливості активного відпочинку – спортивні заходи та змагання: футбол, волейбол тощо
8	Організації	Діючі на Острожчині громадські організації та їх діяльність, посилання на офіційні сайти
9	Проекти	Деякі проекти, що перебувають на стадії розробки або реалізації на території Острожчини
10	Співпраця	Відомості про співпрацю Острожчини з іншими регіонами України та закордону
11	Маршрути	Фотоматеріали та побіжний опис основних пам'яток, які будуть запропоновані по кожному з маршрутів
12	Екскурсії	Проведення екскурсій по кожному з маршрутів (кількість екскурсантів, основні послуги, забезпечення транспортом, загальний час кожної екскурсії тощо) контактні дані та поради туристам
13	Ціни	Прайс-листи за екскурсійними маршрутами міста та району
14	Гостьова	Відгуки осіб, що відвідали Острожчину чи переглянули матеріали сайту
15	Форум	Можливість поставити запитання адміністраторам сайту та отримати відповідь

зайнятість населення, захист навколишнього середовища, поліпшення роботи з охорони пам'яток історії та культури, підвищення фізичного та культурного рівня населення.

Однак, Острозька міська та районна влада ще не повністю усвідомлюють необхідність першочергового розвитку туристичного бізнесу та не є цілком готовими до цієї роботи. На сьогодні не здійснено підготовчих напрацювань щодо становлення туризму на території: не організовано глибокого аналізу туристичних ресурсів міста, не налагоджено на належному рівні партнерських зв'язків із містами- та районами-побратимами, не вивчається передовий закордонний досвід з розвитку туризму, не розроблено відповідних цільових програм тощо. Тому на підставі виконаного раніше дослідження доцільно запропонувати рекомендації щодо розвитку туризму для місцевих органів влади:

1. розробити та затвердити якісну адаптовану до регіональних інвестиційних умов нормативно-правову базу з питань туризму в Острозі та Острозькому районі. Насьогодні по Україні активно розвивається так званий сільський туризм, який у країнах Європи розглядають як найефективніший шлях соціального розвитку сільських депресивних регіонів, шлях до забезпечення зайнятості сільського населення, яке витісняється зі сфери матеріального виробництва внаслідок науково-технічного прогресу. Острожчина теж володіє значним потенціалом для розвитку цього виду туристичної діяльності. Однією з суттєвих перепон на шляху більш ефективного просування ідеї сільського зеленого туризму серед потенційних туристів є відсутність професійно розробленої маркетингової та рекламної стратегії. Так, багато наявних туристичних маршрутів/ продуктів розроблювалась за повної відсутності інформації про те, чого хоче той, заради кого це все і створювалось – потенційний клієнт. Звідси – проблеми, пов'язані з реалізацією значної кількості туристичних продуктів, що не користуються попитом;

2. розробити стандарти на послуги, що надаються туристам і екскурсантам в місті та районі, адже будь-які товари та послуги потребують обов'язкової стандартизації, щоб відповідати основним санітарно-гігієнічним та іншим вимогам. Сучасна система послуг, що надаються місцевим підприємництвом, повинна бути більш якісною, адже через низьку якість медицини, транспорту та інших комунікацій втрачається інтерес до міст не лише туристів, а й їх мешканців. Адже малий бізнес зараз – це обмежена кількість послуг, а повинно бути навпаки. Процвітаючі економки базуються на дрібному підприємстві!;

3. провести сертифікацію туристичних послуг, які надаються

***Перспективи розвитку туристичного комплексу міста Острога:
потенційні можливості місцевої інфраструктури***

сьогодні, та створити місцеву інституцію для просування острозького туристичного продукту на ринок України та закордону (на зразок туристичного інформаційного центру). Лише через постійну та відповідальну співпрацю представників владних структур, бізнесу та громадськості це є можливим. Це поєднання 3-х сил, хоча в кожній групі є свої специфічні інтереси, однак вони повинні зосередитись на єдиній цілі – розвитку Острога та Острожчини;

4. запровадити нові /покращити існуючі пільгові умови для стимулювання організації відпочинку й оздоровлення дітей та молоді, насамперед, дітей-сиріт, дітей-інвалідів, які постраждали внаслідок Чорнобильської катастрофи, та інших соціально незахищених груп населення;

5. облаштувати туристичну інфраструктуру міста з огляду на транспортну суперструктуру регіону (розташування Острога за 45 км від автомобільної євромагістралі Е-40, а також проходження траси всеукраїнського значення М-21 через територію району): покращити умови проживання в міському готелі, в перспективі необхідним є створити новий готель та мережі кемпінгів, автостоянок з цілодобовою охороною, розширювати систему приміських природоохоронних територій з подвійною функцією: як легенів міста та зон короткочасного відпочинку тощо;

6. налагодити значну інформаційну кампанію для просування наявних туристичних послуг району та міста, яка повинна містити створення рекламних повідомлень, слоганів (як приклад, Острог – культурно-освітня перлина Європи!) тощо, випуск високоякісного інформаційно-довідкового матеріалу та ін. Для більшого ознайомлення потенційних клієнтів з туристичним продуктом міста Острог та району, їх пам'ятками та маршрутами, доцільним є створення інформаційно-рекламного веб-сайту Острожчини, його розміщення в мережі Інтернет, постійна підтримка з оновленням. Нами запропоновано приклад веб-сайту Острожчини, його основні розділи та вміщувана в них інформація (Табл. 1). Для охоплення більшої аудиторії потенційних споживачів туристичних послуг не лише з України, а й закордонних, доцільно розробити веб-сайт українською, польською та англійською мовами, можливо, французькою.

7. забезпечити необхідні умови для створення спеціалізованого видання (газета чи журнал) туристичного профілю у співпраці з Відділом з питань туризму та курортів Рівненської облдержадміністрації, у якому розміщувати матеріали з питань

розвитку туристичної інфраструктури всієї області;

8. ініціювати регулярне проведення в місті певних атракційних заходів для привернення уваги потенційних туристів (огранізація виставок, ярмарків, фестивалів, конкурсів тощо, приклад успішної реалізації у травні 2006 року Фестивалю етнічної культури „ГАЛАС-2006” (організатори – Острозька міська громадська організація “Інститут політико-інформаційних досліджень” спільно з Державним історико-культурним заповідником міста Острога));

9. сприяти створенню на базі Державного історико-культурного заповідника та пам'яток регіону тематичних програм нових екскурсій, у яких всебічно, повно та правдиво висвітлюється історія міста та району, життя і діяльність видатних українських політичних і військових діячів, народних героїв, митців, вихідців з Острожчини тощо;

10. всебічно залучати до співпраці організації, що займаються меценатством та благодійництвом (міжнародні та українські фонди, які реалізують грантові програми та ін.). Зокрема ці установи можуть сприяти розвитку туризму у таких основних напрямках, як:

- сприяння практичному здійсненню загальнодержавних, регіональних, місцевих та міжнародних програм, що спрямовані на поліпшення соціально-економічного становища Острога;

- сприяння розвитку культури, в тому числі реалізації програм національно-культурного розвитку, доступові всіх верств населення, особливо малозабезпечених, до культурних цінностей та художньої творчості;

- надання допомоги талановитій творчій молоді;

- сприяння охороні і збереженню культурної спадщини, історико-культурного середовища, пам'яток історії та культури, місць поховання;

- надання допомоги у розвитку видавничої справи, засобів масової інформації, інформаційної інфраструктури міста;

- сприяння розвитку природно-заповідного фонду та природоохоронної справи;

- сприяння поліпшенню охорони здоров'я, масової фізичної культури, спорту і туризму, пропагування здорового способу життя, участь у поданні медичної допомоги населенню та здійснення соціального догляду за хворими, інвалідами, самотніми, людьми похилого віку та іншими особами, які через свої фізичні, матеріальні чи інші особливості потребують соціальної підтримки та піклування.

***Перспективи розвитку туристичного комплексу міста Острога:
потенційні можливості місцевої інфраструктури***

11. організовувати та проводити надалі науково-практичні та краєзнавчі, можливо, методичні конференції і практично використовувати їх на працевлаштування!!!;

12. здійснити перепідготовку та перекваліфікацію наявних кадрів туристичної інфраструктури міста, проводити відбір та підготовку спеціалістів для майбутньої професійної роботи в туристичному бізнесі міста (на даний час в місто має кадровий інтелектуальний потенціал, проте не має спеціалістів, здатних перетворити туризм на бізнес). Слід зазначити, що рівень розвитку підприємництва пропорційно впливає на розвиток середнього класу, що є основою для становлення та розвитку туризму в Острозі та районі.

Всі запропоновані рекомендації відповідають стратегічним напрямкам розвитку туризму в Україні, визначеним Державною програмою розвитку туризму на 2002-2010 роки, згідно із якими "наукове забезпечення туризму сприятиме створенню нових оригінальних туристичних продуктів, комплексному використанню та збереженню навколишнього природного середовища та культурної спадщини, патріотичному вихованню, пропаганді здорового способу життя, зміцненню міжнародного авторитету України як туристичної держави".

Таким чином, пріоритетним і найбільш важливим напрямом розвитку Острога є розбудова його туристично-рекреаційної галузі. Лише туристична індустрія, пов'язана із суміжними та обслуговуючими галузями, здатна справити мультиплікаційний вплив та розвиток економічних та соціальних процесів у місті та районі, сприяти збереженню історико-культурної спадщини князів Острозьких.

Література

1. Про благодійництво та благодійницькі організації: Закон України, 16 вересня 1997 року // Відомості Верховної Ради. – К., 1997. – № 46. – С. 292.
2. Про деякі заходи щодо розвитку туристичної та курортно-рекреаційної сфер України: Указ Президента України, 11 березня 2003 року // <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=207/2003&c=1#Current>.
3. Про Концепцію сталого розвитку населених пунктів: Постанова Верховної Ради України, 24 грудня 1999 року // Відомості Верховної Ради. – К., 1999. – № 52. – С. 781.

4. Про місцеве самоврядування в Україні: Закон України, 21 травня 1997 року// Відомості Верховної Ради. – К., 1997. – № 24. – С. 170.
5. Про основні напрями забезпечення комплексного розвитку малих монофункціональних міст: Постанова Кабінету Міністрів, 17 березня 2000 року// СД “Законодавство України”, 2002.
6. Про Основні напрями розвитку туризму в Україні до 2010 року: Указ Президента України, 10 серпня 1999 року// СД “Законодавство України”, 2002.
7. Про охорону культурної спадщини: Закон України, 25 липня 2000 року// Відомості Верховної Ради. – К., 2000. – № 39. – С. 333.
8. Про охорону навколишнього природного середовища: Закон України, 25 червня 1991 року// Відомості Верховної Ради. – К., 1991. – № 41. – С. 546.
9. Про підготовку до відзначення 900-річчя Острога: Постанова Кабінету Міністрів України, 6 листопада 1997 року// СД “Законодавство України”, 2002.
10. Про природно-заповідний фонд України: Закон України, 16 червня 1992 року// Відомості Верховної Ради. – К., 1992. – № 34. – С. 502.
11. Про сільський та сільський зелений туризм: Проект Закону України, 16 листопада 2004 року// http://www.rada.gov.ua:8080/pls/zweb/webproc4_1?id=&pf3511=18364.
12. Про туризм: Закон України, 15 вересня 1995 року// Відомості Верховної Ради. – К., 1995. – № 31. – С. 241.
13. Анакієва А., Бичков С. Рейтингова оцінка соціально-демографічної ситуації регіонів України// Персонал. – К.: МАУП, 2005. – №2. – С. 73-75.
14. Варда Я., Клосовські В. Острови надій: розробка стратегій локального розвитку. – Івано-Франківськ: „Нова Зоря”, 2003.
15. Ващук І. Туризм: сільський, зелений, чи аграрний?// Вісник. – Рівне: ФІКБО, 2003. – вересень. – С. 15-17.
16. Давиденко Л. Підвищення кваліфікації кадрів у сфері державного управління туризмом// Вісник Національної академії державного управління при Президентіві України. – К.: Вид-во НАДУ, 2005. – № 1. – С. 73-82.
17. Історична довідка та інформація загального характеру про м. Острор// http://obladmin.rv.ua/tourism/info_obl/ostrog.htm.
18. Кашевський В. Як досягнути сталого розвитку міста?// Вісник. –

Гаврило Чернихівський – видатний дослідник Кременеччини

Рівне: ФіКБО, 2003. – вересень. – С. 7-11.

19. Козлова Т. Стратити не можна помилувати: Суб'єктивні нотатки з нагоди семінару-наради щодо державної політики підтримки розвитку маленьких містечок в Карпатському регіоні// Новини турбізнесу. – К., 2004. – № 15(17). – С. 10.
20. Лебедева Л. Пешеходный туризм: лучшее возвращается// Терра Таврика. – Симферополь, 2004. – №12(106). – С. 13.
21. Марчук Л. Бути Острогу розвинути європейським містом!: Інтерв'ю з Т.Пустовітом// Вісник. – Рівне: ФіКБО, 2002. – грудень. – С. 16-17.
22. Офіційний веб-сайт Спілки сприяння розвитку сільського зеленого туризму в Україні// <http://www.greentour.com.ua>.
23. Офіційний сайт Національного університету „Острозька академія” / <http://www.uosa.uar.net>.
24. Прейгер Д.К., Малярчук І.А. Міжнародний туризм в Україні як форма розвитку інтеграційних комунікацій// Стратегічна панорама. – К.: Академпрес, 2005. – № 3. – С. 96-106.
25. Чернюк Л.Г., Клиновий Д.В. Рівненський регіон// Економіка регіонів (областей) України: Навч. посіб. – К.: ЦУЛ, 2002. – С. 373-393.

Тетяна ЯЦЕЧКО

**Гаврило Чернихівський – видатний дослідник
Кременеччини**

Кременеччина – край надзвичайно багатий на історичні події та пам'ятки сивої давнини. В когорті відомих дослідників старожитностей Кременеччина вагоме місце належить нашому сучаснику історичу, краєзнавцю, досліднику Гаврилу Івановичу Чернихівському. У вересні цього року він буде святкувати свій ювілей – йому виповнюється сімдесят років. Скільки доброго, значного було здійснено ним. Своє трудове життя він присвятив дослідженню Кременеччини та її видатних постатей. Здобуваючи славу одного з найкращих знавців історії свого краю, він не одне десятиріччя займався історичним краєзнавством.

Основні віхи біографії науковця. Народився дослідник 28 вересня

1936 р. в одній із багатодітних сімей села Плєсківці Зборівського р-ну Тернопільської області. В 1953 р. закінчив Кобзарівську середню школу. Вищу освіту здобував з 1953 по 1958 рік, будучи студентом історичного факультету Львівського державного університету імені Івана Франка. У 1969 р. складає іспити кандидатського мінімуму на кафедрі історії України того ж таки навчального закладу. Далі працював учителем історії у школах Збараського і Кременецького районів. Протягом 1962-1969 рр. читав курс лекцій з історії України на загальнонауковому факультеті Кременецького педагогічного інституту.

Чимало зробив як невтомний збирач джерел та пам'яток історії та культури. В 1969 р. краєзнавець розпочинає тісно співпрацювати з Кременецьким краєзнавчим музеєм, в результаті з 1991 р. він стає його провідним науковцем та дослідником. Вагомим є внесок Г.Черняхівського і у розвиток та організацію музейної справи на Кременеччині¹. Адже відомо, що він є експозиціонером та одним із найактивніших ініціаторів створення літературно-меморіального музею Уласа Самчука у с.Тилявці Шумського району та літературно-меморіального музею Олександра Неприцького-Грановського у с. Великих Бережцях. Крім того він на громадських засадах створював експозиції в десяти музеях Кременецького району².

“Одержимий” – кажемо ми про людину, яка віддана своїй справі. Саме це слово приходить на думку, коли дізнаєшся про те, скільки зробив для вивчення і збереження історії свого краю Г. Черняхівський.

Про плідну наукову діяльність свідчить той факт, що на сьогоднішній день в доробку краєзнавця знаходиться 14 книг, у тому числі 5 монографій: „Кременець. Путівник” (1987), „Кременеччина і історичне та літературне краєзнавство” (1992), монографії „Олександр Неприцький-Грановський. Життя і творчість” (1996) та бібліографічний покажчик „Олександр Неприцький-Грановський” (1997, у співавторстві), „Кременеччина від давнини до сучасності” (1999)³, „Портрети пером” (2001), „Оксана Лятуринська. Життя і творчість” (2002). Одними із найважливіших з точки зору науки є дві. Зокрема, на сторінках першої, назва якої звучить як “Олександр Неприцький-Грановський: життя і творчість”⁴, автор простежує поетичну, наукову та політологічну спадщину відомого українця О.Неприцького-Грановського, який був вихідцем села Великі Бережці Кременецького р-ну. Його родині прийшлося покинути рідну місцину в кінці ХІХ ст., у зв'язку

із переслідуванням з боку царської влади. Живучи в США багато років, Олександр Анастасійович невтомно працював для України, її незалежності, доклав багато сил, щоб народ став вільним. Монографія має в собі мету відродити ім'я Олександра Неприцького-Грановського, вшанувати його пам'ять в Україні та поза її межами. До речі, праця вийшла завдяки матеріальній та фінансовій підтримці родини Неприцьких. Через рік, в 1997 р., було видано бібліографічний покажчик праць "Олександр Неприцький-Грановський". Друга монографія "Кременеччина від давнини до сучасності" – це перше синтетичне дослідження минувшини краю від незапам'ятних часів до сьогодення. В праці на основі вивчення архівних джерел, опублікованих раніше праць, художніх творів простежується багатовікова історія Кременеччини. Автор характеризує природу краю, охоплює головні віхи минулого, дає свою оцінку найбільш вагомим історичним подіям, фактам, особам. Основу книги склали дослідження з історичного та літературного краєзнавства. Цінність монографії для істориків та дослідників полягає в тому, що вона містить численні посилання на архівні документи та матеріали, що знаходяться у Державних архівах Тернопільської, Волинської та Рівненської областей, Центральних державних історичних архівах міст Києва та Львова, документів та матеріалів Кременецького краєзнавчого музею та Кременецького районного архіву⁵. Книга ілюстрована картами, схемами, фотографіями. Для зручності в кінці праці подано іменний та географічний покажчик. Доробок дослідника нараховує десять книг із краєзнавства та більше ста праць, які стосуються таких галузей як історіографія, літературознавство, історія культури та освіти Кременеччини.

Чернихівський є автором понад 150 наукових праць, які друкувалися у журналах та збірниках України, США, Канади, Польщі, Росії та біля тисячі краєзнавчих статей у пресі. В доробку дослідника знаходиться два десятки праць, присвячених діяльності Михайла Драгоманова як історика України.

Саме він виявив, зібрав і видав: спадщину таких письменників – Ю.Виливчука⁶, прозаїка-казкаря С.Даушкова, вченого, громадського діяча О.Неприцького-Грановського, письменника Уласа Самчука. Досліджував життя і творчість Олени Теліги.

Як підсумок багаторічної науково-дослідної праці, пошуків та знахідок – в 1996 р. світ побачив бібліографічний покажчик "Гаврило Чернихівський", який нараховував 898 позицій. Упорядником покаж-

чика став журналіст Богдан Мельничук, автором вступної статті - директор Державного архіву Тернопільської області Богдан Хаварівський.

Для дослідника представляє цікавість і традиції українського народу, свідченням є книги: „Великодня книжечка” (1995), „Українські колядки та щедрівки” (1997).

Окрім науки Гаврило Черняхівський плідно займається творчістю, ознакою цього є той факт, що в 1994 р. ним була видана збірка власних поезій під назвою „Серця клич”⁷.

Гаврило Черняхівський з 1992 р. – член Всеукраїнської спілки краєзнавців. В 1998 р. Г. Черняхівський був удостоєний звання лауреата Всеукраїнської премії в галузі охорони пам'яток історії та культури імені професора Володимира Антоновича, в 2001-2002рр. – літературно-мистецької премії імені братів Лепких. В 2004 р. отримав міжнародну премію фонду родини Водяників-Швабінських та інші нагороди. Він же лідер України 2004 р. З 2005 р. він член Національної спілки письменників України.

Варто зазначити, також, що його книга „Улас Самчук: сторінки біографії”, яка побачила світ у 2005 р., є першим ґрунтовним дослідженням про „українського Гомера ХХ століття”

В 2001 р. до 65-річчя дослідника в місті Тернополі була видана книга „Гаврило Черняхівський: життєписно-бібліографічна студія”, укладачем якої став М.Друневич⁸.

Всіх імен видатних краєзнавців Волині не можна перелічити. Але їх пам'ятають, знають, шанують, схиляють голови, перед їх так необхідною для нас нелегкою працею. Тож за це їм подяка і низький уклін, адже це люди, біографії та життя, яких можуть слугувати яскравими прикладами для молодого покоління істориків Волині. До таких людей варто віднести Гаврила Черняхівського – невомного краєзнавця та справжнього патріота своєї батьківщини.

Література

1. Черняхівський Г. Використання краєзнавчих матеріалів громадських музеїв Тернопільщини у вихованні молоді // Тези доповідей 2-ї Республіканської наукової конференції з історичного краєзнавства. – К., 1982. – С.187-188.
2. Черняхівський Г. Кременеччина від давнини до сучасності. – Кременець: Папірус, 1999. – 320с., 32 с. іл. – С.236.
3. Пасічник Н. Духовна місія книги: [Про презентацію книги Г.

Сакральний хрест (історія, типологія, криптографія і символіка): на допомогу музейникам і дослідникам церковної старовини

- Черняхівського „Кременеччина від давнини до сучасності” // Діалог. – 2000.- 19 лют.
4. Черняхівський Г. Олександр Неприцький-Грановський: Життя і творчість / Сл. від авт., наук. ред. акад. АН Вищої школи України, д-р філолог. Наук Р. Гром'як. – Тернопіль: Збруч, 1996.- 388с. Бібліографія: С.357-379.
 5. Див. Черняхівський Г. Кременеччина від давнини до сучасності...- С.4-6.
 6. Черняхівський Г. Поет революційного гарту: До 100-річчя від дня народження Ю.Виливчука // Тези доповідей і повідомлень 1-ї Терноп. обл. наук. історико-краєзнав. конференції. Серія: Література і мистецтво. – Тернопіль, 1990.- Ч.3.- С.11-12.
 7. Черняхівський Г.Серця клич: Поезії / Корот. біогр. Довідка. – Крем'янець, 1994. – 110с.: портр.
 8. Гаврило Черняхівський: Життєписно-бібліографічна студія / Уклад. М. Друневич. – Тернопіль: оперативний друк, 2001. – 79с.: фотограф.

Микола БЕНДЮК

Сакральний хрест (історія, типологія, криптографія і символіка): на допомогу музейникам і дослідникам церковної старовини

Хрест – символ спасіння, знамення перемоги над смертю та пеклом. Ісус Христос як викупна жертва звільнення людства від влади гріха, вмер хресною смертю і на третій день воскрес (розп'яття на хресті було найбільш мученицькою та ганебною стратою в Римській імперії, яка застосовувалась виключно до рабів, розбійників і повсталих проти влади Риму).

На найдавніші хрести – знаки натрапляємо на ритуальному керамічному посуді жителів трипільських поселень Середнього Подніпров'я і Подністров'я (IV тис. До н.е.). В Єгипті хрест – анх, розуміли як ключ, яким відкривають ворота до божого будинку (виглядав він як буква Т, а зверху кружечок). Зв'язок ключа з хрестом відмічено і в інших культурах. Друга назва для анха – *срух ansata*

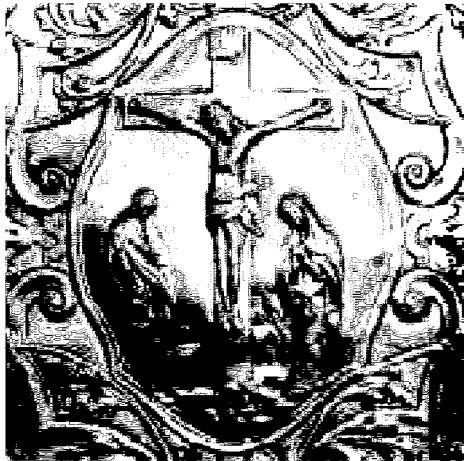
(тобто „хрест з вушком”) він служив емблемою єгипетських богів і символом безсмертя. Із інших дохристиянських хрестів заслуговує на увагу так-званий тау-хрест в вигляді букви Т. Для давніх Євреїв він був символом месії,

спасіння та вічного життя, використовувався як талісман („тав” - 22-га буква єврейського алфавіту, числове значення „тав” – 400). Пізніше цей хрест називався християнами „хрест святого Антонія”. Косий іксоподібний хрест, який пізніше називався „хрест св. Андрія”, нерідко зустрічається на античних монетах і стелах. В давньому Римі зустрічається символ обертаючого ся хреста „свастика”. Хрест з рівними променями символізує зв'язок чоловічого і жіночого, вертикального і горизонтального, емблема Гекати як богині перехресть.

Можна навести ще багато прикладів, які дають підстави стверджувати, що хрести як ритуальні знаки займали важливе місце в первісній і стародавній культурі народів

**Сакральний хрест (історія, типологія, криптографія і символіка):
на допомогу музейникам і дослідникам церковної старовини**

європейсько – азіатського ареалу, і не тільки. Місіонери були дуже вражені, виявивши хрести в доколумбовій Америці, Австралії та Океанії.

Вперше в християнському мистецтві хрест з'являється в III – IV ст., а далі проникає і в літургію. Спочатку біля хреста зображали ягня (символ Ісуса), в подальшому зустрічаємо ягня на хресті як би розіп'ятим. Трульський собор (691-692 р.)

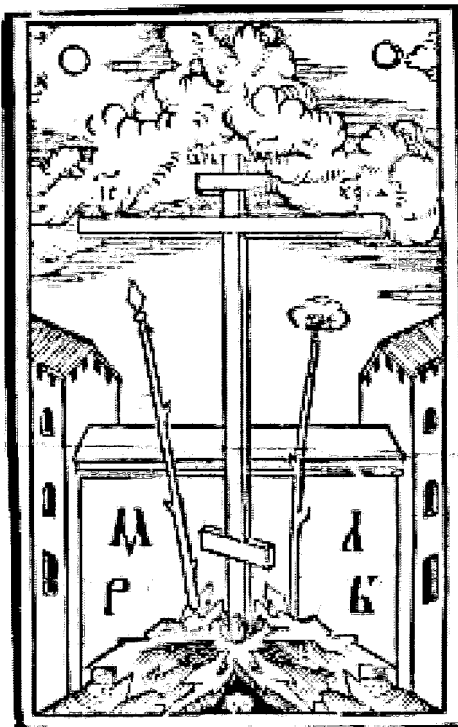
категорично заборонив такі зображення, після чого вони довго не зустрічаються.

Зображення Ісуса розп'ятого на хресті відомо з V ст., на воротах базиліки св. Сабіни в Римі, але й після цього минуло ще багато часу, перш ніж воно набуло усталеної традиції. І сталося це не раніше ніж у X – XI ст. Особливість перших розп'ять виражається в тому, що на них Ісус Христос зображався з відкритими очима, з обличчям спокійним та величним. На Сході розп'ятий зображується завжди з невеликою темною бородою, з довгим волоссям; на Заході, до готичного періоду – в основному без бороди, часом на Його голові корона, на східних (з XI ст.) голова увінчана німбом.

Починаючи з Сирського євангелія 586 р. і на протязі всіх середніх віків Христос зображується в довгому одязі з рукавами, або в античній туніці, часом пурпуровій мантії, покриваючій все тіло, часом в набедренній пов'язці. Останній спосіб стає домінуючим з епохи Відродження. В багатьох розп'яттях замість підніжжя, під ногами Розп'ятого знаходяться різні символи. Наприклад, чаша, в яку падають краплі крові, Адам, що встає з землі, з-під хреста, людський череп, тобто голова Адамова, голова з яблуком в роті або з оберненим навкруг неї змієм. Тернового вінця немає на жодному розп'ятті раніше XIII ст. Дощечки з написом провини в давніших розп'яттях зовсім немає.

Починаючи з V-го століття, розп'яття зображується з повною або неповною обстановкою. При хресті зображуються Богоматір та Іван

Богослов, іноді також Марія Магдалина, Соломія, Марія – мати Якова, Никодим, Йосиф Арімафейський. Розп'яті розбійники – той, що покався (в зображеннях V–VI ст. молодий юнак) - по ліву сторону від глядача і той, що не покався (з бородою та злим виразом обличчя) – по праву. Зображені також воїни: подававший Ісусу оцет і проколюючий Його, сотник, група воїнів, кидаючих жереб на одяг Ісуса Христа. Згаслі світила небесні то у вигляді астрономічних зображень, то в алегоричному - юнак з факелом.

Також зображувалась Церква і Синагога в образах жінок з атрибутами, вказуючими на перемогу першої над другою. Життя і смерть в образах жінок з відповідними емблемами, ангели над хрестом в жалобі, ангели та дияволи; перші звернені до розбійника, який покався, другі – до того, що не покався. Голгофа у вигляді скелі або просто підвищенні; всередині її з IX ст. зображується череп, іноді з двома навхрест лежачими під ним кістками. Іудеї та елліни здивовані явищами природи, бувшими в момент смерті Ісуса. Часом зображалися посталі з мертвих в Єрусалимі.

В XII ст. хрест мав нерідко на Заході вигляд зробленого не з брусків, а з дерева в його натуральному вигляді з гіллям. У XIII-XIV ст. розп'яття іноді зображалося у вигляді „дерева життя” з іконописними атрибутами. В тому та іншому випадку по сторонах Розп'ятого в гіллі розміщувались пророки зі звитками, а в корені дерева – Мойсей.

Проте і в наступні століття зображення Ісуса на хресті не завжди

було присутнім. На думку О. Тищенко це стало наслідком ще візантійської боротьби з іконоборством, та розколом старовірів після реформ патріарха Никона. Але ще задовго до розкольників на Україні існували секти які відкидали зображення Сина Божого. Спочатку це були з XIV ст. стригольники, а з XV ст. ще одна релігійна течія так званих жидівствующих. Жидівствующі підготовляли в Україні ґрунт для науки соцініан, що з'явилась тут пізніше, вони не визнавали церков, ікон, мощів, чернецтва, молитов за померлих. Навчали, що Месія ще не прийшов, а тому поважали насамперед Старий Заповіт, вимагали волі пояснення Св. Письма.

Питання про форму хреста має важливе практичне значення. В той час, як на Заході в католиків практикується хрест чотириконечний (лише в XIII-XV ст. був у користуванні, особливо при папському та єпископському богослужінні вживаний хрест восьмиконечний), багатомільйонна маса старообрядців визнає єдино правильним восьмиконечне зображення хреста, відкидаючи, як єресь, чотириконечний (латинський криж).

Типи хрестів

Хрести можна розділити на такі групи: архітектурні (це перед усім, планово – просторові сакральні будівлі), надбанні, придорожні, меморіальні, літургійні та натільні.

Типологічна група літургійних хрестів налічує три групи: виносні або процесійні, напостольні та ручні. Процесійні дерев'яні (інколи металеві) хрести часто прикрашували ажурним і плоско рельєфним різьбленням, позолотою, живописом. Вони містять сталі іконографічні сюжети: на лицьовій стороні – Розп'яття, а на тильній – Богородицю. Виносні хрести переважно чотириконечні і лише у виняткових випадках – семикінечні.

Напостольні хрести – тип сакральних літургійних предметів, які

знаходяться на престолі в церкві, складаються вони власне з самого хреста який стоїть на седесі (підставці) і розділенні потовщенням яке називається яблуком.

Найменший тип – ручні хрести. Назва походить від того, що священник тримає хреста в руках і дає цілувати; звідси їх друга назва – „цілувальні”. Ручні хрести

використовувались не лише в церкві, а й у похоронному обряді і навіть колядниками; тому у церквах їх траплялося по два, три. Вони дуже різноманітні за іконографією і багаті художніми особливостями.

П'ята група - нагрудні хрести. Це різьбленні з дерева або кістки хрестики, пізніше їх виготовляли з золота, срібла, прикрашали коштовним камінням. Розрізняють такі типи – натільні, наперсні від слова перси - груди і хрести – енколпіони.

Форми хрестів

Три кінцевий (Т) – хрест св. Антонія (єгипетський).

Чотирикінцевий символ розп'яття Ісуса, і має три відміни: грецький (рівносторонній), латинський (з подовженою нижньою частиною) і косий (Андріївський).

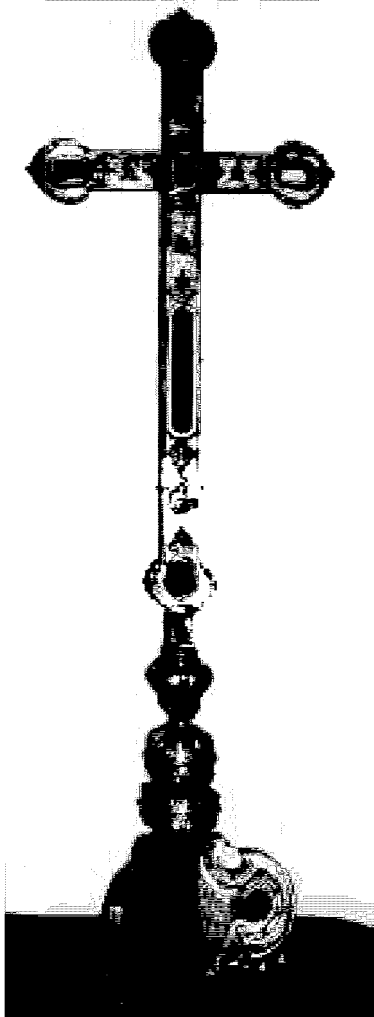
Шестикінцевий символ шестиденного творення, розрізняють: литовський, кардинальський і лотаринзький.

Восьми кінцевий символ гріховності і покаєння, папський з прямим і православний з похилим нижнім раменом.

Єрусалимський - складний хрест, утворений з п'яти чотирикінцевих хрестів

Семикінцевий - вперше з'явився в візантійський період як ілюстрація до

Сакральний хрест (історія, типологія, криптографія і символіка): на допомогу музейникам і дослідникам церковної старовини

знаряддя прибивання.

Кліщі – зняття тіла Ісуса з хреста.

Колона, бичі, пруті – знаряддя тортур.

Рука і гроші – емблема зради Іуди.

полемічного твору грецького монаха Анастасія Синаїта, в українській традиції до XVII ст. православним вважався тільки такий хрест.

Зображення півмісяця під хрестом має декілька пояснень:

1.Символ якоря (спасіння), де корабель виступає як символ церкви.

2 .Символ чаші яку тримав Іван біля розп'яття і в яку текла кров Спасителя.

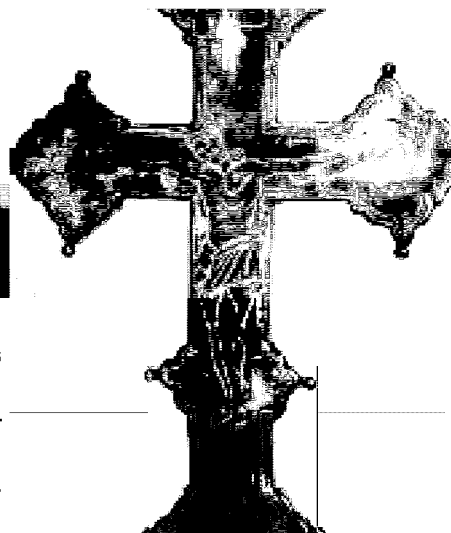
3.Символ змія мідного якого виготовив Мойсей для спасіння народу Ізраїлю.

4.Півмісяць-буква епсилон, що означає 400, на чотири сторони світу розповсюджено вчення Хреста.

Символіка

розп'яття

Драбина, молотки, цвяхи –

Дві руки над
сосудом – Пілатове
омовіння рук.

Ліхтар – знаряддя
зради в
Гетсиманському саду.

Меч і вухо –
відсічення вуха у раба
первосвященника.

Бердиші –
озброєння воїнів,
взявши Ісуса Христа в
Гетсиманському саду.

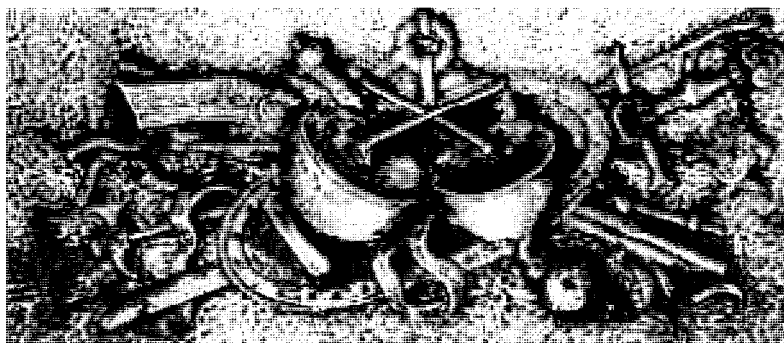
Півень – символ
відречення Петра, він
же грає роль в
апокрифічних
розповідях

про Тайну вечерю і
про Іуду. (По коптській
легенді на Тайній
вечері був поданий

на стіл смажений півень. Коли Іуда вийшов із-за столу, то Христос
наказав півню

встати і слідувати за зрадником. Півень послухався і
повернувшись назад, повідомив,

що Іуда зрадив Христа. Ось чому півень потрапив у рай).

Сакральний хрест (історія, типологія, криптографія і символіка): на допомогу музейникам і дослідникам церковної старовини

Криптографія хреста.
НІКА – перемога (вільне трактування „Іскупи кров'ю Адама”)

ГА – голова Адама.

ІНЦІ – Ісус Назарей цар Іудейський.

МЛРБ – „Место лобно рай бысть”

ГРБИГ – гроб Господній.

КТ – копіє трость .
ССС – „Спас сотвори світ сатані”.
ББББ – „Бич Божий бие бесы.”
ХХХХ – „Христові хоругви християнам хвала”.

ВВВВ – „Возвращение вечное верным в рай”

РРРР – „Реченному роду радости ради.”

ООКЦ – „ Обретен от Бога крест царицею Еленою”.

ЧЧЕЧ – „Честно чтущим его человеком”.

СВВН – „Содержай вся всякий на древе”.

КККК – „ Крест крепости Константину к вере”.

ЦПБ – „ Царь Бог предвечный”.

ОМО – „Оружие миру одоление”.

ММММВ – „ Много Бо может
моление матернее ко
благосердию владыки”.

ППП – „ Пойте, почитайте,
поклоняйтесь.”

ДПДНЯПЦВНП – „ Днесь
превелие древо нам явися,
понеже царь вечный
на нем пригвоздится

Основні символи.

Агнець – насамперед символ
Христа, який використовувався
для символічного зображення
християн. Як символ Спасителя
Агнець зображується іноді з
пастушеським посохом або з
вінчиком. Іноді Агнець

зображується стоячим на горі, з якої
стікають чотири потоки. Ідея
зображення: гора – церква, Агнець
– Христос, чотири потоки –
Євангелісти, які напоїли своїм
писанням чотири сторони світу.

Альфа і омега – перша та
остання букви грецької азбуки з
апокаліпсису (початок і кінець): „Я є
і початок і кінець”, - сказав Господь.

Виноградна лоза – переклад
слів Христа : „Як гілка не може
принести плоду сама собою,
якщо не буде на лозі, так і ви
самі не будете на мені, я є лоза,
ви гілки. Хто перебуває в мені і
я в ньому, той приносить багато

Сакральний хрест (історія, типологія, криптографія і символіка): на допомогу музейникам і дослідникам церковної старовини

плодів".(Іван ст.15).Зображення виноградної лози вказує на Христа і церкву, часто зустрічають лозу, яку клюють птахи, це нагадує християнам євхаристію. Лоза – тіло, вино – кров".

Голуб – символ душі, та Святого Духа.

Корабель – означає мандри душі в поту сторонній світ, та став символом Церкви.

Корзина з хлібом – нагадування про таїнство причастя.

Пава – означає безсмертя.

Пальмова гілка – символ мучеництва.

Риба (з грець. „іхтус”) – символ Христа.

Півень – символ покаяння.

Лебідь – символ смерті.

Символи Євангелістів:

Ангел – Матвій.

Лев – Марк.

Тілець – Лука.

Орел – Іван.

Розміщення Євангелістів на євангелії та на царських воротах мало свій канонічний порядок, у лівому верхньому куті зображався Матвій, в лівому нижньому - Лука, правий верхній - Марко, нижній - Іван.

Цих правил рідко коли дотримувались, і розміщували євангелістів в довільному порядку. В народному мистецтві часто зустрічаються випадки, коли символи не співпадали з зображеними Євангелістами.

Символіка кольору

.Пурпуровий – один із найважливіших кольорів у Візантії. Це колір

божественної імператорської гідності. Тільки василевс підписувався пурпуровими чорнилами, мав пурпуровий трон, пурпурові чоботи, тільки Євангеліє було пурпуровим, тільки Богородиця в знак особливої пошани зображували в пурпурі.

Червоний – колір полум'я як караючого, так і очищаючого. Це символ життя. Але він є кольором крові і крові насамперед Христа, а значить, по богословському аргументу, знак істини та спасіння роду людського.

Білий – часто протистоїть чорному, як символ божественного світла. Одяг Христа в преображенні став білим як світло (Матвій).

Чорний – колір смерті.

Зелений – символізує юність, цвітіння. Це земний колір, він протистоїть небесним, та царственным кольорам.

Синій – сприймається як символ трансцендентного світу.

Каталог виставки „Літургійний хрест”.

1. Напрестольний хрест XVI ст.

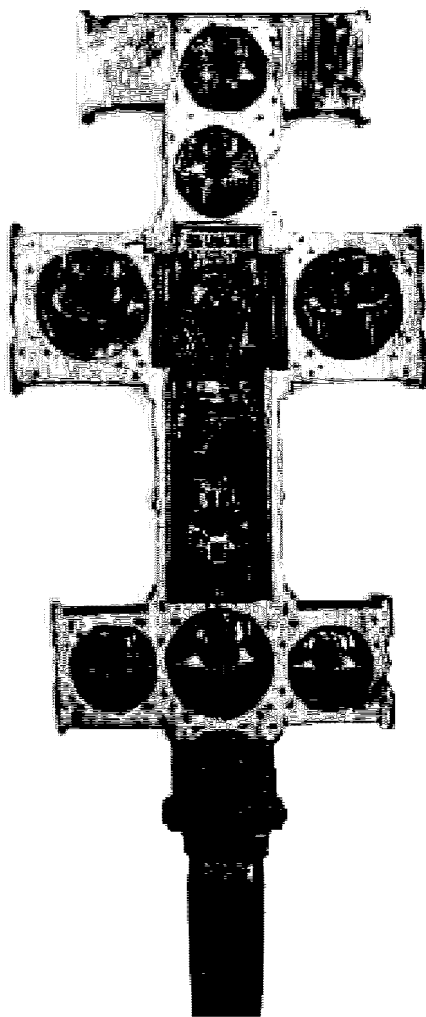
Походить із церкви св. Миколи м. Остріг.

Срібло, латунь, карбування, гравіювання, лиття, позолота, посріблення, емаль – чернь.

Седес має форму видовженого конуса і складається з шести граней. Кожна з граней внизу має заокруглене лопатеве розширення. Підставка викувана із двох латунних пластин спаяних горизонтальним швом по середині седеса. Кожна лопать прикрашена рослинним спіралевидним орнаментом. По нижньому обідку, де лопаті переходять в круглу основу, вигравіювано орнамент із невеликих ромбів. Яблуко гармонійно врівноважує підставку та хрест, знизу та зверху воно підтримується литими колонками (балясинами). Своєю гранчастою формою яблуко якби імітує дорогоцінне каміння, що ще в давньоруський та романський період на Заході, вставлялось в дорогі потири та хрести у цьому

Сакральний хрест (історія, типологія, криптографія і символіка): на допомогу музейникам і дослідникам церковної старовини

місці. Сам хрест має форму шестикінечного хреста, хоча підніжжя й стилізоване під східчасті розширення на кінцях, але невеликий нахил дає нам можливість віднести його до опори на якій стояв І. Христос. На кожній верхній частині східчастих розширень припаяні литі кульки, верхня має форму розетки.

На лицьовій стороні зображено Христа, в якого ноги прибиті двома цвяхами, що характерно православної традиції. По боках від Розп'ятого вигравіювані сонце та місяць, зверху сувій з криптограмою ІНЦИ, в нижній частині череп на перехрещених кістках. Зворотню сторону прикрашає сцена хрещення. Ісус стоїть з схрещеними на грудях руками у воді із стилізованих хвильок. Праворуч від нього сторони знаходиться Богородиця яка благословляє сина, ліворуч св. Іван який тримає руки під рушником. Якщо порівняти зображення святих на хресті з малюнками із Радзівіллівського літопису XV ст., то можна помітити їхню разючу схожість.

Надзвичайно цікаво оздоблено хрест. На всю поверхню, як лицьову з зображенням розп'яття, так і зворотню зі сценою хрещення, нанесено своєрідну емаль – чернь. Емаль чернь виникла у Венеції приблизно в 1500 році. В цій емалі, що має жовтуватий відтінок,

гравіюванням вирізано рисунок, частково різець майстра зачіпав і срібло під емаллю. Після цього всі вигравіювані канавки були заповнені ртутним золотом, при підігріванні ртуть випарувалась і золото з емаллю створювали одне ціле. На фоні жовтої емалі, золотого малюнка практично не було видно, щоб малюнок проявився потрібно було створити умови для окислення емаль – черні. Можливо це проходило у такий спосіб: священник під час відправи брав з престолу простий, жовтуватого відтінку, хрест без зображень і вмочував у воду з кислим середовищем або в сухе кисле вино, через деякий час емаль – чернь починала патинувати і на темному фоні чітко ставало видно золотий малюнок. Так створювалось ще одне рукотворне чудо.

В цілому весь хрест виконаний в готичному стилі і тільки в орнаменталі вгадується вплив ренесансу, що на той час уже повністю панував у Західній Європі. Можливо майстер, який без сумніву виконував замовлення православного вельможі, або групи міщан, проходив навчання в Німеччині або Польщі, звідки й перейняв специфіку виготовлення та оформлення подібних речей.

2 Напрестольний хрест перша половина XVII ст.
Походить із Богоявленського собору м. Острога.
Срібло, латунь, кольорове скло.
Техніка: лиття, карбування, позолота.

Дмитро Рихліцкий, син соборного священника, який робив опис церковного майна Богоявленського храму в першій половині XX ст., згадує „воздвиженський” позолочений хрест замовлений в Німеччині князем Костянтином Івановичем в 1475 році вагою в пів пуда.

Хоч по вазі хрест і відповідає згаданому хресту то датування XV ст. не відповідає дійсності.

На відміну від попереднього хреста, який демонструє перехід від готики до ренесансу, даний позначений рисами характерними ренесансу та нового для того часу, стилю, бароко. Перша половина XVII ст. ознаменувала майже повне засилля католицизму та греко католицизму. Все це позначилось на формі та оформленні хреста, в якому явно прослідковується вплив католицизму.

Хрест чотириконечний з лопатевими розширеннями по краях, на седесі, розділений трьома яблуками.

Седес – трьохгранний, кожна сторона якого утворює декоративний картуш. Основна частина картуша прикрашена канфаренням мілкими

Сакральний хрест (історія, типологія, криптографія і символіка): на допомогу музейникам і дослідникам церковної старовини

крапками, край обведений відполірованою стрічкою. Седес як і увесь хрест прикрашено декоративними накладками із патинованого срібла, по центру військова арматура, на боках плоди овочів та фруктів. Арматура з двох сторін різна, а на третій взагалі відсутня. На мою думку, хоч більшість накладок стилістично і підходять до даного періоду, але з огляду на те, як деякі з них виступають за межі матової основи і з перебільшенням заповнюють простір на хресті, вони є пізнішим доповненням.

Седес стоїть на трьох стилізованих левах з довгою гривною та хвостом закрученим наперед з правого боку від тіла. Взагалі традиція опор у вигляді левів характерна для роду князів Острозьких. Підсвічник 1575 р. відлитий гданським майстром Лукою Фріделянтом на замовлення К. К. Острозького. ОДІКЗ Надгробок Костянтина Івановича Острозького з Успенської церкви Києво-Печерської лаври 1579 року, та надгробок Януша Острозького в Тарнові 1620 р., автор Я. Пфістер, також опираються на трьох левів.

Роздільні яблука мають різну форму. Нижнє, сплющене, прикрашене випуклими пелюстками і розділене горизонтальним бортиком. Середнє, майже кругле, також прикрашене випуклими пелюстками та горизонтальним бортиком. Верхнє, гладке, витягнуте вверху по вертикалі.

Стояк та рамена прикрашені накладками та наскрізними отворами в які вставлене зелене скло. Коли хрест ставився з врахуванням заднього світла від лампад, під час літургійної служби, створювалось враження сяючого хреста. Накладки, крім декоративних, мають також зображення св. Юрія, невідомого католицького святого, чотирьох євангелістів. Якщо порівняти якість та техніку виконання накладок можна з впевненістю стверджувати, що виконували їх різні майстри і поміщені вони сюди пізніше. Характер деяких накладок вже бароковий, особливо це стосується Юрія Змієборця.

3. Ручний хрест XVII ст.

Походження - Остріг. Матеріал – дерево. Техніка – різьблення.

Приватна збірка.

Хрест семикінечний, дві бокові частини нижньої перекладини втрачено і доповнено реставраційними вставками. Розподіл різьблених зображень на хресті виглядає таким чином: верхня перекладина вміщує криптограму „ІН ЦІ” в зубчатому мілкому обрамленні, доповненому двома профільованими смугами, які

окантовують весь хрест. Перехідна частина між верхньою та середньою перекладами вміщує ініціали „ІС ХР” обрамлені спочатку мілкою зубчаткою, а далі, по боках витими колонками (шнуровий орнамент) завершеними смугастими трикутниками, внизу два перехрещенні чотирикутники (язичницький криж).

Середня переклада в центрі має рамена меншого різьбленого хреста та криптограми: ліворуч в прямокутнику „НН”, над ним чотирипелюсткова напіврозетка, праворуч „КІ” з такою ж напіврозеткою. Від нижньої перекладини до середньої по обидва боки внутрішнього хреста йдуть дві палиці, можливо, спис та тростина.

В центрі нижньої перекладини східці з обох сторін стояка. Між нижньою перекладною та ручкою в декоративному порталі, який складається з витих колонок, що завершуються плетінкою,

напис (читається погано). Ручка має потовщення у верхній частині.

Зворотня сторона практично повторює лицьову. Відмінність тільки у відсутності напіврозеток над криптограмами середньої перекладини. Замість прямих смуг біля внутрішнього хреста — зигзагоподібні. В нижньому порталі верхня плетінка замінена смугастими трикутниками. Напис в центрі теж не читається.

Хрест не має сюжетних зображень, швидше за все, на це вплинула діяльність протестантських реформаційних рухів XVI—XVII ст.ст., особливо, антитринітаріїв та аріан. Орнаментація хреста використовує язичницькі символи. Так, смугастий трикутник — символ землеробства ще з часів трипільської культури, перехрещений в косу квадрат — язичницький криж. Плетінка та шнуровий орнамент теж використовувались язичниками. Все це збереглося в надрах народної культури і час від часу з'являлося пізніше, як ми бачимо на прикладі даного хреста. У поєднанні цих символів та їх подачі відчувається вплив готики.

4 .Ручний хрест XVIII ст.

Походження: північ Тернопільської області.

Матеріал — дерево.

Техніка — різьблення.

Приватна збірка.

Лицьова сторона на верхній перекладіні має різьблене зображення двох фігур. Між верхньою та середньою перекладною

Сакральний хрест (історія, типологія, криптографія і символіка): на допомогу музейникам і дослідникам церковної старовини

такі ж зображення. По центру вирізьблене розп'яття Ісуса Христа, над ним напис грецькими буквами. На раменах парні фігури з складеними руками. Під розп'яттям – череп, який дуже нагадує язичницьких богів. Під ним – криптограма. По центру нижньої перекладки – дві фігури, можливо, єпископів з хрестами на грудях.

Зворотня сторона має розміщення фігур, схоже з лицьовою, тільки всі парні фігури

однакові, без рук і без хрестів. По центру стояна – зображення Одигітрії, розділеної по середині. У верхній частині - Богородиця з маленьким Ісусом, в нижній – Божа Матір з складеними руками. Складки одягу нижньої частини не співпадають з верхніми.

Якщо врахувати відсутні фігури на верхній перекладіні, то з кожної з сторін без центральних Розп'яття, Богородиці та св. Миколи, присутні по двадцять пристоячих.

Література

1. М. Станкевич. До типології хреста. Родовід, число 8, 1994.
2. Честный и животворящий – Київ, ЦКП, 2003.
3. Мифы народов мира. Енциклопедия. Москва 1992.
4. Покровский Д. Словарь церковных терминов. Москва 1995.

Відомості про авторів

- БЕДЬ Михайло – завідувач музею Джозефа Конрада с. Терехова Бердичівського району.
- БЛИЗНЯК Микола – викладач кафедри історії Національного університету “Острозька академія”.
- БЕНДЮК Микола – художник-реставратор Державного історико-культурного заповідника м. Острога.
- ВАСИЛИШИН Олег – кандидат філологічних наук, доцент, завідувач кафедри філологічних дисциплін Кременецького гуманітарно-педагогічного інституту імені Тараса Шевченка.
- ВИХОВАНЕЦЬ Тарас – заступник директора з наукової роботи Нетішинського міського краєзнавчого музею.
- ВІТРЕНКО Валентин – вчитель-методист Новоград-Волинського ЗНВО.
- ГОЛОВКО Світлана – завідувач відділу природи Нетішинського краєзнавчого музею.
- ДАНИЛЕЙКО Володимир – головний хранитель фондів Національного заповідника “Замки Тернопілля”.
- ДАНИЛЮК Марія – завідувач відділу історії Державного історико-культурного заповідника м. Острога.
- ДМИТРЕНКО Тамара – завідувач відділу історії Державного історико-культурного заповідника м. Дубна.
- ЗАВАДСЬКА Ольга – викладач Національного університету “Острозька академія”.
- КВАСЮК Лариса – кандидат філологічних наук, доцент, завідувач кафедри документознавства та інформаційної діяльності Національного університету “Острозька академія”.
- КОСТРИЦЯ Микола – кандидат географічних наук, доцент, завідувач кафедри природно-математичних дисциплін Житомирського обласного інституту післядипломної педагогічної освіти, президент Житомирського науково-краєзнавчого товариства дослідників Волині.
- КРАЛЮК Петро – доктор філософських наук, професор, проректор з наукової роботи Національного університету “Острозька академія”.
- ЛОКАЙЧУК Світлана – археолог, місто Луцьк.
- ЛЮБЕЦЬКА Надія – заступник директора з наукової роботи Державного історико-культурного заповідника м. Дубна.
- МАЗУРИК Юрій – завідувач відділу охорони пам'ятників історії та

культури при Волинському краєзнавчому музею.

МАНЬКО Микола – заступник директора з наукової роботи Державного історико-культурного заповідника м. Острога.

МАРКУС Ігор – студент Волинського державного університету імені Лесі Українки.

НАДОЛЬСЬКА Валентина – кандидат історичних наук, доцент кафедри археології та джерелознавства Волинського державного університету ім. Лесі Українки.

ОХРИМЕНКО Григорій – кандидат історичних наук, провідний науковий працівник Волинського краєзнавчого музею.

ПАЖИМСЬКИЙ Богдан – директор Державного історико-культурного заповідника “Самчики” (музей-маєток).

ПАЖИМСЬКИЙ Олександр – заступник директора директор Державного історико-культурного заповідника “Самчики” (музей-маєток), заслужений майстер народної творчості України.

ПАЩУК Іван – голова Рівненського обласного краєзнавчого товариства Всеукраїнської спілки краєзнавців, літературознавець, журналіст.

ПЕТРОВИЧ Валентина – кандидат історичних наук, доцент кафедри археології та джерелознавства Волинського державного університету ім. Лесі Українки.

ПОЗИХОВСЬКИЙ Олександр – завідувач відділу нумізматики Державного історико-культурного заповідника м. Острога.

РОМАНЧУК Олександр – реставратор кераміки Державного історико-культурного заповідника м. Острога, завідувач сектору археології Нетішинського міського краєзнавчого музею.

СКАВРОНСЬКИЙ Павло – директор Бердичівської загальноосвітньої школи I-III ступенів №11, голова Бердичівського регіонального товариства краєзнавців.

ТУНЦЕВА Зоя – завідувач сектору етнографії Нетішинського міського краєзнавчого музею.

ЧЕРНИХІВСЬКИЙ Гаврило – старший науковий співробітник Кременецького краєзнавчого музею, член національної спілки письменників України.

ШЕРШНЬОВА Олена – викладач стажист кафедри документознавства та інформаційної діяльності Національного університету “Острозька академія”.

ЯЦЕЧКО Тетяна – завідувач музею археології Волинського державного університету імені Лесі Українки.

Зміст

Передмова	3
Незабутні (Постаті Острозького музейництва і краєзнавства). Піготували Микола Манько, Марія Данилюк	8
МАНЬКО Микола. Михайло Тучемський	19
ЗАВАДСЬКА Ольга. Напрямки краєзнавчої діяльності на Острожчині в 1918-1939 рр.	26
БЛИЗНЯК Микола. Острозький музейник, краєзнавець, етнолог Григорій Равчук ...	38
БОНДАРЧУК Ярослава. Збірка іконопису Острозького історико-культурного заповідника (історія формування та дослідження)	51
БЕНДЮК Микола. Сучасний герб Острозького району як продовження гераль- дичних традицій княжого роду Острозьких	69
БЕНДЮК Микола. Медаль кн. Василя-Костянтина Острозького	78
ВАСИЛИШИН Олег. Науковий доробок волинезнаця Г. І. Чернихівського	82
ВИХОВАНЕЦЬ Тарас. Острозькі шпиталі 2 пол. XVI – XVIII ст.	87
ВІТРЕНКО Валентин. З досвіду краєзнавчої роботи з обдарованими учнями Ново- град-Волинської міської гімназії імені Лесі Українки	105
ГОЛОВКО Світлана. Експедиційні дослідження флори 30-кілометрової зони ХАЕС Нетішинським міським краєзнавчим музеєм	112
ДАНИЛЕЙКО Володимир. Національний заповідник “Замки Тернопілля”. Історія станов- лення та робота в сфері охорони пам'яток, музейництва та туризму	123
ДМИТРЕНКО Тамара. Островський Михайло Іванович – дослідник ранніх поселень на Дубенщині	131
КВАСЮК Лариса. Євангельська програма святкового ряду іконостасу XVIII ст. Покровської церкви села Лючин з фондів	

Острозького краєзнавчого музею	135
КОСТРИЦЯ Микола.	
Історико-культурна спадщина Житомирщини – важливий об'єкт туризму	144
КРАЛЮК Петро.	
Новий Завіт В.Негалецького як «альтернатива» Острозької Біблії	153
КРАЛЮК Петро.	
Попередники Острозької Біблії	156
ЛОКАЙЧУК Світлана, ОХРІМЕНКО Галина, ПОЗИХОВСЬКИЙ Олександр, МАРКУС Ігор.	
До питання про мистецтво та духовну культуру неолітичного та енеолітичного населення Волині	165
ЛЮБЕЦЬКА Надія.	
Роль благодійництва у пам'яткоохоронній справі	172
МАЗУРИК Юрій.	
Родина Чацьких в історії Боремеля (Михайлівки) на Рівнен- щині	177
МАНЬКО Микола, ДАНИЛЮК Марія.	
Основоположник острозького музейництва Михайло Тучемський і родина Островських із Віллі	184
НАДОЛЬСЬКА Валентина.	
Діяльність Ю.Крашевського по вивченню та збереженню старожитностей Волині	187
ПАЩУК Іван.	
“...Я народився в центральній Волині – в районі старовинного Острога”	196
ПАЖИМСЬКИЙ Богдан.	
Про питання сучасної української термінології щодо означення дефініції архітектурно-ландшафтних комплексів	202
ПАЖИМСЬКИЙ Олександр.	
Туризм – романтична індустрія	206
ПЕТРОВИЧ Валентина.	
Михайло Кучинко – видатний дослідник давньоруської Волині.....	212
РОМАНЧУК Олександр.	
З історії сільського краєзнавчого музею с. Колом'є	218
СКАВРОНСЬКИЙ Павло, БЕДЬ Михайло.	
Бої за визволення Острога	224

ТУНЦЕВА Зоя. З історії створення етнографічної колекції міського крає- знавчого музею м. Нетішина	227
ЧЕРНИХІВСЬКИЙ Гаврило. Літературно-меморіальний музей Олександра Неприцького- Грановського у Великих Березцях	232
ШЕРШНЬОВА Олена. Перспективи розвитку туристичного комплексу міста Острога: потенційні можливості місцевої інфраструктури	238
ЯЦЕЧКО Тетяна. Гаврило Чернихівський – видатний дослідник Кременеччини....	246
БЕНДЮК Микола. Сакральний хрест (історія, типологія, криптографія і симво- ліка): на допомогу музейникам і дослідникам церковної старо- вини	250